

KORUNK

EGY ÚJ APÁCZAI-KÖTETRŐL •
A HAGYOMÁNYOK ÉS ELŐDÖK
NYOMÁBAN • GAÁL GÁBOR 1943
ÉVI SZEPSI CSOMBOR-KIADÁ-
SA • HAMLET-ÉLMÉNY, HAMLET-
ÉRTELMEZÉS • A DEMITIZÁLÓ
SHAKESPEARE • ROMÁN SZÍN-
HÁZ 1976—1977 • KÉT HAZAI
TUDOMÁNYOS KÖNYV • SZEM-
TŐL SZEMBEN ERNST BLOCH-
HAL • KULTÚRA ÉS OKTATÁS
TÁRSAS NYELVJÁTSZMÁBAN •
SZEMLÉR FERENC ÚJ VERSEI

1977 • 10

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

KORUNK

XXXVI. ÉVFOLYAM, 10. SZÁM • 1977. OKTÓBER

- * * * Az elvek és a gyakorlat egységéért 801
FABIÁN ERNŐ • Magyar Encyclopaedia — ismeret-„alkalmazás“ vagy műveltségmodell? 804
SZABÓ T. ATTILA • A hagyományok és az elődök nyomában 809
KOVÁCS SANDOR IVÁN • Gaál Gábor 1943. évi Szepsi Csombor-kiadása 815
HANKISS ELEMÉR • A romantikus Hamlet-élmény és a hegeliánus Hamlet-értelmezés 821
ROTH ENDRE • A demitizáló Shakespeare (Troilus és Cressida) 825
METZ KATALIN • Román színház 1976—1977 833
SZEMLÉR FERENC • A parton álmodó, Közel-távol, Vörös folt, Mindössze ennyi (versek) 837
* * * Szemtől szemben Ernst Blochhal (Gáll Ernő bevezetője; A. J., Cs. Gy. és R. J. fordítása) 839

JEGYZETEK

- KANTOR LAJOS • Korváltás 846
MURADIN JENŐ • Balogh Péter, az ismerős és az ismeretlen 847
BORGHIDA ISTVÁN • Weiss István fotópoétikája 848
KASSAY MIKLÓS • Alom a havason 850

HAZAI TÜKÖR

- VIRGIL CONSTANTINESCU • A társadalmi mobilitás folyamatainak tanulmányozása (B. S. fordítása) 852

KATEDRAKÖZELBEN

- ANDRASI KATALIN • Kultúra és oktatás — társas nyelvjátszmában 856

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

- BALAZS SANDOR • Nemzetismeret — nemzetiségismeret a Gusti-iskola folyóiratainak tükrében 860

SZEMLE

- GAAL GYÖRGY • Testamentum-sorozat (Gondolatok a könyvtárban) 863
BOÉR GÉZA • A nyelv győzelme és a forma fájdalmanak szélfakuszrepsző-éke 865
SELINGER SANDOR—HEINRICH LÁSZLÓ • Két hazai tudományos könyv 868
A. J. • Sociologia educației și învățământului (Könyvről könyvre) 872
E. P. • Kelemen János: A nyelvfilozófia kérdései (Könyvről könyvre) 873
M. Zs. • Ronald Melzack: A fájdalom rejtélye (Könyvről könyvre) 874

LÁTOHATÁR

Echinox, Mir nauki, Poland, Saturday Review

SZERKESZTŐK—OLVASOK

ILLUSZTRÁCIÓK

Balogh Péter, Sántha Imre, B. Székely Ilona, Varga Hajdu István, Weiss István

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940)

Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző

Felelős titkár: Ritoók János

Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mócok útja 3.

Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).

Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

Az elvek és a gyakorlat egységéért

Vannak tanácskozások, amelyek — noha a napi politika, az azonnali tennivalók, sürgős ügyek jegyében is zajlanak — túltalnak a pillanatnyiságon, s nagy horderejű kérdéseket vetnek föl, következményük messze kihat, intelmük sokáig érvényes. Ez a megállapítás illik teljes mértékben a politikai nevelés, a propaganda és az ideológia terén dolgozó aktivisták és káderek szeptember elején tartott munkatanácskozására. Annál is inkább, minthogy e megbeszélés során az erkölcsi kérdések, a kommunista nevelés és propaganda, általában az emberformálás és a társadalmi élet sok-sok vetülete került szöbe, s valamennyi a szocialista fejlődés adott szakaszának, valamint távlati céljainak, a marxista humanizmusnak megfelelő útbaigazítást kapott.

A tanácskozáson pártunk főtitkára, a köztársaság elnöke nagy jelentőségű beszédet tartott, s többek között kijelentette: „...a politikai-ideológiai nevelésnek a dolgozók politikai tudata emelését kell homlokterébe állítani, hogy biztosítsa: a haza minden állampolgára értse meg azokat a bonyolult kérdéseket, amelyeket a forradalmi átalakulás vet fel országunkban és nemzetközi téren.“ Elhangzott ugyanakkor a megállapítás, hogy a megértésen túl fontos főladata az ideológiai munkának a termelőerők fejlődése, valamint a társadalmi és termelési viszonyok tökéletesedése folytán előállt helyzet, különféle jelenségek alapos megismerése, fölmérése, megvilágítása s az ennek megfelelő viszonyulás kialakítása, biztosítván ily módon is társadalmunk egészének előrehaladását.

A szocialista nevelés, az ideológia és a propaganda kérdéseivel pártunk több alkalommal is foglalkozott; a legmagasabb fórumok, a kongresszusok, konferenciák hozták erre vonatkozó határozatokat, s a különböző párt- és állami szervek e határozatok szellemében dolgoztak; gyakorlatilag minden párttag részt vett az oktatásban, s a munkások, földművesek, értelmiségiek milliói, a diákok százezrei részesültek ideológiai képzésben. Abból a megfontolásból kiindulva, hogy a szocializmus az emberért épül, s az új társadalom nem képezhető el művelt, haladottabb erkölcsű, magas szakképzettségű, ideológiailag, politikailag tisztánlátó ember nélkül, pártunk és a szocialista állam mindent megtett, hogy a nagyüzemekben, bányatelepeken, a legkisebb faluban és termelőszövetkezetben, az iskolákban és a KISZ-szervezetekben, a pártfőiskolán s valamennyi egyetemen gazdag tartalmú politikai oktatás folyjék.

A politikai nevelés és oktatás azonban olyan tevékenység, amely sohasem lehet tökéletes, s mint általában minden munkában, itt is időnként föl kell mérni az eredményeket, törekvéseket, irányzatokat, jelenségeket, s az eredmények mellett tanácsos szembenézni a ferdeségekkel, hiányokkal, mindenféle negatívummal is.

A tanácskozáson tartott záróbeszédében pártunk főtitkára többek között az ideológiai nevelés leszűkítése, korlátozott értelmezése ellen szállt síkra. Egyesek — mutatott rá Nicolae Ceausescu elvtárs — úgy vélik, hogy a propaganda főladata a párt politikájának megértetése a tömegekkel. Ez valóban fontos tennivaló, de nem csupán erről van szó, hanem arról is, hogy tanulmányozzuk, kutassuk, megfigyeljük a jelenkor sok-sok fejleményét, jelenségét, vetületét s azok ismeretében a propaganda, az agitáció mozgosítsa a dolgozókat megfelelő magatartás kialakítására, a szocializmus ügyéért való kiállásra, áldozatkészségre.

Vannak, akik helyesen vetik föl az elvi kérdéseket, helyes általánosításokhoz jutnak, de itt meg is állnak, s emiatt egyes vállalatoknál, intézményeknél a propaganda elszakadt a termeléstől, a dolgozókat foglalkoztató gondoktól, magától az élettől. Mondani sem kell, hogy mennyire káros jelenség ez, mennyire hibás irányulásra vall. Mit ér az a politikai nevelés, amely nem nyújt útbaigazítást a termelés vagy kutatás fontos kérdéseiben, amelyik nem segíti elő a munka jobb megszervezését, nem nyújt bepillantást a közbizonyhoz való viszonyulás meghatározói közé, s nem iparkodik feleletet adni a munkásság napról napra fölvetett kérdéseire? Ebben az értelemben hangsúlyozta Nicolae Ceausescu elvtárs, hogy „...a párt határozatait, különböző dokumentumait [...] nemcsak azért vannak, hogy tanulmányozzák őket a pártoktatásban, hogy előterjesszék különböző tanácskozásokon, vagy előadják főiskolai szinten; ezeket azért dolgozták ki, hogy a mindennapi gyakorlatban útmutatóul szolgáljanak, tehát azért, hogy életbe ültessék őket.“ Ebben a vonatkozásban érdemes emlékeztetni arra, hogy a marxiz-lenini ideológia főismérve, mondhatni létalapja mindig is az élethez való szoros kötöttség volt. Döntő módon abban is különbözött a burzsoá ideológiától, hogy a

valóságból fakadt, a munka, a dolgozók kérdéseire kereste a választ, s a munkás-mozgalom történelme során bonyolult helyzetekben is tudott megoldást találni.

Ha az ideológiai nevelés, ha a propaganda szorosan kapcsolódik az élet fölvetette kérdésekhez, akkor fölveszi a harcot bizonyos helytelen jelenségekkel, az egészségtelen viselkedéssel, helytelen magatartással, például a kispolgári, úrhatnám megnyilvánulásokkal szemben. „Hogy úgy mondjam, mi egyes igazgatóinkból »urakot« csináltunk, akik elfelejtették, hogy a munkások közül jöttek, elfelejtették azt, hogy a szüleik munkások...” — mutatott rá Nicolae Ceaușescu elvtárs, és hangoztatta, hogy a helyes nevelés nem tűrheti meg az ellentmondást a tanítás és a gyakorlat, az elvek kinyilatkoztatása és azok alkalmazása között. Ha a vezetők szemináriumon és tanácskozáson vallják, hogy a tömegek közt a helyük, hogy együtt kell haladniuk velük, akkor a termelésben éppúgy, mint a szabad idő okos, értelmes kihasználásban, részt kell venniük, példát kell mutatniuk, elősegítve a dolgozók legkülönbébb problémáinak megoldását.

A szabad idő kérdése egyébként nem véletlenül került szóba. A jövő évtől kezdve csökkentjük a heti munkaidőt, a szabad napok, órák száma több lesz, s nem mindegy az, hogyan gazdálkodunk majd a rendelkezésre álló többletidővel. A szabadidő-gazdálkodás a mai embernek világszerte egyre inkább gondjává válik, olyan ügyé, amely iránt a szocialista társadalom nem lehet közömbös. Különösen ifjúsági vonatkozásban nem, hiszen távolról sem mindegy, hogy a fiatalság tartalmas művelődésre, testnevelésre, aktív pihenésre fordítja-e szabad idejét, avagy italozásra, üres fecsegésre, tekergésre. Ezért is fontos, hogy az intézmények, vállalatok, üzemek igazgatói s más vezető beosztású dolgozói ne csupán ilyen vagy olyan vonatkozásban foglalkozzanak az alkalmazottakkal és a munkahely ügyével, hanem tág megközelítésben, sok mindenre kiterjedően, s ezt különösen a nevelés és a propaganda kiterjesztése révén érhetik el.

Propagandánk és népnevelésünk hatékonyságának egyik fokmérője az elvek és törvények életbe ültetése, gyakorlati érvényesítése. Sokat tettünk minden vonatkozásban; a dolgozók tanácsainak létrehozása, hatókörének kiterjesztése, az ez évben megtartott különféle kongresszusok mind azt szolgálják — a szocialista demokrácia szemlében —, hogy a munkások, parasztok, értelmiségiek beleszóljanak életük megszervezésébe, fokozott módon vállaljanak részt az intézmények, vállalatok, községek és városok vezetéséből. A szocialista etika és méltanyosság elveit tartalmazó törvénykönyv azt a magasztos célt tűzte ki, hogy a szocialista humanizmus, az igazságosság, elvszerűség áthassa, alapvetően meghatározza közeletünk minden területét. A törvény azonban önmagában nem elegendő, gyakorlatba kell ültetni, el kell érnünk, hogy áthassa mindennapjainkat, hogy cselekedeteink vezérfonala legyen, hogy gondolkodásunk alapelvének tekintsük.

Mint látjuk, a főtítkári expozé fontos elvi kérdésekre helyezi a hangsúlyt; a szocialista építés nem engedheti meg, hogy a törvények, határozatok csupán papíron maradjanak, nem tűrhető el, hogy az elvek és a gyakorlat közötti távolság tátongjon, nem — a kommunisták munkájának, magatartásának, egész életének jellemző vonása az elvszerűség, a marxí—lenini tanításhoz való messzemenő igazodás, a szocializmus törvényeinek alkalmazásáért, életbe léptetéséért vívott állandó küzdelem. Ez azonban bonyolult folyamat, hosszú és kitartó iparkodást igényel, következetességet és igényességet. Másokkal és önmagunkkal szemben egyaránt.

Ilyen megközelítésben tárgyalta a kérdést Nicolae Ceaușescu elvtárs a szeptember 21—23. között, az RKP KB székházában tartott munkatanácskozás során is, amikor rámutatott arra, hogy alaposan kidolgozott jó határozataink vannak, képesek is vagyunk végrehajtásukra, de „nem tudjuk kellőképpen megszervezni és irányítani megvalósításukat. [...] Nem tucatnyi, hanem száz meg száz olyan esetet említhetnék, amikor az elvtársak elvárják azt, hogy más oldja meg problémáikat... Bizonyos nemtörődömség, bizonyos kényelmesség mutatkozik, gyengült a felelősség szelleme néhány olyan embernél, akinek feladata a különböző szektorok irányítása.“ Ahhoz azonban, hogy a határozatokat végrehajtsuk, hogy a törvényeket, intézkedési terveket gyakorlatba ültessük, szükséges egyfelől eme dokumentumok széles körű és alapos földolgozása, részletekig menő tanulmányozása, másfelől viszont a valóság beható ismerete. Ez utóbbi kérdés viszont összefügg a helyes, korrekt tájékoztatással, a tények adekvát feltárással és tiszteletével. „Meghonosodott az az igen káros szokás, hogy amikor számos hiányosság és nehézség mutatkozik, egyes elvtársak úgy vélik: nem feltétlenül szükséges beszámolni róluk“, holott „a felmerülő hiányosságok és hibák közül sokat el lehetne kerülni reális ismertetéssel, jó tájékoztatással, amit természetesen azonnali intézkedésekkel kell kísérni a dolgok helyrehozására“.

Számunkra, magyar nemzetiségű dolgozók számára különösen fontos, és részünkről sajátos figyelmet érdemel mindaz, amit Nicolae Ceaușescu elvtárs mon-

dott a szeptember eleji tanácskozáson a nemzetiségi kérdés különböző vetületeire és részleteire, a kérdéshez való viszonyulásunkra vonatkozóan is: „A pártpropagandának s az egész politikai-ideológiai tevékenységnek sokkal határozottabbnak kell lennie a nemzetiségi kérdésben folytatott politikánk s az ennek alapját képező elvek tisztázásában.“

Ezúttal csak arra mutassunk rá, hogy az idézett mondat fontos ösztönzést, serkentést tartalmaz. A nemzetiségi kérdés olyan, mint maga az élet: alakul, változik, fejlődik; másként viszonyul hozzá a polgári állam, a burzsoá pártok, s másként a kommunisták és szocialista államunk. De mi magunk is mást tudtunk elérni harminc évvel ezelőtt, mint ma. A szocialista építés előrehaladtával ez a kérdés is természetes módon igényli, hogy fejlettebb körülményeink arányában közelítsük meg, s az évtizedek során szerzett tapasztalatokat elvi síkon is tisztázzuk, hozzájárulván ily módon is e kérdés tudományának gyarapításához.

Hagyománnyá vált nálunk, hogy két pártkongresszus között pártkonferenciákat tartunk; ez a szocialista demokrácia jegyében történik abban az értelemben, hogy a konferenciák lehetőséget nyújtanak, alkalmat teremtenek, fórumot létesítenek az időközben előállott helyzet, az elért eredmények, a felmerült kérdések, gondok, föladatok széles körű megvitatására az egész ország közvéleménye előtt, s hozzásegítenek az eredményhez vezető elvi tisztázás és a gyakorlati eljárások, módszerek, intézkedések kidolgozásához. A XI. pártkongresszus óta eltelt időszak eredményekben gazdag korszaka volt szocialista építésünknek, történelmi közelmúltunknak. Noha nem kevés nehézséggel, asszállyal és árvizekkel, a tőkés világot sújtó gazdasági pangás és infláció ránk is kiható következményeivel kellett megküzdenünk, előző ötéves tervünket sikeresen teljesítettük, s a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése terén nagy utat tettünk meg. A jelenlegi ötéves tervünkől eddig eltelt egy év és kilenc hónap alatt ugyancsak jó munkát végeztünk, habár nagy nehézségekkel — újabb árvízzel, valamint földrengéssel — kellett szembenéznünk. Mindezek ellenére azonban gyors ütemben, töretlen lendülettel épültek új üzemek, lakótelepek és útvonalak, s tavaly mezőgazdaságunk eddig ismeretlen nagy termést ért el. Megemlítendő még, hogy a *Megéneklünk, Románia* első szakasza országos méretű művelődési föllendülést eredményezett, a magyar anyanyelvű kultúrára is jótékony hatást fejtett ki, ami arra ösztönöz, hogy az elért szintnél feljebb lépjünk, s a lehetőségeket jobban kiaknázzuk.

Nem kevés azonban a gond sem. Igen-igen sok például a tennivalónk a környezetvédelem, az egészségügy terén; a közoktatás nagyarányú átalakulása is természetesen kérdést vet föl. Az év végén összeülő pártkongresszus mindezt megvitatja majd, s értékes útmutatásokat fog nyújtani az egyes iparágak, mezőgazdasági körzetek avagy kutatási föladatokat vonatkozásában éppúgy, mint a *Megéneklünk, Románia* festszívál új szakaszát illetően.

Decemberben ünneplünk még egy korszakos jelentőségű eseményt: a köztársaság kikiáltását. Ezt az évfordulót esztendőről esztendőre méltóképp köszöntöttük, de más az évenként megismétlődő útfölmérés, és más lesz az idej. Ezúttal kerek harminc esztendőt ünneplünk, a három évtized pedig már nagy idő, még történelmi mértékkel mérve is, gondoljuk csak meg: egy egész emberöltő. Demográfiai vonatkozásban ez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy az ország lakosságának nagyjából a fele már a köztársasági érában született, minden ízében, mondhatni testileg-lelkileg a republikánus korszak gyermeke, semmi köze már a monarchiához, a királysághoz, s mindahhoz, amit az megtestesített: az osztálytársadalomhoz, a kizsákmányolásra épült kapitalizmushoz, a nyomorhoz, a dolgozó embert akkor sújtott különféle megalázó eszközökhöz, eljárásokhoz, manőverekhez, amelyeket az idősebb nemzedék ma sem tud feledni.

És ha beszélhetünk korunkban a fölgyorsult időről, akkor az elmúlt három évtizedes köztársasági korszakunkra különösen jellemző a fölgyorsultság, a fokozott ütem, a szopora lépéstartás. Ha — kissé leszűkítve — egyetlen sajátosságban akarnók kifejezni republikánus közelmúltunk és jelenünk meghatározását, akkor mindenképp a nekigyürközés, az iramváltás jegyét hangsúlyoznók. Mert ebben az időben lettünk végre igazán haladó berendezkedésű állammá, ebben a korszakban számoltunk föl minden feudális, középkori köllöncöt, ez időben zárkoztunk föl az európai államok sorába, ezóta tudtunk behozni sokat-hajdani elmaradottságunkból, ezóta váltunk agrárországból ipari állammá.

S mindezt pártunk vezetésével, a köztársasági eszmék régi hagyománya szellemében, a marx—lenini tanítások alapján, a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtése, a nép anyagi és kulturális jólétének elérése végett tettük. Eme fölgyorsult időben elért eredményeink és gondjaink fölmérésére, elemzésére a következő számokban több alkalommal visszatérünk.

KORUNK

Magyar Encyclopaedia — ismeret- „alkalmazás“ vagy műveltségmodell?

Minden történelmi kor megalkotja műveltségmodelljét, tudományosan és világnézetileg rendszerezte azokat az ismereteket, amelyeknek elsajátítása az emberi lét és gyakorlat szempontjából feltétlenül szükséges. A XVII. század eszménye az enciklopédikus tudás volt; ez a természetre, hitre, társadalomra, viselkedésre és magatartásra vonatkozó összes ismereteket magában foglalta.

Már Apáczai erdélyi kortársait is foglalkoztatta az új tájékozódás hazai meghonosításának gondolata, a Gyulafehérváron tanító Alsted azonban misztikus matematikai számításaival elmaradt korának filozófiai színvonalától, a jóval modernebb Bisterfeld pedig, akinek pánharmónia-elméletéről Leibniz is kedvezően írt, inkább lelkesítő magatartásával hatott a korabeli Erdélyben.

Az új tájékozódás modellje legteljesebben kétségkívül Apáczai *Magyar Encyclopaediájában* jelentkezett. „Az egész bölcelettudomány olyan — írja Descartes —, mint egy fa, amelynek gyökere a metafizika, törzse a fizika, és a törzsből kinövő ágai az összes többi tudományok, amelyeket azonban három fő ágra kell visszavezetni; ezek: az orvostudomány, a mechanika és az erkölcsstan, mégpedig az erkölcs legfőbb és legtökéletesebb foka, amely egyben a bölcsesség legmagasabb foka is, mert a többi tudományok teljes ismeretét tételezi fel.“ Az Encyclopaediával foglalkozó tanulmányok többnyire éppen arról feledkeznek meg, hogy Apáczai, aki szintén e „tudásfa gyökerétől“ indul ki, enciklopédiájában a fa legmagasabb ágára, a bölcsesség legtökéletesebb fokára — az erkölcsi kíván eljutni.

Való igaz, hogy Apáczai Csere János Encyclopaediája elsősorban természet-tudományos ismereteket foglal magában (kétszázötvenhét lapsz foglalkozik matematikával és természettudományokkal, hetvennégy társadalomtudományokkal és negyvenhét teológiával). A heliocentrikus világkép leírását éppúgy megtaláljuk benne, mint „a természetfilozófia koronájának“ nevezett mágnességet, az élőlények testrészeit, élettevékenységét (emésztés, vérkeringés, szülés, érzékelés) vagy az anyag örvénylésének elméletét. E prioritások kétségkívül az Encyclopaedia lényeges tartalmi elemét alkotják. Az ismeretek lassú növekedésének időszakában még lehetséges és szükséges volt az összegyűjtött ismeretek összefoglalása és rendszerezése. A valóságot részeire bontó elme mindent akart tudni az ember környezetéről. Ez érthető is, hiszen a középkori kultúra értékrendje és ideológiája elleni eredményes fellépés más módon elképzelhetetlen lett volna. A XVII. században az adott társadalmi berendezkedés tényleges kritikája azonban olyan műveltségszerkezetet feltételez, amelyben a „szép és hasznos“ tudományok rendezése egyben az egyetemes kultúra elsajátításának első, anyanyelven megfogalmazott programja. Az új körülményeknek megfelelő és a lehetőségekkel is egybeeső program olyan kultúrát akart elsajátíttatni, amely gondolati és érzelmi közönségbe képes tömöríteni a korabeli társadalom haladó osztályait és rétegeit. A műveltség Apáczai felfogásában ezért nemcsak ismerethalmaz, hanem gondolkodásmód, s a magatartásra vonatkozó szabályok rendszere is egyben. A természetfilozófiai világkép, a vallásosság és a puritán erkölcsiség olyan egységes egész, amely szerves részét alkotja a polgári nemzet genezisének. A *Magyar Encyclopaedia* ilyen értelemben több és teljesebb minden korabeli erdélyi műveltségmintánál, éppen abban több és teljesebb, hogy a kor enciklopédikus gondolkodásmódját meghatározó ismeretelméletet tette nemcsak valóságismeretének, hanem cselekvési programjának rendező elvévé is.

Annál meglepőbb, hogy az Apáczai-kutatók milyen kevés figyelmet szentelnek az Encyclopaedia erkölcsi felfogásának. A „hasznos tudományok“ jelentőségének elemzése háttérbe szorítja Apáczai vallásosságának kérdését is, a puritán vallás erkölcs nem elhanyagolható szerepét az Encyclopaedia megírásában és modellé válásában. A puritánusok ugyanis a teológiát nem az ész, hanem az akarat hatáskörébe sorolták. Descartes a tévedést az értelem és az akarat szembeállításával magyarázza. Az értelem fogalmakat tartalmaz, ezért ezekben nem lehet tévedés, de a fogalmakat összekötő terminusokban igen, az akarat könnyen eltévelyedik, és az igaz helyébe a hamist, a jó helyébe a rosszat választja. Az

akarata szabadsága a bűn és a tévedés forrása. Az értelem és az akarat között feszülő ellentmondást a puritán teológusok az eleve elrendeltség tanával törekedtek megoldani.

A hit a puritán valláserkölcés szerint a szív mélyén, az érzelmekben kell hogy lakozzék, olyan magatartásban, „mellyel az isten tisztességére tartozó dolgokat viszünk végbe“. Ha pedig a hitben a meggyőződés és a lelkiismeretesség a döntő, ebből az következik, hogy a társadalom és az egyház igazgatása sem történhet az egyén akarata és beleegyezése ellenére. Az „isten tisztességére tartozó dolog“ e felfogásban tulajdonképpen az egyházi és társadalmi berendezkedés megváltoztatását jelenti. Az erkölcsi szabályok itt társadalmi reformra irányulnak.

Ilyen összefüggésben igenis jelentősége van annak, hogy Apáczai racionális istenbizonyítása (isten léte feltétele minden létezőnek) nem korlátozódik csupán *A tudományok kezdeteiről* című fejezetre, hanem átfogja az egész Encyclopaediát. Minthogy Apáczai vallásossága a belső hitre és az erkölcsös életre épül, semmi köze sincs ahhoz a vallásosságához, mely a rituális formákra és dogmákra alapoz. Apáczai antropológiai felfogását illetően szorosan egybetartozik a két utolsó fejezet: *Az ember magaviseletéről* és *Az Istenről és az ő dolgairól*.

Az első „magyar nyelven világra bocsájtott ismerettár“ tehát nemcsak ismereteket terjesztett, hanem egy olyan enciklopédikus tudás gyakorlatias polgár eszményképét velítette kortársai elé, akinek cselekedete egyaránt megfelel „az ész princípiumainak és az isten világot jobbító akaratának“.

Ezért nem elégséges a *Magyar Encyclopaedia* „mához szóló üzenetét“ egyedül csak „a tudományos gondolkodás igényében“ észrevételezni, amely Apáczainál „csak egyes elemeiben és az ösztönösség fokán jelentkezett“, és csak ma vált „tudatos tényezővé“ (I. Szigeti József* bevezető tanulmányában: *Az élő Apáczai Csere János*, 12.). Eppen mert ez a műveltség több, mint konkrét ismeretek gyűjteménye, éppen mert tárház helyett példamutató modell, a teljesség modellje, mely az emberi létet a tudatosság szintjére emeli, nehezen képzelhető el, hogy Apáczai ösztönösen építette volna be enciklopédiájába a világgépet forradalmasító természettudományos elemeket.

A *Magyar Encyclopédia* bevezetőjeként közölt tanulmányában, mely az Apáczai-irodalom egyik értékes teljesítménye, Szigeti József abból indul ki, hogy a korabeli Erdélyben a „mozgó valóság“ visszatükrözésének — a társadalmi viszonyok viszonylagos elmaradottsága folytán — más formában kellett jelentkeznie, mint a fejlettebb, polgárosodottabb Nyugaton. A tanulmány szerint Apáczai „a lélek és a test viszonyának szemléletében nem jutott el Descartes szintjéig. Ámde a *hazai* viszonyok szempontjából szükséges volt-e, központi jelentőségű volt-e ez? A francia fejlődés már élesebben vetette fel e kérdést, s így ott jelentősége volt. Ott ennek a tisztázása a descartes-i gondolatrendszer *egészébe* illeszkedett bele szükségszerűen. Ám az erdélyi viszonyok között e probléma még nem volt időszerű. Itt más volt az időszerű, a *döntő jelentőségű gondolat*, amelyet ki kellett mondani, s a forrásból csak az kerülhetett be az Encyclopaediába (Apáczai gondolatrendszerébe), ami beilleszkedett ide, vagy legalábbis nem zavarta az összhangot. Ha Apáczaiiban az eredeti gondolkodót keressük, akkor éppen az *alkalmazásra* kell a hangsúlyt vetnünk, hisz ő maga is számtalanszor hangoztatta ezt.“ Most nem foglalkozunk azzal, hogy Apáczai eljutott-e Descartes szintjéig vagy nem. (E kérdésben felfogásomat részletesen kifejtettem Apáczairól írt könyvemben.) Miért nem fogadta el Apáczai Regius elméletét a lélek és a test egymáshoz való viszonyának kérdésében, aki szerint: a lélek modusnak tekinthető — „minden, ami elképzelhető, létezhet“. A vitában Apáczai dualista maradt. Megtorpanását nem lehet azzal magyarázni, hogy az erdélyi viszonyok között e „döntő jelentőségű gondolat“ nem volt időszerű. Descartes is megtagadta Regiust. Az ő „megtorpanása“ mivel magyarázható? Vajon mi indokolja, hogy a fejlettebb körülmények között élő Gassendi tagadta az egységes tudományos módszer lehetőségeit, nem választotta el egymástól a tudományos gondolkodás és a köznapi tudat megismerő képességét, jöllehet a XVII. század filozófusai világosan elhatárolták a tudományos módszerrel szerzett ismereteket a köznapi gondolkodástól? Miért keletkezhetett a pedagógiai reformeszmé — Comenius, Ratke, Apáczai — aránylag elmaradott országokban? Vagy fordított kérdésként: Bolyai János nem-euklideszi geometriája vajon „időszerű“ és „döntő jelentőségű“ volt-e Erdélyben a XIX. század első felében?

* Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a magyarázó jegyzeteket írta Szigeti József. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1977.

A kérdések egyoldalúak. Egy dologra azonban figyelmeztetnek: a merev determinizmusra hajló beállítás kihat a művek objektív jelentésének értelmezésére. A művek immanenciájának keletkezését csak külsődleges és sajátos meghatározottságokkal nem lehet magyarázni.

Az „ösztönös alkalmazás” koncepciója azt a meggyőződést sugallja, hogy a történelmi folyamatok mélyén az eleve elrendeltséghez hasonló meghatározottságok munkálnak. Amit a XVII. századi erdélyi viszonyok kívánatossá tettek, az mintegy ösztönösen, „hazai szükségletekhez alkalmazva” nyomban megjelent volna a polgárok „nem-szisztematizált tudatában”. (E determinista szemlélet véleményem szerint a „spontán tudat” és „szisztematizált tudat” merev szembeállításán alapszik, mely a „szisztematizált tudatú” irodalomtörténetírás legfőbb ellenfelet a gondolkodás spontaneitásában, a szemléleti anarchiában látja, s a „minden mindennel összefügg” csalóka előfeltevéseiből kiindulva, az egyéni sajátosságokat figyelmen kívül hagyva, a művet egyoldalúan körülményeire vezeti vissza.) A marxista filozófiában járatos olvasó előtt nem kell különösképpen bizonyítanom, hogy a szükségszerűséget nem lehet effajta feltétlen kényszerként felfogni. Az emberek maguk alakítják körülményeiket, „a történelem nem egyébi, mint a maga céljait követő emberi tevékenység” (Marx). Az eszmék, ideológiák, filozófiák viszonylagos önállóságát és folyamatosságát nem tehetjük kérdésessé „a dolgok logikájára” való hivatkozással. Természetesen a polgárság és ideológiája egymástól elválaszthatatlanul keletkezett és fejlődött. Lucien Goldmann szerint „a tomista arisztotelizmus, animista természetfilozófia, mechanikus racionalizmus: a nyugati polgárság gondolkodásának három fejlődési fokozata, amelyet ez a polgárság egymás után túlhaladott, s végül elérkezett ahhoz az irracionalista orientációhoz, amely felé napjainkban halad” (*A rejtőzködő isten*). A polgárság osztályérdeke és csoporttudata nyilvánvalóan kimutatható a racionalista filozófia keletkezésében. Ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a társadalmi viszonyok közvetlenül és mechanikusan határoznák meg a szellemi szféra jelenségeit. (Az eszme azt is tételezi, ami még nincs, csak lehetőség szerint meglevő „valóság”.)

A *Magyar Encyclopaedia* tehát mint ismereteket, új valóságismeretet, gondolkodásmódot és magatartásformát rögzítő műveltségmodell, eszmeiségével és tendenciájával fejlettebb társadalmi berendezkedés megvalósíthatóságát (mint lehetőség szerint meglevőt) tételizte. Ebben az összefüggésben (de csak ebben, és nem tudomány- vagy filozófiatörténeti értelemben) a ramista logikának és az alapfokú matematikának másodlagos jelentősége van. A mű egésze a meglevő tagadása, az új állítása, s mint ilyen, fordulatot jelentett a hazai gondolkodás történetében.

A bevezető tanulmányban azt olvassuk, hogy Angliában, Bacon korában beérett a *duplex veritas* elfogadása, néhány oldallal tovább pedig azt, hogy Apáczai „eljutott a kettős igazság tétele elfogadásáig”. Ebben a megfogalmazásban a duplex veritas olyan valaminek tűnik, amelyik hol itt, hol ott jut el az elfogadtatás magaslatára. Valamely alkotás értelme és jelentése a mű koherens egészétől függ. A duplex veritastnak vagy az evangélium igazságába vetett feltétlen hitnek nem ugyanaz a jelentése Aquinói Tamásnál, Baconnál, Pascalnál vagy Descartes-nál.

A középkori filozófiában a duplex veritással akkor kezdtek foglalkozni, amikor a filozófia „ancilla theologiae” volt. Averroës: ugyanazt az igazságot fejezi ki a filozófia és allegorikusan a teológia. De a filozófia értelmezi az allegóriákat. Európában az ún. „latin averroisták” (Siger de Brabant és Boetius Dacus) képviselték a kettős igazság elvét. Tempier bíboros, Párizs érseke 1277-ben eretneknek nyilvánította tanításukat. Aquinói Tamás is azt bizonyította, hogy két új vizsg egyetlen igazsághoz. A tudomány feladata, hogy „az ember lelkébe beírja az univerzum egész rendjét s minden okát és elvét”, de ami ellentmond a teológiai igazságnak, mind hamis, és el kell vetni.

Nem szabad megtévevessen, hogy Bacon is kétféle igazságról írt: az isteni kegyelem és a természet jelenségeinek igazságáról. Ha a középkori filozófia duplex veritását összetévesztjük Bacon filozófiájával, könnyen a „közterti idolumok” (a fogalmak tisztázatlansága) útvesztőjébe kerülünk. Bacon filozófiájában a logika eszköze az indukció, a tudás: „mint méh, anyagot gyűjt, de saját erejéből feldolgozza és átalakítja.” „Salamon házá”-nak célja „az okok és a dolgok mozgásának és a természet belső tulajdonságainak megismerése, valamint az emberi hatalom határainak kiszélesítése, hogy minden lehető dolgot véghezvihessünk”. (*Új Atlantisz*) Bacon a tudománnyal már nemcsak a teológia allegóriáit vagy az isteni kinyilatkoztatást akarta megérteni, hanem a természet törvényeinek megismerésén keresztül a valóság megváltoztathatóságának lehetőségeit tudatosította. Az angol gondolkodó azonban nem tudott elszakadni a reneszánsz

eszmévelágától, az ő műveire is vonatkoztatható, amit Marx a reneszánszról írt: „az anyag költőien érzéki ragyogása ránevet az egész emberre.“ A XVII. században a „kettős igazság“ fogalma új tartalommal került a filozófiai vitákba.

Szigeti József Apáczairól írt tanulmányaiban Ramus logikáját filozófiatörténeti jelentőségén felül értékeli, majdnem egy sorba állítja Descartes gondolkodását forradalmasító filozófiájával. „S ez azért jelentős számunkra — írja a *Magyar Encyclopaedia* bevezetőjében —, mert Ramus a megismerés, a tudomány kérdésében nagyobb szerepet tulajdonít az érzékletnek, a tapasztalatnak s az erre alapozó logikus gondolkozásnak, mint Descartes.“ Fogarasi Bélára is hivatkozik, aki abból a tényből, hogy Apáczai Ramust követte, az enciklopédiáról dialektika iránti érzékére következtet, hiszen Ramus felismerte az ellentétes viszonyok tanulmányozásának fontosságát. Az önmagáért való absztrakciókkal „játsszodozó“ Fogarasi Béla, mint annyi más jelenség megítélésében, ebben is megejtően tévedett szerintem.

A reneszánsz gondolkodói elsősorban az arisztotelészi dialektika formalizmusát, ürességét, tartalmatlanságát bírálták, egyáltalán nem foglalkoztak az arisztotelészi fizikával, mert nem tudtak ezzel szemben új fizikai felfogást az emberre állítani.

Ramus arról értekezett — *Quaecumque ab Aristotele dicta essent comentitia esse* —, hogy az Arisztotelésznek tulajdonított írások nem hitelesek, és tévedéseket tartalmaznak. A logika tárgyát az *ars disserendū*ben jelölte meg, ezzel megkülönböztette az *ars loquendū*t az *ars discendū*tól. A logikának nem a terminusokkal, hanem az értekezés szabályos felépítésével, az érvelés rendezettségével kell foglalkoznia. Ramus írta az első teljes és rendszerezett logikát. Erdemei ellenére sem állíthatjuk azonban, hogy Ramus lényegesen hozzájárult volna a logika fejlődéséhez (l. Anton Dumitru: *Istoria logicū*. București, 1969). Bán Imre Apáczairól írt monográfiájában tisztázta, hogy „Ramus a XVI. században haladásnak számított ugyan, de lényegében nem sokat tudott változtatni a középkori logika szemléletén és rendszerén, a XVII. század közepére pedig némileg avulttá vált“. Ezzel nem akarjuk tagadni a ramusi logika, de általában a logika szerepét a valóság megismerésében. Az is tény, hogy Apáczaira nagy hatással lehetett Ramus szabadszellemeű gondolkodása és magatartása. (Ramus mint a Collège de France magistere liberális szellemben végezte tanári munkáját.) Mindent egybevetve: a Fogarasi-féle belemagyarázás azért félrevezető, mert Apáczai logikai írásainak lényegéről, didaktikus célzatáról vonja el a figyelmet. (A *Magyar Logikátka* is a „kitsindedek számára“ készült, az elméjüket iskolázni tanuló fiataloknak!)

Apáczai gondolkodásmódjára döntő hatással a racionalizmus és a puritanizmus volt. E két eszmerendszer és a holland „mintaállam“ példája formálta egyéniségét és magatartását.

A racionalizmus az animista természetfilozófiára és az arisztotelizmusra mért csapással a középkori közösség és a világmindenség fogalmát az eszes lényvel és a végtelen térrel helyettesítette. A középkori vallásos ember helyét elfoglalta a karteziánus és fichtei Én, a leibnizi monász, a közigazdászok homo oeconomicusa (Lucien Goldmann). A fordulat közérzetét Pascal aforizmája jelzi: „A végtelen terek örök csendje félelemmel tölt el.“

Descartes azonban nem tudta elfogadni, hogy az emberi lélek csak bonyolultságában különbözik a mechanikai szerkezettől. Mint vallásos és morális ember feltételezte, hogy „a szellem nem lehet csupán változata a mechanikainak“ (Gilbert Ryle: *A szellem fogalma*).

De nem fogadta el a végtelen térbe szorult ember magányosságának gondolatát sem. A *cogito, ergo sum*mal az emberi megismerés lehetőségét akarta igazolni, az emberi ész autonómiáját és megbízhatóságát akarta kimutatni. A descartes-i *cogito, ergo sum* ismeretelméleti funkcióját illetően gyökeresen különbözik a XVII. századot megelőzően keletkezett *cogito* jellegű megfogalmazásoktól. Többben is a descartes-i *cogito, ergo sum*ot kapcsolatba hozták az ágostoni *si fallor, sum*mal, mintegy bizonyosságul arra, hogy Descartes semmi újat sem hozott Agostonhoz képest. Csakhogy Agoston *cogito* jellegű megfogalmazását összekötötte a teológiával. Az észlény pedig teológia nélkül is megismerheti a valóságot. Ezért Descartes nem a tomizmus szellemében bizonyította Isten létezését. Aquinói Tamás is tagadta, hogy Isten eszméje az emberrel született volna, mert Istent csak a világból lehet megismerni. A descartes-i isten emberrel született eszme, mint a legvilágosabb fogalmaink (matematikai igazságok) az elmében adott.

Apáczai Csere János a karteziánus filozófiát szervesen ötvözte a puritán eszmékkel, ahogy Bethlen Miklós írta *Onéletrésésében*: „theologus presbyterianus,

philosophus carthesianus“ volt. Ezért nem töltötte el őt félelemmel a végtelen tér örök csendje. De feltétlen hite és puritán erkölcsisége arra ösztönözte, hogy az evilági élet jobbítására, a társadalmi berendezkedés megváltoztatására tegye életét. Mindvégig tudatosan tartózkodott a chiliaszta miszticizmustól, a vallásos elragadtatás szélsőségeitől. Apáczai Descartes dualizmusának vonalán haladva Robert Boyle felfogásához közelít, aki a XVII. század tudósainak hitvallását megfogalmazva írta le: a tudósoknak tevékenységüket a természet teremtettségének dicsőségére és az emberiség javára kell fordítaniuk. A puritánok vallásos világnézetük igazolását látták a természetfilozófiában, mely viszont a puritánok monoteizmusában talált értékes teológiai támaszt. Apáczáinál a puritán etika nem teológiai koloncként kötődött a filozófiához, hanem a lélek szabadságának „gyakorlati filozófiája“ volt.

A descartes-i mechanizált világegyetem tér- és időkoordinátaiban csak a személyes istenhit változatainak kidolgozására nyílt ésszerű lehetőség. De ezt a változtatást követelte a kialakuló polgári rend egymástól elszigetelődő individuumainak érdeke is. A munkájával üdvösséget szerző észlely (Descartes filozófiájában: racionalizált individuum) az egyház hagyományos egyesítő formái nélkül akart az anyanyelvet beszélő közösségbe illeszkedni. Az egyesítő tényező rangjára az anyanyelvű kultúra emelkedett. A protestáns egyházak is anyanyelven hirdették a kötöttségektől megszabadított hitet.

A XVII. század vilásképe végső soron „forradalmi“ volt: az új világlátás és a valóság módszeres elemzésének alkotása, a modern szakosodással szemben a teljesség bizonyossága. Ennek a teljességnek azonban semmi köze a misztikus teljességhez.

A szakember, írta Németh László századunk harmincas éveiben, az ismeretek remetéje, nem a közös műveltség nyelvén szól a tényekhez, hanem minden tényhez a maga külön nyelvén. Németh László korunk jellegzetes szakemberével „a szellem emberét“ állította szembe. „Szellem embere az, akiben ott feszeng a szellemiség örök ösztöne: a jelenségeket együtt, egyben látni. A szellem: rendező nyugtalanság. A szellem nem tud beletörődni az elszórt tények halmazába, ő az összefüggéseket keresi. Nem elég a világ, világkép kell: Faltól falig szakadatlan veti a szálakat, ő az a pók, aki minden jelenséget a megértés hálójába fonna“ (*Új enciklopédia*). Az ember leglényegesebb ügye gondolkodása és magatartása, meg kell érteni környezetét és sorsát. A műveltségben csak a fogyatékos, a középszerű veszélyes, mert mindig az önhitt, sekélyes középszerű lázad (vagy lázították) fel a hagyományok és a magas műveltség ellen.

Ami egykor egység volt, az ma széttagozott. De a modern ember nem mondhat le létének értelméről, cselekedeteinek tudatosságáról. Az a teljességmodell, amely a *Magyar Encyclopaediában* is megtalálható, a korszerű filozófiától a cselekvést és magatartást szabályozó erkölcsig, ma is időszerű követelmény. A gyorsan növekvő ismeretek közül a legalkalmasabb kiválasztása, amely egyben a kor érverésének mutatója is, képesíthet arra, hogy illúziók és köd-képek nélkül kapcsolódjunk korunk valóságához. Az ismeretek mennyisége, milyensége és aránya is fontos. Csak a korszerűt befogadó és a hazai valósághoz kötődő műveltségnek lehet valóságformáló ereje. Valamikor Gaál Gábor az „Apáczai Csere-féle funkcióknak“ teljesítésében jelölte meg a *Korunk* feladatát: „az idő világitó tornyait nézi s a kor Descarteseit szólaltatja meg — magyar nyelven itt, erdélyi földön.“ E funkció teljesítése ma is feladat.

A *Magyar Encyclopaedia* a XVII. század egyik legnagyobb alkotása, s mint ilyen legértékesebb hagyományaink közé tartozik. Ezért újabb kiadása mind a vezető tanulmányt író és a kiadást gondozó Szigeti József, mind a Kritikon Kiadó egyik legjelentősebb művelődéspolitikai teljesítménye, haladó hagyományaink ápolását szolgáló különleges fontosságú lett. (Szigeti Józsefet külön dicséret illeti gazdag és jól rendezett magyarázó jegyzeteiért.)

A hagyományok és az elődök nyomában

1. Ez év júliusában a könyvkereskedések újdonságai között egy, már külsőre nézve is tetszetős kiadvány¹ vonta magára rövid ideig a figyelmet. Rövid ideig, hiszen — mint az ilyen kiadványokkal mifelénk történni szokott — néhány nap alatt az összes „kereskedelmi forgalomba került” példányok gazdájukra találtak, sőt hamarosan eltűnt a valamivel később piacra dobott újabb szállítmány utolsó példánya is.

Pedig a kiadvány szerzőit nem tudománynépszerűsítő szándék készítette a fáradtságos, nagy türelmet kívánó helyszíni gyűjtő- és a nyomában járó, nem kevesebb időt és odaadást követelő feldolgozó munkára. Maga a gyűjtés szak-tudományi céllal, szakmai módszerességgel folyt, és a gazdag anyagot a kutatók ugyancsak a szaktudomány érdekeit szem előtt tartó igényességgel öntötték formába. A kötet tehát szakmunkaként került az olvasó elé, de azoknak abból a szerencsés fajtájából való, amely már első jelentkezésében felkelti, s — mi több — ki is elégítheti a nem szakember igényeit is.

A három szerző, Faragó József, Nagy Jenő és Vámszer Géza, a hazai magyar néprajzi kutatás három kiváló munkása, mindjárt előljáróban maga segíti az olvasót abban, hogy tájékozódjék nemcsak magának a kötetnek előkészítő és feldolgozó munkálatait illetően, hanem lehetővé teszi számára azt is, hogy a kezében lévő kötetet — az elődök eredményeinek ismeretében — a kalotaszegi magyar népviseletről szóló munkáknak viszonylag gazdag sorában elhelyezve mint e sor utolsóként jelentkező kimagasló alkotását értékelje.

2. A gyűjtés és a feldolgozás lefolyásáról az előszó aprólékosan tájékoztat. A három szerző a kötet népviseleti anyagát a terepen 1949-ben gyűjtötte, majd — a feldolgozás rendjén végzett kiegészítő helyszíni kutatással — 1950 tavaszáig dolgozta fel. Mivel az előzetes tájékozáskor, majd a feldolgozáskor felhasznál-ták a megelőző kalotaszegi népviseleti kutatások eredményeit is, de a vizsgálódást nem terjesztették ki a terepkutatás befejezésétől eltelt több mint negyed-százados időszakaszra, az előttünk fekvő munka olyan történeti-néprajzi monográfiának tekinthető, amely a kalotaszegi magyar népviselet múltját és helyzetét századunk közepe tájáig rögzíti. Noha a munka 1950-ben már kiadásra teljesen készen állott, a most végre kínálkozó megjelentetési lehetőség a szerzőket arra készítette, hogy a kézirat újabb átnézése rendjén mutatkozó fogyatékos-ságokat a helyszíni gyűjtés jegyzeteinek ellenőrző felhasználásával a lehetőségig csökkenték. Minthogy azonban — az előszó tájékoztatása szerint — a kézirat első formába öntése és a végleges időpontja között eltelt harmadfél évtized alatt a gyűjtés jelentésanyaga részben elkallódott, részben a gyűjtésben is erendő hiányok mutatkoztak, a kéziratot a szerzők kénytelenek voltak — a részleteket illetően — némi hiánnyal közzétenni, hiszen éppen az öregebb rendűek, akiktől a felvilágosítások jelentős részét gyűjtötték, már elhaltak.

Az előszó tájékoztat arról is, hogy a szerzők nemcsak a szigorúbb értelemben vett Kalotaszeget vonták érdeklődésük körébe: a vizsgálódást messzebbre is kiterjesztették. Ez az eljárás már csak azért is helyes, mert eleve is jogosan feltételezhető, hogy a népviseleti hatás-kisugárzások határai korántsem esnek egybe a néprajzilag Kalotaszegnek nevezett táj legszélső településpontjaival. Ugyancsak helyeselhető az is, hogy — főként a kalotaszegi kézművesség népviseleti termékei elterjedésének tanulmányozásakor — a gyűjtők nem szorították a kutatást és a szemléltetést szűk földrajzi és népi korlátok közé. Az ilyen irányú tájékoztatás mellett a gyűjtésben és a feldolgozásban való munkatársi osztozkodás tisztázására a szerzők éppúgy sort kerítettek, mint a képanyag rajzolói, a fényképfelvétel készítői és az adatközlők személyének megjelölésére.

3. Minthogy pedig maguk a szerzők már az előszóban történeti-néprajzi monográfiának minősítik munkájukat, érthető, hogy kötetük első fejezetében eléggé részletes tudománytörténeti értékelés kíséretében bemutatják az elődök kezdeményezéseit, jelentős eredményeit is.

Az így elénk rajzolódó képből feltűnő, hogy a magyar népviselet megismeretetésére irányuló, a XIX. század első feléből ismert korai magyar viselet-

leírások után a kalotaszegi viselet viszonylag későn, csak az önkényuralom éveiben került az érdeklődés fénykörébe.² Kővári László, Bem tábornok seregének haditudósítója, majd később az erdélyi múlt és jelen nagy kutatója-ismertetője, 1854-ben egy acélmetszetű kép kíséretében tette közzé az első leírást a kalotaszegi férfi és női viseletről. Ezt követően 1856-ban egy M. Gy. betűjegy mögé rejtekező szerző, majd 1864-ben egy ismeretlen, 1867-ben pedig Soós Antal bánffyhunyadi tanító örökítette ránk legalább nagy vonalakban a kalotaszegi viselet korabeli képét. Jóllehet e leírások tudománytörténeti jelentősége rendkívül nagy, a kalotaszegi viselet alapos, tudományos igényű vizsgálata csak a magyar néprajz századvégi megszűlésével kezdődik. Éppen a magyar néprajzi kutatás úttörője, Jankó János az, aki 1892-ben közzéteszi a Kalotaszegről szóló első terjedelmes néprajzi monográfiát³, amelyben az előzőeknél jóval részletesebben, tucatnyi szemléltető kép kíséretében állítja az olvasó elé a kalotaszegi férfi és női viseletet. Az ő néprajzi vizsgálódásait támogató kalotaszegi értelmiség köréből kiemelkedik Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka alakja, aki népviseleti leírásaival nemcsak a szaktudományi érdeklődést fokozta, hanem személyes kapcsolatai révén ráterelte Kalotaszegre a művészvilág figyelmét is. Vendégeként járt és festett Kalotaszegen Munkácsy Mihály, az angol Walter Crane, a preraffaeliták világhírű vezére (Kós Károly egyik mestere) és e táj népművészeti világának két megszállottja: Edvi-Illés Aladár és Körösfői-Kriesch Aladár is.⁴

Jankó és az utána Kalotaszeget járó művészek századunk első évétől kezdve rendkívüli mértékben felkeltették az érdeklődést az itteni viselet és a hímzés-világ iránt. A nagy magyar néprajzi hármás, Báthy Zsigmond, Györffy István és Viski Károly elsőként említett tagja a kalotaszegi divat változásáról a szaktudományi igényesség szintjén értekezett (1900), majd néhány évvel később megjelent Malonyai Dezső hatalmas kalotaszegi népművészeti kötete.⁵ Ez szaktudományi szempontból nem érte el kora igény szintjét, de a kötet művészi munkatársai — Edvi-Illés Aladár, Juhász Árpád, Körösfői-Kriesch Aladár és Telegdy Árpád — páratlanul gazdag rajz- és festményanyagukkal feledtetik a leírás fogyatékosságait.

Jankó és Malonyai nagy jelentőségű munkálkodása után a Kalotaszeget tollal és a művészet eszközeivel ismertető Kós Károly írásaiig⁶ ez a táj csaknem teljesen kiesett a népviseleti érdeklődés köréből. A Kós nyomába lépő Dóczyne Berde Amál művészszemmel készült leírása (1939) után Daróczy Ferenc vistai református lelkész és esperes rajzolt élethű képet faluja ruházkodási helyzetéről és a viseletében végbement több évtizedes változásokról (1936). A továbbiakban több néprajzi kutató (dr. Kós Károly, P. János Magda, Kresz Mária, Palotay Gertrud, Katona Szabó István) és a kolozsvári nyelvésziskola munkásai (Gálffy Mózes, Márton Gyula, Csák László, Péntek János) a viselet további részletvizsgálatával, illetőleg e ruházkodásra vonatkozó tájsozányag közlésével járultak hozzá a Kalotaszeg és környéke e kérdéskörébe tartozó problémáinak megismertetéséhez. A viselettörténet és a ruházkodásban szerepet játszó népi kézművesség mesterneveinek gyűjtése is a kolozsvári nyelvészek körében indult meg.

A kalotaszegi viseletkutatás történeti szemléje nem volna teljes, ha záradékul nem emelnék ki a kötet egyik szerzőjének, Nagy Jenőnek szerepét e néprajzi táj kutatásában. Nagy Jenő szinte gyermekifjú-korától kezdve egy életen át odaadóan fáradozott — más néprajzi területek népviseletének és tájnyelvének kutatása mellett — Kalotaszegnek a most közzétett kötetben tárgyalt kérdései iránt. Ide vonatkozó tudományos és tudománynépszerűsítő közleményeinek sorából doktori dolgozata⁷ és a kalotaszegi viseletről magyar és román nyelven a szélesebb körű olvasóközönség tájékoztatására közzétett terjedelmesebb viseletmonográfiája⁸ — ilyen irányú törekvéseinek kiemelkedő bizonyossága. Aligha téved e sorok írója abban a hiedelmében, hogy a most előttünk fekvő kötet földrajzi tájának megválasztásában és a munkatársak kutatási kedvének erre terelésében Nagy Jenőnek döntő szerepe lehetett.

4. A kalotaszegi viseletkutatás vázlatos történeti szemléjének mintegy összefoglaló értékeléseként megállapítható, hogy nincs táj, amely iránt olyan régóta, olyan tartós érdeklődéssel és olyan gazdag eredményeket hozón irányult volna a viseletkutatók figyelme, mint Kalotaszeg. De ha ez így van, és ha az eddigi eredmények valóban jelentősek, felvetődik a kérdés: érdemes-e olyan elismeréssel fogadnunk a kutatásra újabban vállalkozó három szakember fáradozásának eredményeként most megjelent viseletmonográfiát?

Ha meggondoljuk, hogy a népi-társadalmi élet örök mozgásban, állandó, szakadatlan változásban van, már ez is jogosulttá, sőt egyenesen kötelezővé teszi

azt, hogy a néprajzi kutatók kisebb-nagyobb időközökben újabb meg újabb kutatást végezzenek egy-egy már megelőzőleg „feltárt” vidék ilyen vagy amolyan jelensége vagy jelenségcsoportja területén mutatkozó változások rögzítése érdekében. De a tudományos kutatás és feldolgozás szempontjaiban, módszereiben, műszaki lehetőségeiben beálló üdvös változások is újabb meg újabb igényekkel, lehetőségekkel ösztökélik az egymást követő nemzedékek munkásait egy-egy néprajzi terület ismételt átkutatására. A magyar néprajzi kutatás igényei, módszerei a népélet századvégi, e század eleji vizsgálódási igényeinek és módszereinek szintjén már jóval túljutottak. Ma a népélet s közelebről a viselet körébe tartozó jelenségeket nem önmagukban és önmagukért, a társadalmi valóságtól elszakítva vizsgálja a kutató, hanem a társadalom életmegnyilvánulásaként. E kötet szerzői is ilyen értelemben kitágított szemlélettel, igénnyel fogtak a kutatáshoz, és a feldolgozásban érvényesítették a modern szempontokat, alkalmazták az anyagkezelésben az újabb módszereket.

A gyűjtésben és az anyagfeldolgozásban eddig egyetlen táj népviseletének kutatásakor sem alkalmazták a kötet szerzőitől gyakorolt következetességgel azt az eljárást, hogy a népviseletkutatást egybekapcsolják a népélet olyan megnyilvánulásainak vizsgálatával, amelyek mintegy alapot, tárgyi, anyagi lehetőséget teremtenek a népi viseletdarabok előállítására. A szerzők ugyanis nem elégedtek meg az érdeklődési körükbe vont táj viseletdarabjainak pusztá leírásával, illetőleg — amennyire ez lehetséges — az egyes darabok történetének tisztázásával, hanem kiterjesztették a kutatást azokra a népi mesterségekre is, amelyeknek a viseletdarabok anyagának, formájának, díszítésének előállításában, illetőleg kialakulásában szerep jutott. Az így kitágult vizsgálódásnak aztán a viseletkutatás-beli szerepen túl utaló jelentősége van, hiszen ez rávilágít arra, hogy a falu hagyományos társadalmi, foglalkozásbeli életében jelentkező mozgás, a polgárisodás, a városiasodás irányába sodró fejlődés, a gépesítés és a gyáripár hatása milyen mértékben befolyásolja, csökevényesíti el a falusi kézműiparnak a viseletdarabok készítésében, alakításában játszott régebbi szerepét. Emellett az ilyen új szempontú vizsgálódás fényénél tisztázódhatik például a viseletváltásnak, illetőleg a viselet elhagyásának az az egyébként megmagyarázhatatlan jelensége, hogy a kalotaszegi viselet hagyományos darabjainak megőrzése csak a női viselet vonatkozásában észlelhető, a férfilakosság ruházatában — a foglalkozásban bekövetkezett változás eredményeként — jórészt célszerűségi okokból már néhány évtizede a hagyományos viseletdarabok teljes elhagyása és a városias viseletdarabok felvétele a jellemző.

5. Az előbbieken előadottak teljesen indokolják a szerzőknek azt az eljárást, hogy a kötet anyaga három részbe csoportosítva kerül az olvasó elé.

A munkának csaknem fele terjedelmét lefoglaló első rész a viseletdarabok anyagával, illetőleg a viseletdarabokat előállító, formáló népi mesterségekkel foglalkozik. A *viselet előállítása* című részben (25—188.) a munka dandárjának elvégzésében az eddig csak szellemi néprajzosként ismert Faragó József — megjelentetésünkre — a tárgyi néprajzi kutatás teljes fegyverzetében új oldaláról mutatkozik be, amikor a pártakészítés és a kalaposmesterség, a fésűművesség, a bujka- és kötényvarrás részletes leírását egymaga adja, a szücsmesterséget meg Nagy Jenővel társszerzőségben. A kalotaszegi kézművesség kérdését tárgyaló első fejezet élén a hagyományos viseletdarabok alapanyagát döntő mértékben szolgáltató kenderfeldolgozás, illetőleg szövőmesterség kerül a Nagy Jenőtől megszokott alapos leírásban élénk. A kézművességről szóló rész zárójegyzete a háziiparnak, a kézművességnek és a kézműves árutermelésnek a kalotaszegi népviselet ki- és átalakításában játszott szerepét vázolja fel. E fejezet — Faragó megfogalmazásában — az ide vonható kérdések egész sorát tisztázza, s ennek rendjén sor kerül a kézművesség és a kézműves árutermelés szerteágazó kérdéseinek részletes elemzésére, sőt az áruehelyezés és a kereskedelemben e tekintetben mutatkozó visszasságok tárgyalására is. Végül e fejezet lezárásaként a szerző csak futólag ugyan, de utal a viseletdarabok előállításának az új társadalmi-gazdasági rendszerben bekövetkezett változására.

6. Ilyen előkészítés után magát a viseletet a kötet második része, *A viselet helyzete* (189—354.) tárgyalja négy fejezetben. Az első a hajviselettel és a fejrelvőkkel foglalkozik. A női hajviselet és a női fejrelvők e fejezetben (189—222.) érthetően jóval terjedelmesebb tárgyalást kívánnak meg, mint a férfiaké, hiszen a nők hajviselete a gyermekkortól a késő öregkorig összehasonlíthatatlanul több gondot okoz. A női hajviselet-formák életkoronkénti ismertetése mellett az egyes viseletdarabokkal (párta) és különleges alkalmakkal (lakodalmi felkontyolás) kap-

csalatos hajviselet, a fejrevalók (keszkenő, szalmakalap) és az ezekkel kapcsolatos — nemegyszer évődő, trefás — szokások ismertetésére is sort kerít az e fejezetben vizsgálódó Faragó.

A női hajviselet és fejrevalók tárgyalásával szemben a férfinépséggel kapcsolatos e kérdéskörbe tartozó jelenségek ismertetésére alig harmadnyi tér jut (223—234.). A férfiak haj- és bajuszviselete ugyanis jóval kevesebb kérdést vet fel, hiszen például különlegesen kalotaszegi férfi hajviseletről — a régi hosszú hajviseletnek a század elején történt felhagyása óta — beszélni sem lehet; azóta a férfihaj alakítása falun a *nyíró-ember*, a városias Bánffyhunyadon a borbély kezére került.

A férfi fejrevalóról már jóval több feljegyeznivalót találtak a kutatók. Amellett, hogy a különböző kalapfajták (süccre, párizsi, munkácsi, albion, emberes, szalmakalap stb.) meg a sapka leírására is sort kellett keríteni, a nagylegény kalapékessége, a *bokréta* és a *díszű* viselése is külön beható vizsgálatot és leírást kívánt meg.

7. A következő fejezetben a ruházattal kapcsolatos megfigyelések sorakoznak. Előbb az alsó-, azután a felsőruha darabjait, előállításuk, alakításuk és viselésük módját, szabásformáikat, nemekhez és életkorokhoz kötött változataikat mutatják be a szerzők, olyan aprólékosan, részletezőn, hogy például egy-egy „intimebb” női ruhadarab esetében felvetődhetik az olvasó gondolatában a pajzán kérdés: ugyan miképpen hatolt olyan nagy hozzáértéssel férfi kutató a kérdéskör rejtelmeibe?

8. A viselet bemutatására szánt második részt a lábbelivel kapcsolatos megfigyelések rekesztik be. A vizsgált terület lábbeliviseletének régiségbeli helyzetére nézve a kutatóknak nem állottak rendelkezésre történeti adatok, s e tekintetben nem segített a gyűjtőknek — a kutatás időpontjának viszonylagos kétsői volta miatt — az akkor élő legidősebb rendűek emlékezete sem. S noha kétségtelen, hogy a lábbelifajták közül a *bocskor* a régiségben Kalotaszegen is általános lehetett, a múlt század közepe óta a kutatás időpontjáig a bocskorviseletre mindössze két faluból (Bábony, Mákó) sikerült értesülést szerezni. Mivel ilyenformán mind a női, mind a férfi lábbeli Kalotaszegen az első világháborúig — kalotaszegiesen szólva — a *csizma* volt, a kutatók először e lábbelifajta ismertetésére kerítenek sort.

A csizmaviselet tekintetében megint érdekesen mutatkozó szabályszerűség az, hogy noha a múlt században még mindkét nem csizmát viselt, a férfiak ez esetben is hamarabb tértek rá a bakancs- és a cipőviselésre, mint a nők. Figyelemre méltó viselettörténeti tény tehát a nőknél a hagyományos viseletdarabok megőrzésével párhuzamos csizmaviselet szokásának megtartása. A hagyományostól való eltérés itt csak abban jelentkezik, hogy míg a női nem fiatalja a múlt században még szinte kizárólag *piros csizmát* viselt, az öregebb rendűek már akkor kezdték felcserélni — az élénkebb színektől való vizsolygásból — a piros csizmát feketével. A fiataloknál a piros csizma az első világháborúig tovább dívott, akkor aztán a piros karmazsinbőr hiányával a halódás korszaka köszöntött be. Az ide vonatkozó fejtegetések szemléltetésére mellékelt „térvázlat” jól mutatja azonban, hogy a halódás nemcsak az anyagbeszerzés lehetőségének megszűnése miatt következett be, hiszen a piros csizma elhagyása elsősorban a két város, Bánffyhunyad és Kolozsvár kereskedelmi vonzásába került pontokon vette kezdetét, és csak azután terjedezett távolabbi falvak felé is.

A női viseletben tehát a vizsgálódás időszakának utolsó két évtizedében a piros csizmát a fekete váltotta fel. A viseletváltás azonban ilyen vonatkozásban is tovább haladt, mert a harmincas évek közepétől kezdve a félcipő meg a szandál terjedt el rohamosan. A csizmát ez idő tájtól kezdve csak a hagyományos viseletdarabok felöltések, azaz ünnepi alkalmakkor viselték, illetőleg viselik máig is.

A férfi lábbeliviselet az első világháborúig nagyjában a nőivel azonos jellegű volt, azzal a természetzerű különbséggel, hogy a férfiak — a bocskorviselet eltűnése után — csak fekete csizmát viseltek. Az első világháború után a férfi lábbeliviseletben a *bakancs* megjelenése nagyfokú változást okozott. A csizma megmaradt ugyan az ünnepi alkalmak viseletdarabjának, de más alkalmakkor jórészt csak a vagyonosabbak hordták, a kevésbé tehetősek megelégedtek a bakancssal is. A városon vagy a vasútnál és az ipartelepeken dolgozók között a munkanapok lábbelije már a század elejétől kezdve a bakancs volt.

9. A viselet kérdéseinek részletekbe menő szemléje után valóban nem felesleges a kótetnek az az összegező fejezete, amely Faragó József fogalmazásában a viseletváltozást előidéző társadalmi, kereskedelmi, ipari és célszerűségi okokról,

a változások lefolyásáról és a vizsgált tájegység két városi településének, Bánffy-hunyadnak és Kolozsvárnak a változásokban játszott szerepéről tájékoztat.

A népviselet jellegének anyagi meghatározója elsősorban az egyes viseletdarabok előállításához szükséges nyersanyagok mennyisége és minősége, termelése és elosztása. Minthogy e tényezők térben és időben állandó változásban vannak, a változások magától értetődően kihatnak a viseletdarabok alakulására, változására is. A hagyományos ruhadarabok csak addig maradhatnak meg, amíg a darabok előállításához szükséges anyagok beszerzése lehetséges. Ha pedig egy régi, helyileg nehéz, hosszadalmas munkával előállított anyag egyeduralmának más, a kereskedelem útján könnyebben megszerezhető, olcsóbb és célszerűbb anyag vet véget, ez természetesen a viseletdarabok előállításában, alakításában, díszítésében is változást okoz. Valamely anyag időleges hiánya, majd újabb megjelenése viszont a viseletbeli anyag felhasználásában bizonyos ingadozás oka lehetett. Például, amikor az első és a második világháború alatt a tengerentúli gyapotbehozatal úgyszólván teljesen szünetelt, az előbbiekből terét veszített versenytárs, a kender újra nélkülözhetetlen anyaggá lépett elő, hogy aztán a második világháború után a külkereskedelmi lehetőségek és a nagy gazdasági átalakulások következtében újra háttérbe szoruljon a gyapottal szemben.

A viselet változása, fejlődése megállíthatatlan időbeli, de ugyanakkor térbeli folyamattal is. A változás azonban nemcsak anyagi, gazdasági és társadalmi okok függvénye és következménye, szerepet játszik benne a szóban forgó táj földrajzi helyzete is. Kalotaszeg például a Kolozsvár—Bánffyhunad tengely mentén és ennek közvetlen közelében elhelyezkedő településeivel évszázadok óta állandóan ki volt téve a két említett város divatirányító-változtató hatásának. Az előbbiekből e sorok írója — a kötet szerzőinek ilyen irányú eredményeit ismertetve — futólag utalt arra, hogy egyes viseletdarabok átalakulása, illetőleg végleges eltűnése mindig a két városi pont közelében indult meg, és úgy terjedezett tovább. A két város közül különösen Bánffyhunad az, amely Kalotaszeg divatközpontja. Onnan érték az újabb meg újabb divat- és célszerűségi hullámok a főként a nyugatibb kalotaszegi településeket úgy, hogy az újabb divatelemek mintegy beépültek a hagyományos viseletkészletbe, és így a változás csak átalakulást, fejlődést és nem teljes viseletváltást jelentett. Ettől eltérő volt Kolozsvár hatása: néhány közvetlenül a város közelébe eső ponton gyökeres viseletváltás történt a ruházat, a lábbeli és a fejrevaló teljes elvárosiasodása irányába. Éppen ezért jogosan feltételezhető, hogy Bánffyhunad és Kolozsvár, a kalotaszegi magyar népviselet e két ellentétes pontja — hihetőleg évszázadok óta — jelentős hatást gyakorolt és alkalmasint gyakorol ezután is a táj népviseletének alakulására, változására.

10. Ezzel a kötet zárófejezetét berekesztő megállapítással e sorok írója tulajdonképpen be is fejezhetné a most közzétett viseletmonográfia bemutatását, ha a tartalmi értékek felvillantása után nem éreznék kötelességének a kötet egyik elhalt szerzőjének érdemeiről és a többi munkatárs hozzájárulásáról is megemlékezni.

A kutatásnak és a feldolgozásnak ábécérendben két első résztvevőjéről a megelőzőkben legalább futtában szó esett, s így csak a harmadik kutatóról, Vámszer Gézáról kell megjegyeznem annyit, hogy — sajnos — nemcsak nyomdába került válogatott tanulmányainak, cikkeinek, hanem az ő kutatói fáradozásával élénk került kötetnek megjelenését sem érhette meg: a múlt évben, nyolcvanéves korában befejezte a népi hagyományvilág kutatásának szentelt életét. A kutatásbeli odaadásról tanuskodó önálló néprajzi és társadalomtudományi jellegű munkáin és remélhetőleg közelesem kötetben megjelenő válogatott tanulmányain kívül múzeum- és természetjárás-szervező tevékenysége — előbb Csíkszékben, majd Kolozsvárt, utóbb éppen az Erdélyi Kárpát Egyesület elnöki tisztjében — maradandóan őrzik emlékéit. Mindemellett Vámszernek egy viseletdarab vizsgálatán túl az előbbiekből ismertetett kötet ennél sokkal többet köszönhet. Az előző lelkiismeretes tájékoztatásából (7.) ugyanis kiderül, hogy a terepkutatás földrajzi kereteit tekintve ő tágította ki legjobban a kutatási kört: mintegy 33 településen rögzítette ceruzavázlatban, majd kidolgozott rajzban és fényképezés útján a népi élet jelenségeit is. A kötet gazdag rajz- és képanyaga Vámszer meg két szerzőtársa vázlatai, felvételei mellett Kulin Miklós, Kabay Béla, Marx József és Szabó Tamás színes felvételeivel gazdagodott. Sajnálatos, hogy az egyes viseletdarabok elterjedésének szemléltetése céljából tervezett és Tóth István pompás kivitelezésében készült eredeti térképvázlatok nem kerülhettek bele a kötetbe. Halay Hajnal kénytelen volt ezeket jóval kevésbé szemléltető „térképvázlatokká“ egyszerűsíteni. Az így

kötetbe került vázlatok Halay más, igazán szakszerű rajzaival együtt jelentős mértékben hozzájárulnak a viseletmonográfia szaktudományi értékének fokozásához.

11. A kötet filológiai felszereltségéről az értékelő toll csak dicsérető szavakat vehet papírra. A fejtegetéseket kísérő szövegközti irodalmi utalások, a külön felsorakozó jegyzetek az avatatlan olvasó számára a megértésben aligha jelentenek akadályt, a szakembernek viszont megadják a lehetőséget a megállapítások ellenőrzésére s még inkább a további kutatásra.

A filológiai felszereltségről szólna külön ki kell emelnem a Faragótól — tőle megszokott körültekintéssel — egybeállított forrásjegyzéket. Hogy a szemle értékelő megjegyzéseinek elhithető ereje valamelyest növekedjék, itt egy kifogásoló megjegyzés kívánkozik tollra. Minthogy — a szakember számára nem új dolog — teljes könyvészet nincs, ez esetben is megemlíthető: nem látszik indokoltnak Viski Károly egy Kalotaszeg néprajzi határait szaktudományi módszerességgel tisztázó dolgozata⁹ mellett Herepei János egy kis cikkekcskéjének¹⁰ besorozatlanul maradása; az utóbbi cikk a kalotaszegi cifraszűr vonatkozásában érdekesen egészíti ki azt a képet, amelyet Faragó a befejező részben a vizsgált táj és egyik vonzáspontja, Kolozsvár kapcsolatában vázolt fel. S hogy e sorok írója némi szerénytelenségről tegyen bizonyoságot, aligha ártott volna a könyvészet és a fejtegetések teljességének, illetőleg történeti megalapozottságának, ha a könyvészeti egybeállítás bizonyoságot szolgáltatna arra, hogy a szerzők ismerték a *Kalotaszeg helyneveihez* mellékelt történeti térkép-vázlatot és a táji határookra vonatkozó történeti adalékokat és észrevételeket.

Ezek a lényegyet egyáltalán nem érintő kiegészítések semmiben sem módosítják sem az értékelő észrevételek írójának, sem a kötet forgatóinak azt a véleményét, hogy az a kiváló önkéntes néprajzi kutatócsoport, amely már eddig megteremtette Kászon és a Szilágyság népművészeti monográfiáját, ezzel a munkával ismét teljes elismerésünket megérdemlő történeti jellegű néprajzi monográfiával gazdagította egy erdélyi táj viseletére vonatkozó ismereteinket. E csoport odaadó munkájának nagy eredménye, hogy rendre-rendre eltűnnek a teljesen ismeretlen néprajzi foltok Erdélyi térképéről.

Az itt mutatkozó eredmények sohasem válhatnak közkinccsé, ha a Kriterion Kiadó vezetőségének megértése nem biztosítana nyomdai tért a hagyománymentő munkák számára. Él bennünk a remény, hogy egyfelől a kutatócsoport tagjaiban a megismerésre törekvő nekiszánás, másfelől a Kiadóban a támogató-készség nem lanyhul el a népiélet értékeinek megmentése, illetőleg az ezekre vonatkozó ismeretek közkinccsé tétele tekintetében.

JEGYZETEK

1. Faragó József—Nagy Jenő—Vámszer Géza: *Kalotaszegi magyar népviselet (1949—1950)*. Bukarest, 1977.
2. A viseletkutatás részletes eredményeire nézve I. Kresz Mária: *A magyar parasztviselet 1820—1867*. Budapest, 1956. 9—12., 115. és köv.
3. Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe*. Néprajzi tanulmány. Budapest, 1892.
4. S. Bartha Éva: *Kalotaszeg nagyasszonya*. Korunk, 1973. 1735—1737.
5. Malonyai Dezső: *A magyar nép művészete* című ötkötetes kiadvány I. kötetéből: *A kalotaszegi magyar nép művészete*. Budapest, 1907.
6. Kós Károly: *Kalotaszeg*. Kolozsvár, 1932. (benne külön *A kalotaszegi ruha* című fejezet). — *Három népviselet*. Erdélyi Helikon, 1933. 15—18.
7. Nagy Jenő: *A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón (Kalotaszeg)*. Debrecen, 1938.
8. Nagy Jenő: *A kalotaszegi magyar népi öltözet* (Népművészeti Füzetek). Bukarest, 1958. — *Portul popular maghiar din tinutul Călatei* (Caiete de artă populară). București, 1958. — A társszerző többi, ide tartozó közleményének könyvészeti felsorolását I. a kötet 386. lapján.
9. Viski Károly: *Etnikai csoportok, vidékek*. Budapest, 1938. 20—21. — Filep Antal és Kósa László újabban megjelent, hasonló jellegű összefoglaló tájékoztatása is helyét kaphatott volna a könyvészetben.
10. Herepei János: *Tárkányiék*. Erdélyi Múzeum, 1943. 279—281.

Gaál Gábor 1943. évi Szepsi Csombor-kiadása

A régi Korunk utolsó előtti számában *Időszerűtlen jegyzetek* címmel Gaál Gábor cikksorozatba kezdett. A sorozatnak azonban csak első darabja jelenhetett meg az 1940. július—augusztusi összevont füzetben, mert a 9. szám után a folyóiratot betiltották. E jegyzeteket — bár kedvelt álnevén, Szeremlei Lászlóként Gaál még a 9. számban is megszólal — a nagy szerkesztő utolsó jelképes Korunk-beli üzenetének kell tekintenünk. „A világ tényleg teli gonddal, rosszal, rettenéssel, csalódással, de mégis győz az ember, él és harcol...” — üzeni Gaál Gábor töretlenül. Jegyzetei végén így kiált fel: „Olvassuk Beethovent! Alig képzelhető el a világtörténelemben keserűbb Beethoven süketiségénél. A természet közönyössége Beethoven fülében összezúzott egy csontocskát, s a nagy zeneszerző megsiketült. Szellemének ereje azonban mégsem tört meg. Süketen és egyedül, a világ e szerencsétlen embere mégis az élet szépségét dicsőítő muzsikát termelt. Beethoven mondotta: A művész sohasem sír. Vegyük tudomásul: a művész küzd.”

Az analógia személyessége nyilvánvaló. Gaál Gábor a fasizmus fokozódó szorításában mindig is el volt készülve e pillanatra. A legborzalmasabbra, ami muzsikust fenyegethet: a süketésre. A legkeservesebb, ami szerkesztőt utolérhet: kiütik kezéből a lapot. Mert a süket Beethoven: a folyóiratától, „létezési módjától” megfosztott Gaál Gábor. Az anticipáció túl korán beteljesül, a nagyszerű példa azonban erőt adó: „a művész küzd.”

Gaál Gábor életének új, talán legbonyolultabb szakasza kezdődik a negyvenes évek első felében. Hogyan *szerkeszt* tovább? Tevékenységének kényszerűen átalakult formáiban mennyi őrződik meg az ítélő, szelektáló, közvéleményt orientáló jellegből? — a lap nélkül immár.

Monográfusa, Tóth Sándor a *Készülődés — belső emigrációban* című fejezetben dolgozza fel ezt a periódust, és kiemeli, hogy Gaál Gábor *visszavonult és készülődött*. Kénytelen volt visszavonulni „a latin különórák és egyéb korrepetálások szűkös anyagi fedezete mögé”, miközben Marx-fordítások munkálataiba merülve készült a felszabadulásra. Ugyanakkor — megint Tóth Sándorral szólva — „a háttérben bár, kitartó, céltudatos és koncepciózus munkájával vette ki részét e nehéz években a haladó szellem önvédelmi harcából”. Azaz *folytatta* — más módon, más eszközökkel — folyóirat nélkül is a szerkesztési munkát: „A kolozsvári Lepage kiadónak nemcsak a megélhetésért sugalmazta annak a hat kötetnek a kiadását, amelyet ő szerkesztett.”

Ez a könyvsorozat valóban jóval több, mint kényszerű egzisztenciális dokumentum, elég a címekre pillantást vetni bizonyosságul: 1. *Tréfás és csúfolódó erdélyi népköltészet* (Szentimrei Jenő előszavával, 1942); 2. *Tillaárom haj! Arany János vidám versei* (R. Berde Mária előszavával, 1942); 3. *Hazai utazók Erdélyben* (Molter Károly előszavával, 1942); 4. Szepsi Csombor Márton: *Europica varietas* (1943. „Az Europica varietas szövegét a mai helyesírásra áttette, mondatait újratagolta, röviden: alakilag restaurálta s a nélkülözhetetlen jegyzetekkel ellátta Szeremlei László”, azaz Gaál Gábor); 5. Tánicsics Mihály: *Életpályám* (1943. „Tánicsics Mihály önéletrajzát kevéssel rövidebbre vette, a helyenkint széles fejezetek lényeges mondanivalóit kiemelte, vagyis e méltatlanul elfeledett munkát hű figyelemmel újraolvasta Szeremlei László”); 6. Petőfi Sándor *Összes költeményei* (Sajtó alá rendezte Gaál Gábor. Benedek Marcell előszavával, 1945).

Mielőtt a vállalkozásból kiragadnánk a részletezőbb megvilágításra kerülő Szepsi Csombor-kiadást, a szerkesztői pályakép folyamatosságának szempontjából mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy Gaál Gábor már 1937-ben tervbe vette egy hagyomány-rovat megindítását: „Szeretném szavát *régi* dolgokban is halani. Mindig akad indíték, mely hagyományainkat időszerűvé teszi. Rég tervezem a lapban egy »Hagyomány és haladás« című rovat beiktatását. Távoli és közeli múlt, emlék és feledékenység, kiadás és új értelmezés lenne ez. De mit tehetek? Nem akad rá megbízható és tudós erő” — írta Hatvany Lajosnak 1937. augusztus 7-én. A Gaál Gábor-levelezést sajtó alá rendező Sugár Erzsébet megjegyzi, hogy „bár a Korunkban ilyen rovat később sem volt, de ezt követően több, ebben

a szellemben fogant írás látót napvilágot. [...] Például: *Régi bírálatok: Bajza József a kritika szükségességéről* (1937. 10. sz.), Szentimrei Jenő: *Író és polgár — Kölcsey halálának százéves fordulójára* (1938. 7—8. sz.), Bányai László: *Erdély és a felvilágosodás* (1939. 7—8. sz.), Szentimrei Jenő: *A Kölcsey-századforduló irodalma* (1939. 10. sz.), Forgács Antal: *Egy elfeledett magyar író: Justh Zsigmond* (1939. 12. sz.), Balogh Edgár: *A kétszázötvenéves Mikes Kelemen* (1940. 9. sz.).“

Anélkül, hogy akár a folyóirat, akár a szerkesztő valamennyi fontosabb hagyományértelmező írását számba vennénk, csupán példaként utalunk rá, hogy a „távoli és közeli múlt“, a történelmi és irodalmi hagyomány metaforáinak Gaál Gábor mindig nagy jelentőséget tulajdonított, és kiváló érzékkel juttatta érvényre az értelmezés során mind a személyességet, mind pedig a korához szóló egyetemesebb célzatosságot. Pillantsunk csak bele egy látszólag meghökkenítő tárgyú írásába, *Machiavelli, a démon* című esszéjébe (1927), meglepő analógiákat tudatosíthatunk! *Az olvasatlan könyvek* című, két évvel későbbi cikk felől közelíthetünk hozzá: „Az egész szoba csupa könyvtest, könyvfedél és betű és zizegő papiros. Világod — mondom magamnak — papírból van. (Sajna!)... Hol az életem tehát és a valóságom? Ezek volnának? A vallomás több, mint cikket intonáló rezignált lírai sóhaj: a lírator-életforma szorító nehézségeinek, egy sokrétű, gyakorlatias, politikusszerű cselekvési korlátainak érzékelteése. A korlátokon a hangsúly, és nem is a könyvvilág korlátain, hanem azon, ami kimondatlanul — vagy éppen kimondva így: „Hol az életem tehát és a valóságom?“ — itt rejtkezhet. Arról hallgathat e sorokban Gaál Gábor, ami például Osvátnak megadatott, s neki sohasem; amiről ezt írta *A Korunk éveinek margójára* 1938-ban: „Az sem volt megnyugtató, hogy végül is vidéken jelentünk meg, s a Korunk szerkesztője csupán négy szűk fal, ahonnan a szerkesztők csak levelekkel érintkeznek a világ minden táján élő munkatársakkal.“ A Machiavelli-esszé is a „Hol az életem tehát és a valóságom?“ kérdésével birkózó vallomás. Mert ki beszél itt Machiavelliről, nagy hadvezérek és katonapolitikusok, egy Zrínyi és egy Sztálin kedvelt auktoráról? A politikusszerű Gaál Gábor. A Tanácsköztársaság egykori katonája, az V. Vörös Hadosztály komisszára, Lukács György tanácsadója, a parancsnokképző iskola hadügyi megbízottja. „A fegyverek kritikájával“ is szerkeszteni tudott Gaál Gábor. Ahogy a süket Beethoven önpórtéja a Korunk betiltásakor, nem más a Firenzébe visszatért Mediciektől száműzött köztársaságpárti Machiavelli sem, akinek történelmi alakját Gaál Gábor — Bécs, Berlin emigrációja után Kolozsvárra térve — első Korunk-beli írása témájával választja. A maga életét és sorsát írja Machiavellijével: „Eredetileg, amíg szerepelt, szülővárosa, Florenz hivatalnok volt, mint a Tizek mellé rendelt külpolitikai tanácsadó, ahogy ma mondanánk, külügyi államtitkár [...] járt háborúkban és ütközetekben is [...], ismerte tehát [...] kora egész gyakorlati és történelmi valóságát [...]. E sürgésforgásban fedezi fel azután a történelemcsinálás szinte egyetlen helyes módjának logikáját [...]. Sorsa azonban valószínűleg másképp fordul, ha a történelem nem veti ki a nyeregéből azt a politikai rendszert, melynek bizalmasa és csinálója volt. Florenzbe ugyanis visszatérnek a száműzött Mediciék, s így kerül, némi kínzások és börtönök után száműzetésbe [...]. Amolyan csendes emigráns lesz, ki egy kis faluban él; meglehetősen szegényen — várva és epedve a politika fordulását. Így koncentrálódott azután írásra, a cselekvés és az uralkodás elméletének kialakítására, az uralom helyett.“ Az egymásután szigorú rendjébe, de persze önkényesen összevágott sorok a forradalomra, politikusi szárnybontására emlékező Gaál Gábor vallomásai, akikből nem hunytak ki a politikai aspirációk, de akiknek „élete és valósága“ 1927-ben már végleg „egy kis falu“, cselekvési lehetősége pedig szinte csupán az írásra koncentráció. Egy évvel később, 1928-ban Mikes Kelemen modorát utánozva fogalmaz *Deáki levelet egy külföldi csudabogárról*, s ha itt inkább csak nemes stílusúkról van szó, az nem lehetetlen, hogy kezdeményezése belejártott Tamási Áron ugyancsak levélfórmát követő Mikes-esszéjének megszületésébe (*Levél Mikes Kelemenről*, Kolozsvárott, 1935. május 1.). A Korunk utáni időszakból éppen csak említjük meg *Árva Bethlen Kata...* című *Utunk*-beli vezércikkét (1946), illetve gondolatgazdag kis tanulmányát, az *Irodalmunk jellege és az irodalomtörténetírás*.

Mindezek előrebocsátása után a Lepage kiadónál megjelent hatkötetes sorozatot eleve a természetes, értő és érzékeny hagyománytisztelet, illetve a tudatos időzítés példájának kell tekintenünk.

Szemügyre véve most már az egyes könyveket, a Petőfi- vagy a Tánácscsikötét jelentése az 1940-es évek elején éppolyan nyilvánvaló, mint a gondúzóbb népköltészeti kiadvány vagy az Arany János-válogatás. Valamennyi könnyen „levezethető“ Gaál Gábor sokrétű érdeklődéséből, hiszen például már 1932-ben hoz-

zaértő érdeklődéssel írt egy népköltészeti könyvről, a *Román népballadák, népdalok, románcok* magyar fordításkötetéről. A *Hazai utazók Erdélyben és az Euro-pica varietas* ugyan különös specialitásnak tűnik, ám ha meggondoljuk, hogy Gaál Gábor közvetlenül a Korunk után rendkívül alapos irodalomtörténeti vizsgálódásokba fogott — „A Lepage-könyvek terveit (források, könyvtervek, jegyzetek) négy száz-száz lapos kis (zseb)formátumú füzet őrzi“, írja Tóth Sándor —, nincs mit csodálni azon, hogy az útleírás-műfaj is felkeltette kutatói érdeklődését. A megjelent hat kötet különben csak töredéke egy elgondolt nagyobb sorozatnak. Tóth Sándor szerint — akinek alkalmá volt tanulmányozni Gaál Gábor kézírásos füzeit — még három kiadvány terve rekonstruálható, mert fennmaradt egy bibliográfia Benedek Elekről, egy másik „az erdélyi magyar iskolaügy és művelődés történetéből (Apáczai, Bethlen Miklós, Apor Péter, Herepei János, Kristóf György, Fraknoi Vilmos, Veress Endre és mások e témába vágó műveiből)“, továbbá „hasonló adattár a magyar filozófiai művelődés köréből“. A Gaál Gábor-hagyatékából hozzám csak néhány lap mikrofilmje jutott el, ezeken ilyen neveket olvasok: Heltai, Szenczi Molnár, Apáczai Csere, Bethlen Miklós, Bethlen Kata, Kármán, Bölöni Farkas Sándor, Kölcsey, Katona, Vajda, Reviczky, Gozdu Elek stb. Amennyiben a nevek mind egy-egy tervezett kötetet jelentenek, a sorozat szinte az egész magyar irodalmat átfogta volna. Gaál Gábor azonban akkor nem valószínűleg megtervét, hiszen „az idő lázai között“ — ahogy Méliusz Józsefhez írott levelében fogalmaz — a Petőfi-kötetet már nem is korrigálhatta, az majd csak a felszabadulás után jelent meg. Mikor 1951-ben megindíthatta a *Haladó Hagyományaink* sorozatot, tulajdonképpen negyvenes éveik eleji tervét teljesíthette ki, és az egymást folytató kettős vállalkozással végérvényesen maradandó gyakorlati választ adott az *Erdélyi Helikonnak* feltett egykori kérdésre: „Hol vannak a magyar klasszikusoknak ama kiadványai, amiket a népek ígértek?“ (Az *Erdélyi Helikon. Az írói csoportosulás*, 1935.)

A bennünket legközelebből érdeklő Szepsi Csombor-kiadás 1943-ban jelent meg, és sorozatbeli előzménye nyilvánvalóan az egy évvel korábbi *Hazai utazók Erdélyben*, amelynek kapcsán már szembe kellett nézni az útleírás-műfaj irodalomtörténeti létezésével. A műfajt Gaál Gábor persze régtől fogva jól ismerte, s hogy milyen tág összefüggések szerint definiálta, azt az erdélyi utazók antológiájának főszerzője ekképpen világítja meg: az útleírások „A mai modern szociográfia ősei [...] s az azóta is elhalt magyar társadalomtudomány kezdetei“. Ha az útleírásokról szólva „a mai modern szociográfiát“ emlegeti, további analógiáért oda kell lapoznunk cikkeiben, ahol ezekről a szociográfiákról ítélik. 1937-ben publikált *A mai magyar szociográfia és az irodalom* című tanulmánya időben sem esik messze az útirajzokkal foglalkozó esztendőktől, ezt az írást kell tehát vallatóna fognunk. Gaál Gábor széles körű ismeretanyag alapján általánosít: nemcsak Fėja Géza *Viharsarok*, Veres Péter *Az Alföld paraszt-sága*, Illyés Gyula *Puszták népe* és Remenyik Zsigmond *Büntudat* című „pragmatikusabb“, illetve „költői“ szociográfiáira építi következtetéseit, de visszautal a kérdés európai elméleti szakirodalmára és a *Husadik Század* című folyóirat kezdeményező szerepére is. A szociográfia Gaál Gábor felfogása szerint „Ugyanolyan mélyen gyökerezik a társadalomtudományi gondolkodásban, mint amilyen szabad irodalmi alkotás [...]. Általában az anekdota, a riportázs, a publicisztika (csupa irodalmi elem) ugyanolyan súllyal szerepel, mint az empirikus szociográfiai felvétel [...]. Valamennyi ugyanúgy a felfedező utazó munkája, mint a szobatudósé [...]. Mind kompozíciós egység, melynek középpontjában összefut történetírás, riportázs, társadalmi földrajz, szellemtörténet, néprajz, gazdaságtörténet, nemzetgazdaságtan, publicisztika, szociológia és statisztika, röviden: az egész — enciklopédikus hungarológia [...]. Ezért hord össze élményt és tanulmányt *vándorlás* közben...“ Az útleírás műfaját itt ugyan nem nevezi meg, de kétszer is utal a szociográfus és az útleíró azonos szemléleti alaphelyzetére („felfedező utazó“, „vándorlás közben“), s az „enciklopédikus hungarológia“ összetett jelentését kibontva, a „társadalmi földrajz“ megemlítéséről sem feledkezik el. S ha mindehhez hozzátesszük, hogy a szociográfia felsorolt szokványos irodalmi elemei (anekdota, riportázs, publicisztika stb.) kimutathatók szinte minden útleírásban is, a két műfaj közötti szoros egyezések kétségkívül alátámasztják későbbi meghatározását, mely szerint a társadalomtudomány kezdeteit jelentő útirajzok a szociográfia ősformái.

Útirajz és szociográfia összefüggéseinek kiemelése persze mégiscsak kifejezetten belterjes irodalomtörténeti probléma; afféle, mint amelyekkel az *Erdélyi magyar irodalomtörténetírás* című kritikája foglalkozik 1940-ben. Gaál Gábor a *Kristóf György Emlékkönyvről* szólva az „elhagyott, semmibe vett“ irodalomtudomány ügyét feszegeti itt, s nem győzi bíráló szavakkal illetni „a szellemtudományi

szelektől érintett" szerzőket, akiknek soraiból az egyetlen járhatóbb út sem előre mutat, hanem „a még Széchy Károlyra visszaeső kéregpozitivizmus kopaszon meredező irodalomtudományi ridegségei felé“. Véggövetkeztetése is ez: „Ebből a diluviális, a múlt adalékait csupán szellőztető, kiporoló, de nem megelevenítő pozitívizmusból kell kiemelni az erdélyi irodalomtörténetírát...“

Nyilvánvaló, hogy Gaál Gábornak Szepsi Csombor *Europica varietas*ával egyáltalán nem szellőztető és kiporoló, hanem célzatos megelevenítő szándékai voltak. Az 1943-as kiadás fűlszövegéből ezért hiányozhat útirajz és szociográfia egy töröl megszűnt voltának diadalmas poénja, ezért olvashatunk ott az irodalomtörténet önköréin túlmutató vallomásos megállapítást:

„Az *Europica varietas* a magyar Európa-szerelem első halhatatlan emléke.

Mai helyesírással felfrissült soraiban egy Európa megismerésére vágyó magyar ifjú vándorol »egy inggel és egy imádságos könyvvel«, végig a legfényesebb Európán, 1618-ban, a *harminczéves háború küszöbén*, hadak és világnézeti harcok között, mindig lelkesen, mindig kíváncsian, egyre újabb és újabb élményt, megfigyelést jegyezve be útikönyvébe.“

Gaál Gábort akkortájt, bármily alapossággal mélyült is el irodalomtörténeti és filológiai kérdésekben, mindenekelőtt a háború, a második világháború érdekelte. 1940-ben másolta be jegyzetfüzetébe Bod Péter *Magyar Athenasából Szepsi Csombor Márton életrajzát*, akkor írta az útleírások, az utazási irodalom kérdésköréhez is kapcsolódó *Közlekedés és fejlődés* című művelődéstörténeti esszéjét, de akkor vetette papírra az *Elmélkedés a háborúról* józan tárgyilagossággal mérlegelő sorait is arról, hogy „Hosszú, nagyon hosszú lehet az út még“ a végkimenetelig. Ugyancsak ebből az évből származó szerkesztői ars poeticájában pedig (*A Korunk éveinek margójára*) egyenesen az idézett vallomás szóhasználatával él: „a még mindig folyó, mai, *harminczéves háború küszöbén* megtanultuk [...], hogy ez a mi epokális időnk [...] milyen általános cél felé halad.“ Amikor tehát a XVII. századi *harminczéves háború* fenyegető jeleit észlelő Szepsi Csombort idézte, a fasiszta világégésbe, új *harminczéves háborúba* taszított, hadak és világnézeti harcok tüzebe került legfényesebb Európa sorsáért aggódott.

Az 1940-es évek első és mind nehezebb esztendeit írtuk akkor, Magyarország már hadba lépett a Szovjetunió ellen a fasiszta Németország oldalán... Az *Europica varietas* mely sorai fölött állhatott meg e hadas időkben a tűnődő szem, s hogyan szabadulhattak el az asszociációk? Üssük fel találmra a Bethlen Gábor Habsburg-ellenes támadásának évében, a protestáns Csehországgal való szövetség után íródott útirajzot: „Ily kicsiny ország Németországnak majd közepén lévén, csuda dolog, hogy maga tulajdon koronáját íly sok ideig megtarthatta és hatalmason minden erejét mutatta, és most is ez világ álmélkodására tyrannus fejedelmére, városainak háborgatóira feltámadván, szerencsésen magát mutogatja.“ Nem sokkal lejjebb: „Nyelvük kétféle: német és cseh, de németül nem örömmel szólnak.“ Elhagyva a csupa rokonszenvtől átítatott „frigyes Csehország“ leírását, lapozzunk Londonhoz: „Azki Angliai királynak kertjeit, udvara népét és palotáit meglátta ez városban, semminek ítéli az Németországnak kelletlen muzsikáit.“

Ezeket olvasta Gaál Gábor Csombor Márton könyvében, s akarta olvastatni a „tyrannus fejedelemtől“ fenyegetett magyarsággal. Nem kétséges, mivégre: „városaink háborgatóira feltámadván, szerencsésen magát mutogassa.“ Ezért adta ki Gaál Gábor az *Europica varietast*. A kolozsvári Református Kollégium könyvtárában porosodó útikönyv Bethlen Gábor koncepcióját vállaló Habsburg-ellenességére, évszázadokon át időszerű politikai aktualitására a szerkesztő érzett rá teljes biztonnággal — jó húsz évvel megelőzve az irodalomtörténeti interpretációt.

Gaál Gábor tudatosságához nem férhet kétség, hiszen még a fenti példaknál is feltétlenül mélyebbre látott, amikor az *Europica varietast* tanulmányozta. Nem kerülhette el figyelmét, hogy a Dancka (Danzig, Gdańsk) históriáját és látnivalóit rendkívüli részletességgel ismertető Csombor Márton mily hosszan írja le Báthori István erdélyi fejedelem, majd lengyel király 1577. évi győztes danckai csatáját is. Báthori Istvánt, akit 1575-ben Habsburg Miksával szemben választottak királyukká a lengyel urak, Nyugat-Poroszország és Dancka rendjei nem akarták elismerni, és továbbra is német segítségben reménykedtek. Báthori erre Dancka alá vonult, és a Lübieszow melletti csatában meghódította a makacs poroszokat. A győztes küzdelemnek körülbelül 700 magyar résztvevője is volt, Eckhardt Sándor szerint maga Balassi Bálint is ott rohamozott a magyar huszarak között. Báthori nevének és danckai diadalának híre és emléke mintegy tanító exemplumként járta be a régi magyar irodalmat, gyakori emlegetése ezután hamarosan egyet jelentett a nyílt Habsburg-ellenességgel. Erdély későbbi fejedelmei Báthori István példáján okulva vetették vigyázó szemüket mindig is Lengyelország felé. Szepsi Csombor számos ténnyel igazolhatóan a Habsburgok ellen fegyvert fogott Bethlen

Gábornak címezte a fénylő danckai példázatot, Gaál Gábor pedig a saját korára vetíthető metaforát láthatta meg benne, hiszen a második világháború 1939. szeptember 1-én ugyancsak Dancka — az akkori Danzig — lerohanásával kezdődött! Gaál Gábor 1943-as *Europica varietas*-kiadása ilyenformán tudatos németellenes cselekedet: nemcsak a kis kelet-európai népek, az *Elmélkedés a háborúról* kifejezésével szólva: az „egy lelki síkon élő keleti népek“ testvériségét, „tyrannus fejedelmük“ elleni összefogását hirdeti, de Dancka-Danzig-Gdańsk több mint három és fél századdal korábbi meghódításának felidézésével napnál világosabban jövendőli a német fegyverek bukását, az új Báthori Istvánok győzelmét is.

Gaál Gábor kiadványa csupán bibliofil csemegeként keltett érdeklődést, recenzorai nem tudták mire vélni a XVII. század eleji ifjú kassai skólamester művének feltámasztását. A megjelenés alkalmából Eckhardt Sándor írta a könyvről a legfigyelemreméltóbb értekezést, de *Balassi Bálint az Oceánium mellett* című tanulmányában csak a Balassira vonatkozó adatokat szedegette össze nagy örömmel az útirajzból, és talán a Szeremelei—Gaál Gábor analógiáról sem volt tudomása.

Pedig ekkor már egy közepes cenzornak is tudnia kellett: Lengyelországot, az Óceánumot, Báthorit, Balassit emlegetni főbenjáró vétek, sérti a Német Birodalom és a fasiszta Magyarország érdekeit. Így történetesen meg, hogy Eckhardt 1941. évi Balassi-monográfiájában csak kipontozva lehetett emlegetni „az részeges német d...kat“; hogy Csorba Tibor Báthori-monográfiája éppen 1944. március 19-ére még elhagyhatta a sajtót, Komoróczy György gazdaságtörténeti értekezését azonban már nem engedték az eredeti címlappal publikálni, a *Borkivitelünk Lengyelország felé* című disszertáció csak így jelenhetett meg: *Borkivitelünk észak felé*...

Azt mondhatnánk tehát: a XVI. századi magyar történelem, a lengyel—magyar művelődéstörténet nagy alakjai és szép szimbólumai a németek bevonulása előtt szinte antifasiszta ellenállási tényezővé lényegültek. A fentiekben kívül kitűnően példázta ezt a kiváló Petőfi-kutató és hadtörténész, Dienes András Balassi-regénye, illetve még inkább: regényének sorsa.

Dienes 1942-ben „egy nagy polgári olvasótáborral rendelkező kiadóvállalat“ felkérte, hogy írjon számukra történelmi regényt. A szerző „Balassi életének utolsó hónapjait választotta témának“, és 1944 elejére készült el „patetikus novellájával“. De hadd adjam át a szót egészen Dienesnek, aki nem sokkal halála előtt így emlékezett a kézirat sorsára: „... a kiadó átvette, úgy volt, hogy a könyv az év végére megjelenik [...]. Némi kétségeink voltak ugyan, s ennek a baráti hangú lektori jelentés volt az alapja, melyből kicsengett az aggodalom, hogy vajon átmege-e az előzetes cenzúrán a kézirat. Miről is volt szó? A németiséggel szembeni — kétségkívül polgári, romantikus előjelű — ingerültségemről, az akkor oly sokat emlegetett sorsközösség megtagadásáról [...]. Nem sejtettük, hogy külső erőszak fogja lehetetlenné tenni a regény megjelenését. Egy napon F. Gy. barátom telefonált a szerkesztőségéből, hogy jöjjenek be azonnal hozzám, vegyem át a kéziratomat, ne is kérdezősködjek, az utcán majd mindent megérték. Így volt: már az utcán mindent megértettem [...] német katonai karaván vonult be a városba... Március tizenkilencedike volt.“

Dienes Balassi-regénye, a *Bogánchadnagy* csak 1962-ben jelent meg, a most idézett magyarázó utószóval. A kritika azonban ügyet sem vetett rá, Dienes ráadásul még ugyanabban az évben meghalt, illő hát leírni a fájdalmas lírai nosztalgiákkal teli, főlényes biztosságú lélekrajzról és korismeretről tanúszkodó könyvről, hogy az 1970-es években is megrendítő, szép olvasmány. Valóban aktuális politikai analógiák sora szötte át a regényt. Dienes kései utószava alig említ konkrét analógiákat, azért emeljük ki, hogy Báthori István a patetikus mű legerőteljesebb árnyalakja (Balassi Bálint távoli atyafiságban állott véle). A másik uralkodót, az örült Rudolf császárt Dienes magáról Hitlerről mintázhatta, hiszen egy helyt azt tudjuk meg róla, hogy „alkémistái már megtalálták a birodalom csodálatos fegyverét, a nagy magisztériumot [...], nyilvánosságra hozatalával csupán a kellő lélektani pillanatra várnak“.

Gaál Gábor Szepsi Csombor-kiadása és Dienes András Balassi-regénye egymást erősítő példák a negyvenes évekbeli szellemi ellenállásról, a múlt aktualizálható jelképeinek erejéről. Még a személyes körülmények is összevethetők. Dienes a német megszállás első napján kapta vissza a kiadótól a Balassi-regény kéziratát, Gaál Gábor gondos szövegkiadói előkészületeit katonai behívása szakítja félbe. Levelei arról vallanak, hogy a könyvtár vagy a dolgozószoba csendje helyett a dési laktanyai fegyvercsörgés közepette foglalatoskodott az *Europica varietas* szövegével. 1943. március 5-én írja feleségének, hogy szabad idejét „Szepsi Csombor Márton tölti bé. Bizony épp eleget kell kínlódnom vele. Nem tudom még, megcsinálhatom-e itt tisztességesen!“ Egy hónappal később, április 6-án már nyomdában van a kézirat, mert megint csak feleségéhez szóló levelében ez áll: „Add

át ennek az embernek a kardomat és bepakolva azt az aranyos, cafrangos tisztí kardbojtot, amit megtalálsz a szekrényemben. Azután [...] menj le a nyomdába és kérd el Andrától a Csombor összes szedéseit a hozzája tartozó kézirattal [...] (A katonáembert ne vidd le a nyomdába, hanem rendeld mondjuk délre az irodába és akkor add át neki az Andrától kapottakat összecsomagolva. El akarom kerülni, hogy Andrással összejöjjön ez az ember!)“

Íme, az alighanem a legkülönösebb helyen és módon készült magyar szövegkiadás munkálatainak körülményei! Laktanya, cafrangos tisztí kardbojt, megbízhatatlan katonaküldönc vagy nyomdatulajdonos — az irodalomtörténeti, filológiai érvek mellé ezek a köznapi kulcsszavak sorolhatók még fel annak bizonyítására, hogy Gaál Gábor az 1940-es esztendő kersorsdöntő kérdéseiben foglalt állást Szepszi Csombor Márton 1620. évi *Europica varietasának* kiadásával.

JEGYZETEK

Ezt a témát korábbi kísérletek után (*A szerkesztő kritikái a Korunk előtt és a Korunk után*. Új Írás, 1966. 10. 101—106.; Szepszi Csombor Márton *Összes művei*. Budapest, 1968. 101—103.; *Lengyelek, magyarok, ellenállás, tenger*. Magyar Nemzet, 1975. január 17.) csak most, egy évtizednyi formálódás, bővülés után, újabb dokumentumok ismeretében, mindenekelőtt a Gaál Gábor-levelezés tanulságainak figyelembevételével tekinthetem kidolgozottnak.

Idézetek és megállapítások: Tóth Sándor monográfiájából: *G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről*. Bukarest, 1971. 213—215.; 261—262. — Levél Hatvány Lajoshoz és a hagyományébresztő közlemények: Gaál Gábor: *Levelek (1921—1945)*. Kiad. Sugár Erzsébet. Bukarest, 1975. 394., 708. — A Machiavelli-esszé: *Válogatott írások I.* Kiad. Sugár Erzsébet. Bukarest, 1964. 129—139. — Vallomás 1938-ból: *I.m.* 685. — A „Deáki levél”: *Válogatott írások II.* Kiad. Sugár Erzsébet. Bukarest, 1965. 203—205. — Tamási Áron Mikésről: *Erdélyi csillagok. Arcok Erdély szellemi múltjából*. Kolozsvár, é.n. 91—108. — A Korunk utáni időszakból idézett cikkek: *Válogatott írások III.* Kiad. Sugár Erzsébet. Bukarest, 1971. 13—14., 85—88. — A román népballadáról: *Válogatott írások I.* Id. kiad. 457—458. — A mikrofilmfelvételeket Gaál Gáborné szívességéből használhattam. Két lapjának fényképmásolatát lásd a *Kortárs* 1976. évi 5. számának belső borítóin. A Méliusz Józsefhez írt levél: *Levelek...* Id. kiad. 531. — Az *Erdélyi Helikonról*: *Válogatott írások I.* Id. kiad. 562—564. — A szociográfiáról: *I.m.* 607—613. — Az erdélyi magyar irodalomtörténetírásról: *Válogatott írások II.* Id. kiad. 616—619. — *Közlekedés és fejlődés*: *I.m.* 624—628. — *Elmélkedés a háborúról*: *I.m.* 619—623. — Idézet az 1940. évi szerkesztői ars poeticából: *Válogatott írások I.* Id. kiad. 696. — Idézetek az *Europica varietasból*: Szepszi Csombor Márton *Összes művei*. Kiad. Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter. Budapest, 1968. 269—270., 210. — A „Németországnak kelletlen muzsikái“ metaforát Szij Rezső komikusan félreérti, és *Adatok a hazai zenei érdeklődés történetéhez* címmel tárgyalja! *Irodalmi Szemle* (Pozsony), 1971. 935—941. — Eckhardt Sándor cikke újra kiadva: *Balassi tanulmányok*. Kiad. Komlowszki Tibor. Budapest, 1972. 97—104. — A kipontozott hely Eckhardt monográfiájában: *Balassi Bálint*. Budapest, 1941. 212. („S talán ő, akinek annyi baja volt a németekkel, szintén részt vett a véresen végződő magyar—német civódásokban. A részegeskedésben különben a német katonák vezettek. Illésházy szerint a törökök a várfalakról kiáltották is: »Menjetez haza, magyarok, vitézek, hagyjátok itt a részeges német d...kat nekünk, hogy tanítsuk meg őket hadakozni.«”) — Csorba Tibor 1971. december 6-án kelt levelében azt írja *A humanista Báthory István* megjelenésével kapcsolatban, hogy „Kállay M. miniszterelnök — Lukinich professzor közbenjárására — némi dotációt is adott Pallasnak, hogy nyomtatásban jelenjék meg. Ami meg is történt. 1944. március 19-én jelent meg, s áprilisban doktoráltam légiriadóra várakozva. Horváth János, Gerevich és Lukinich velem együtt vállalták ezt a témát, a lengyel irodalom aranykorának tudományos fokú megállapítását 1944-ben. Dicsőségükre írhatjuk.“ Csorba Tibor Hegyi Bélának adott interjújában (*Vigilia*, 1976. 178.) hasonlóképpen az olvasható: a Báthory-monográfiát „Sokan ma is az ellenállási mozgalom tetteként tarthatjuk számon“. — Dienes András regénye: *Bogáncshadnagy*. Budapest, 1962. Az *Utószó* 1962 tavaszán íródott. Gaál Gábor katonáskodásáról idézett levelek: *Levelek*. Id. kiad. 545., 547.

A romantikus Hamlet-élmény és a hegelianus Hamlet-értelmezés

A romantika első nagy Hamlet-értelmezése Friedrich Schlegel tollából való. Ő emelte Hamletet elsőnek az emberi sors, az egyetemes emberi tragikum szimbólumává.

Típusoknak, tipikusan emberinek tartotta volt már Samuel Johnson is Shakespeare hőseit, egyik kortársa pedig, William Guthrie, kifejezetten „everyman“-nek nevezte Hamletet,¹ de ez utóbbi például azért illette Hamletet ezzel a névvel, mert, ellentétben a görög és francia tragédiák hőseivel, nincs benne semmi heroikus, semmi rendkívüli szenvedély vagy erény, hanem egyszerűen olyan, mint egy mindennapi ember: jóindulatú, rokonszenves, érzékeny, aki becsületesen helyt akar állni. Friedrich Schlegel számára az „egyetemes emberi“ mindennek épp az ellenkezőjét jelenti: a romantikus hőst, a tragikus sorsú hősoszt, aki egymaga átéli az egész emberi sors tragikumát.

Schlegel eredetileg, a német klasszicista esztétika hatása alatt, a görög művészetben látta az emberi kultúra kiterjedését, csúcspontját. A görög művészetben, írja, tökéletes harmóniába oldódott föl a Természet és az emberi Szabadság között folyó örök küzdelem, s ez a harmónia tökéletes szépségként sugárzik a görögség műalkotásaiból. E harmónia azonban később felbomlott, az ember korlátlan szabadságra tört, elszakadt a természettől, s végül magára maradt a szabadságával, a magányával, magára maradt abban a zűrzavarban, anarchiában, amelyet ő maga teremtett korlátlan szabadságvágyával. Szenved az ember ettől az egyedülléttől, az anarchiától, disszonanciától, „az individuáció kínjától“ (Leid der Individuation), amit ma „elidegenedésnek“ neveznénk inkább, s eltelik vágyakozással a harmónia iránt vagy valamilyen Esmény iránt, mely e harmóniát megvalósíthatná. A modern, újkori irodalom tehát, s ezen belül Shakespeare életműve, nem a tökéletes szépség, nem a harmónia, hanem egyfelől a meg hasonlottság, a disszonancia, másfelől a nosztalgia, a „Sehnsucht“ irodalma.

Friedrich Schlegel értékrendje később, az erősödő romantikus mozgalmak hatására, átalakult. Nem tagadta meg ugyan a klasszikus görög művészetet, de nem helyezte már fölébe a „modern“, vagyis késő középkori és újkori művészetnek. Sőt, egyre inkább erősödött benne az a meggyőződés, hogy a modern ember számára nem a görög harmónia és derű, hanem a disszonáns, nosztalgikus és tragikus alaphangú modern művészet az igazi érték. Shakespeare tragédiái és tragikus hősei, s mindenekelőtt Hamlet, kitűnően beleillett ebbe az újabb koncepcióba. Schlegel későbbi írásaiban tragikus hérosszá növekszik Hamlet, a romantikus géniusz szimbólumává. A mindent tudni akaró, a lét végső kérdéseit ostromló lángelmévé, aki végül is kétségekkel küzdve és meg hasonlított lélekkel pusztul el. Mert az igazság és az eszményi ilyen emberfölötti igényét nem tudja kielégíteni a természet, Hamlet pedig belerokkan abba, hogy csak olyanak és annyianak találta a valóságot, az életet, mint amilyenek találta: olyan jelentéktelennek, értelmetlennek és kaotikusnak. S ez a rettenetes felismerés, az emberi élet jelentéktelenségének és értelmetlenségének ez a felismerése megbénítja Hamletet: nem tud cselekedni többé, mert fölöslegesnek és értelmetlennek érez minden cselekvést. Nem valami külső erő, nem is a sors okozza hát tragédiáját, s nem valami tragikus vétség, hanem önmaga, sőt épp az, ami a legértékesebb benne: az emberfölötti értelem és a látnoki készség. A tragikum feloldhatatlan tehát, mint ahogy az egész emberi életet eleve s menthetetlenül tragikusnak érezte Schlegel életének ebben a korszakában. És szívvel-lélekkel egyetért Hamlettel abban, hogy egyetlen kiút van ebből a tragikus dilemmából: az öngyilkosság. Hamlet azzal, hogy nem akar tovább élni, hogy maga keresi a halált, példát mutat minden embernek — fejezi be Schlegel az elemzést, bár ő maga nem követte e példát. Nem az öngyilkosságban, hanem a vallásos hitben keresett végül is menedéket.²

Az, ami Friedrich Schlegelnél alig több, mint spontán érzelmi reakció és lírikus-nosztalgikus vallomás, az néhány évvel később Schopenhauernél összefüggő filozófiai rendszerré kerekedik. Hamlet sorsában Schopenhauer saját — pesszimista — filozófiájának egyik legkitűnőbb irodalmi illusztrálását látta. Hamlet, írja, nem bűnös, és mégis szenved, s minél jobban bonyolódik a világ dolgában, minél többet akar tenni a világ érdekében, annál jobban szenved. Egyszerűen azért, mert maga a cselekvés, maga az akarás, a célért való küzdelem a szenvedés forrása. Mert a Létezés nem más, mint szenvedés, s így végső fokon a Létezés a felelős az emberi szenvedésért, a Létezés a forrása a tragikus vétségnek. S következőképpen, épp azok a legnagyobb tragédiák, írja Schopenhauer, melyekben jó és erényes hősök ütköznek össze. Mint Antigone és Kreon, Hamlet és Ophélia, Hamlet és Laertes. Mert ezekben derül ki a legvilágosabban, hogy nem az ember a bűnös, hanem maga a Létezés. És mi a megoldás Hamlet számára? Az, ami Schopenhauer kétségkívül sötét víziójában minden ember számára: a Létezés megtagadása, a nemlét. Mihelyt földadja Hamlet a harcot, valamikor a IV. és az V. felvonás közt, vagyis az angliai út és a temetőjelenet közt, azonnal megszűnik benne a feszültség, azonnal szabadnak és megkönnyebbültnak érzi magát. Mert az életakarát megtagadása — az értelmező egyoldalú következtetése szerint — egyenlő a szükségszerűség megtagadásával és az emberi szabadságba való belépéssel.³

Akárcsak a filozófiában, Schopenhauer gondolatai a Shakespeare-kritikában is a negyvennyolcas forradalmak bukása után találtak visszhangra Európa-szerte. A század első felében nem ez a passzív, hanem sajátos: heroikus pesszimizmus és vele párhuzamosan egy erősödő történeti-társadalmi optimizmus jellemezte a költők és gondolkodók többségének szemléletét, magatartását. Victor Hugo Hamlet-mítosztát állítjuk ide az egyik, a hegelianusok Hamlet-kritikáját a másik illusztrálásaképp.

Victor Hugo és nemzedéke sem tudja megoldani az élet és az adott társadalom nagy ellentmondásait, de — szemben Friedrich Schlegellel, szemben az első romantikus nemzedékkel — őt már nem kínozzák ezek az ellentmondások. Nem kínozzák, mert ő már elfogadja az ellentmondásokat, elfogadja azt a tényt, hogy az élet ellentmondások, ellentétes erők küzdelme. Sőt, erőt merít ebből a tényből, azzal, hogy kozmikus méretűvé növeli az ellentmondásokat, és kozmikus méretű hérosszá patetizálja a velük bátran szembenéző és megküzdő embert.

Shakespeare-t a világirodalom egyik legnagyobb írójának tartja, mert drámáiban, akárcsak a valóságban, együtt van „a groteszk és a magasztos, a szörnyű és a neveléses, a tragikus és a komikus”⁴. A *Hamletet* pedig a világirodalom egyik legnagyobb drámájának, mert benne a nagy emberi lehetőség: a tragikus diadal, a tragikus bukásban is diadalmaskodó hős sorsa testesül meg. Míg a szentimentális-preromantikus Hamlet, emlékszünk, összeroppant az élet, a külső valóság súlya alatt, Victor Hugónál fordított az erőviszony: a gigantikussá nőtt, gigantikussá növelt ember lerázza magáról a valóság és a sors béklyóit, a *Hamletben*, írja Hugo, „az ember a világ, s a világ semmi”. Hamlet nem a külső világ, hanem önmaga rabja. Prométheusszal összehasonlítva így jellemzi őt Hugo: „Prométheusz a tett, Hamlet a tétováság. A Prométheusz-mondában az akadály külső, Hamletben belső... Mert ki tud átjutni azon a bástyafalon, melyet úgy hívnak, hogy: Álom! S ki tud kijutni abból a börtönből, hogy: Szeretet! [...] Prométheusznak, hogy megszabaduljon, csak egy bronzbilincset kell széttörnie, és egy istent legyőznie. Hamletnek önmagát kell összetörnie, s önmagát kell legyőznie. [...] Prométheuszból a vér folyik, Hamletből a kétség. [...] S Hamlet végül egy óriási kérdőjellel fejezi be az élet és a halál félelmetes drámáját.”⁵ Ilyen költői képsorokba s ilyen költői pátoszba oldja föl Hugo az élet nagyon is reális ellentmondásait, s ilyen képekkel és pátosszal egzaltálja diadalmas hérosszá a valóságban nagyon is gyenge és nagyon is szenvedő embert.

Míg Victor Hugo a valóság ellentmondásainak csak erre a hangulati-költői-érzelmi feloldására vállalkozott, Hegelnek sikerült őket gondolatilag és ténylegesen, a történeti és társadalmi törvényszerűségek figyelembevételével rendszerbe foglalnia, értelmeznie, feloldania.

Shakespeare-kritikájában Hegel is, akárcsak Friedrich Schlegel, egy művelődéstörténeti konstrukcióból indul ki. A történelmi fejlődést, Schlegel szerint, a Természet és az emberi Szabadság, Hegel szerint a jelenségvilág és az Abszolút Szellem dialektikája mozgatja. Az archaikus művészet korában a Szellem még nem tudta teljesen áthatni a jelenségvilágot, az anyagot; a klasszikus művészet korában már tökéletesen áthatotta, a kettejük egyensúlya sugározza e korszak alapélményét: a harmóniát. A romantikus művészet korában a Szellem elszakadt a Jelenségvilágtól, s ellentétéként szembekerült vele. Innen a romantikus művészet

alapvető jellege, a valami felé törekvés, a vágy, a nosztalgia. Kezdetben a metafizikum felé, a vallásos hit természetesebb eszmények felé irányult ez a vágyakozás, később a lovagok erkölcsi eszményei felé; végül, az újkorban, az ember már önmagában, önmaga belső értékeiben, egyéniségében, személyiségében kereste a végső értéket, a valóság érték-centrumát. Ennek az úgynevezett „szubjektív kor-szaknak“ egyik legnagyobb alakja Shakespeare.

Az ő darabjaiban nem két, egymással szembenálló etikus erő ütközik össze, mint a görög tragédiákban, s nem születik egy ilyen összeütközésből az erkölcsi értékek valamely magasabb fokú szintézise. Nála mindig csak egyetlen hős van, s a küzdelem e hős lelkében játszódik le. A hős teljességre tör, megpróbál önmagában vagy önmaga erejével egy teljes világot, egy új világot, új harmóniát, új erkölcsi univerzumot teremteni. Szubjektív totalitásra törekszik — de végül is kudarcot vall. Mert a világtól elszakadva s pusztán a saját erejéből nem teremthet meg egy új világot. Hamlet tragédiájának is az az oka, hogy Hamlet képtelen kitörni saját tökéletességének, a tökéletesség parancsoló igényének köréből, képtelen a gondolkodás köréből a tett körébe, az erkölcsi tisztaság köréből a tettel járó megalkuvások körébe átlépni. Így végül épp a tökéletesség igénye bénítja, béklyózza meg, s végül nem tehet mást, mint hogy elfogadja, ami az ő akaratán kívül történik vele és a világgal. Elfogadja a külső szükségszerűséget. A cselekvő hősök, a sorsukat és a világot aktívan alakító hősök, a Fortinbrasok csak mellékfigurák, mellékszereplők ezekben a tragédiákban.⁶

Hegel Shakespeare-felfogása korán elterjedt, és számos változatban újra és újra visszatért a forradalmasodó, politikailag aktívizálódó Európában. Belinszkij, például (mint Lirondelle idézi), Hegelnél is hegelianusabban, már teljesen pozitívan értékeli Shakespeare tragédiáit. Úgy véli, hogy még Ophélia halála sem leverő és nyomasztó, s Hamlet halála sem az, mert a néző végül is nem az egyéni tragédiát látja, hanem azzal a meggyőződéssel távozik a színházból, hogy az életben nincs semmi véletlen és esetleges: mindent a történelmi szükségszerűség, a történelmi fejlődés törvényei szabnak meg.

A német hegelianusok többsége is messze túlhaladja mesterét, Hegel ugyanis lényegében rokonszenvezik Hamlettel: átéli, bár történetileg és racionálisan föloldja tragédiáját. Tanítványai viszont szembefordulnak Hamlettel, elítélik tétlenségét, gyengeségét, önző individualizmusát. Eduard Gans kijelenti például: Hamlet bűnös, mert nem teljesítette kötelességét a társadalommal szemben. A „spekulatív ész“ tragédiájának nevezi a darabot, az értelemről elszakadt ész tragédiájának; Hamlet csak medítál, gondolkodik, kombinál, de képtelen a cselekvésre rászánni magát.⁷ A gondolkodás, a teoretikus gondolkodás tragédiája a darab Heinrich Th. Röttscher szerint is. Hamlet azzal válik vétkessé, hogy meg akarja őrizni abszolút erkölcsi tisztaságát és személyi integritását, holott a tett mindig megalkuvással és a személyi integritás korlátozásával jár. Hamlet azonban nem hajlandó erre, hiányzik belőle a cselekvéshez szükséges „heroikus princípium“, mely lehetővé teszi a gondolattól a tettig való ugrást. Hiányzik belőle, mondják majd később, a „heroische Borniertheit“, a heroikus korlátozottság, s így képtelen cselekedni. Cselekedni, a társadalmi küzdelemben részt venni pedig minden ember kötelessége: passzivitása vétkessé teszi Hamletet, és fölébe emeli az egyébként nála jelentéktelenebb, de aktív Fortinbrast.⁸

Különösen élesen és szenvedélyesen támadták Hamlet passzivitását a Junges Deutschland mozgalom ifjú hívei, Grabbe, Börne, Gutzkow és mások. Ifjú emberekre jellemző anakronizmusallal már-már azt vetették Hamlet szemére, hogy nem küzdött a német egység megvalósításáért, vagy legalábbis azt, hogy példája nem sarkallja tette a német ifjúságot. Panaszolják, hogy a tehetetlen, tétova, tételődő Hamlet koruk Németországnak tükörképe lehetne („Deutschland ist Hamlet“ — írja Freiligrath 1844-ben), s ők is a harcok Fortinbrast állítják kortársaik elé példaképül. Vagy, a huszadik századi Wilson Knightot messze megelőzve, Claudius tekintik a darab igazi hősenek, akiben megvan minden, amire egy nagy uralkodónak szüksége van, s csak a körülmények rontják meg s pusztítják végül el, — mint ahogy Börne vallotta (H. J. Lüthi említi), aki Hamletet „halálfilozófusnak“, „holdkórosnak“, „gyávának“ nevezi, mert képtelen igazán élni és cselekedni, képtelen gyűlölni és szeretni. Mindannyiuknál jóval korábban, már a XVIII. század végén, nemzeti-politikai allegóriának látja a darabot első magyar fordítója, Kazinczy Ferenc; ahogy Bayer József könyvében olvashatjuk, 1790. július elsőjén kelt levelében ezt írja róla Prónay Lászlónak: „Az e rémítő borzadás amellyet a Hamlet személye és a Kísértet a Nézőkben, nagyon analogizál Nemzetünknek mostani nem rózsaszínű érzéseivel.“

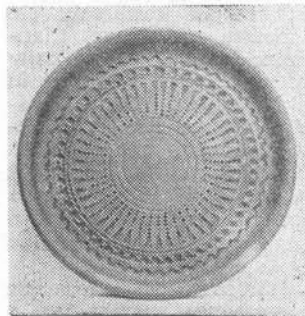
Sajátos helye s szerepe van a Shakespeare-kritika történetében Hermann Ulrici munkásságának. Ő nem politikai, hanem vallásos eszmékkel kombinálta a

hegelianizmust, s kialakította az első keresztény Hamlet-elméletet. Akárcsak a hegelianusok, ő is elítéli tétlenségéért: egy szükségszerű tettet (Ulrici nem történetileg, politikailag, hanem „morálisan“ szükségszerű tettről szól) képtelen végrehajtani, s ezzel vétkeisé, büntetésre méltóvá válik. Illetve, fűzi hozzá Ulrici, Hamlet nem is egészen tétlén; sőt, időnként nagyon is aktív, nagy gonddal állítja föl a csapdát Claudiusnak, pillanatok alatt megöli Poloniust, és halálba küldi Rosencrantzt és Guildenstern —, de amikor aktív, akkor csak a maga erejéből, a maga elgondolása szerint, a maga céljai érdekében cselekszik. Önhittségében úgy véli: a maga erejéből rendet teremthet a világban, mindenhatónak, már-már Istennek képzele magát, s ez az önhittség, ez az elbizakodottság még nagyobb bűn a tétlenségnél. Mert valójában az ember nem ura önmagának — írja Ulrici —, hanem csak végrehajtója Isten akaratának. Hamlet végül, az ötödik felvonásban, fölismeri és elfogadja ezt az igazságot, s mintegy a Gondviselés rendelkezésére bocsátja magát, „hisz egy verébfi sem eshetik le a gondviselés akaratja nélkül. [...] Miután senkinek sincs olyanja, mit itt ne hagyjon: mit árt elébb hagyni el? — Ám legyen!“ (V. felv. 2. szín, 218—222. sor). Ez oldja föl végre a tragikus feszültséget, s szabadítja meg Hamletet önmaga s a bűn rabságából.⁹ Néhány évtizeddel később Fr. Th. Vischernél, egy évszázaddal később G. R. Eliotnál tér majd vissza a keresztény Hamlet-szemléletnek ez a változata.

Valami alapvető azonosságnak vagy hasonlóságnak kellett lennie a Shakespeare korának és a XVIII—XIX. század fordulójának társadalmi rendje, társadalmi-világnézeti erőviszonyai, társadalmi problémái és törekvései között, mert kétszáz év után elsőnek a romantikus írók, költők, kritikusok s az egykorú társadalom meglehetősen széles rétegei azonosultak szinte fenntartás nélkül Shakespeare nagy hőseivel és tragikus világszemléletével. Ők próbálták elsőnek tudatosan szimbólummá formálni, szimbólummá sűríteni Hamlet-élményüket, s ezzel az irodalmi hatásfolyamatnak egyik legfontosabb, még ma sem egészen tisztázott szakaszára hívták föl a figyelmet. A hegelianusok jelentősége ugyanekkor természetesen abban rejlik, hogy beállították az addig önmagában szemlélt és elemzett irodalmi művet a történelmi fejlődésfolyamatba, s mint e fejlődés egy fontos mozzanatát elemezték és értékelték. Ezzel minden későbbi s mai, történeti szempontú kutatás elődjéivé lettek, és előkészítették az irodalom és a társadalom már nem statikus, de dialektikusként felismert kapcsolatának elemzését.

JEGYZETEK

1. William Guthrie: An Essay Upon English Tragedy, 1747.
2. Karl Wilhelm Friedrich Schlegel: Über das Studium der griechischen Poesie, 1795. Die Griechen und die Römer, 1797.
3. Schopenhauer: Die Welt als Wille und Vorstellung, 1818.
4. Victor Hugo: Préface de Cromwell, 1827.
5. Victor Hugo: Shakespeare, 1833.
6. G. W. Fr. Hegel: Aesthetik, 1818.
7. Eduard Gans: Der Hamlet des Ducis und der des Shakespeare. Vermischte Schriften, Bd. 2. 1834.
8. Heinrich Theodor Röttscher: Cyklus dramatischer Charaktere, 1844.
9. Hermann Ulrici: Über Shakespeares dramatische Kunst und sein Verhältnis zu Calderon und Goethe, 1839.

Sántha Imre kerámiaja

A demitizáló Shakespeare

Troilus és Cressida

Egy a harminchét közül. Különös színmű! Ősbemutatóján megbukott, a szerző bánatára. A IV. Henrik epilógusában Shakespeare említi a bukást, s arra is emlékeztet, hogy „legközelebbre jobbat” ígért, illő szerénységgel önmagát s nem az értetlen közönséget okolva a sikertelenségért. Sosem tartozott a sokat játszott Shakespeare-darabok közé; sőt: évszázadokon át egyáltalán nem játszották sehol, Angliában sem. Talán azért, mert nem tudták, melyik skatulyából szedik elő: sem tragédia, sem komédia, sem igazi történelmi dráma, sem „komoly”, sem „komolytalan” darab. A gúnyos fintor mögé rejtett keserű sóhaj nem könnyen élvezhető.

A huszadik század második fele más koroknál fogékonyabbnak mutatkozik e különös darab üzenete iránt. Ma már sok helyütt játsszák, majdnem mindig sikerrel. Hegel, aki *Esztétikájában* rengetegszer említi és elemez Shakespeare-műveket, még nem veszt tudomást róla. Marx figyelmét viszont nem kerülte el — hisszük, nem véletlenül (hosszan idéz belőle *A moralizáló kritika és a kritizáló morál* című munkájában¹, Thersites iróniáját használva a maga ellenfele ellen). Olvastunk olyan mai színháztörténeti munkát is, amely a Shakespeare-művek között nem is említi a *Troilus és Cressidát* (mi sem említjük itt a szerző nevét). Kortársaink közül sokan szenteltek azonban tanulmányt e műnek; egyesekre a továbbiakban utalni fogunk.

Mihnea Gheorghiu Shakespeare-könyvében² tragédiának minősíti. Ha nem is érthetünk ezzel egyet, úgy hisszük, sokkal közelebb áll az igazsághoz, mint az a felfogás, amely csupán paródiát lát benne, például az Iliász paródiáját, amelyet szerzője kifejezetten a nagy görög eposz kigúnyolására alkotott volna.³ Szerb Antal mélyebbre ás: szerinte a *Troilus és Cressida* „a shakespeare-i világkép paródiája”⁴, amelyben tehát ön maga drámai felfogása elé tart görbétükröt a költő. Szerb Antal arra is felhívja a figyelmet, hogy ez a mű Shakespeare életének „sötét korában” (1601—1608), a legnagyobb tragédiák (*Hamlet, Macbeth, Lear király, Othello*) szomszédságában keletkezett. Ebben a korban csupán két „vigjátékot” írt Shakespeare; a *Troilus és Cressidára* is áll, amit Szerb Antal a másikról (*Szeget szeggel*) megjegyvez, nevezetesen, hogy „keserűbb, mint akárhány tragédia”. Kardos László szerint a *Troilus és Cressida* — tragikomédia, s úgy véljük, műfajilag ez a legpontosabb meghatározás. Kardos még ezt is írja: „annak, amit tragikomédiának nevezünk, van valami sajátosan shakespeare-i íze”⁵. Így igaz. Gondoljunk a nagy tragédiákban is burjánzó komikumra: az okosok élceire, az együgyűek bambaságaira és az örültek fintoraira. Nem csupán olcsó drámaszerkesztési fogások ezek, funkciójuk nem a feszültség pillanatnyi enyhítése, a kollíziók kirobbanásának késleltetése; sokkal inkább az író teljességigényének szolgái: a dolgok fonákja is a tragikus lét lényegéhez tartozik. A tragikomédiák tehát nem idegen testek, nem véletlen kitérők és nem a teremtő energia halványulásának a megnyilvánulásai Shakespeare életművében, hanem igenis az életmű lényegéhez tartoznak, ha ritkábban jelentkeznek is a műfajilag átlátszóbb képletű tragédiáknál, komédiáknál, történelmi drámáknál.

A *Troilus és Cressida* sztorija valóban az Iliászból származik. (Mellesleg: nem közvetítők nélkül. Ilyen közvetítőkként említi Babits⁶ és Szerb Antal⁷ Boccaccio *Filostatátját* és Chaucer *Troilus és Cressidáját*; mások is feldolgozták tehát a homéroszi szüzsét.) Am Shakespeare színműve nem az *Iliászt* parodizálja, nem az ellen irányul sértő szándékkal. Ha van is történelmi magva, ha igaz is, hogy a görög-trójai háború megese, ha Homérosz leírásai alapján Schliemann meg is találta Trója egykori várának romjait, az *Iliász* alakjai szintúgy költöztek, mint a Shakespeare-éi, igazságuk szintúgy költői, nem történelmi igazság. Nem azt állítja a nagy világtalan költő eposza, hogy *így történt*, hanem hogy *így történhetett*; Shakespeare műve pedig az eposz (egy részének) fonákját mutatja: éppenséggel emígy is *történhetett*. Levičhi azt írja, hogy Shakespeare-nél „bálványrombolással állunk szemben”⁸. Ez igaz. De a bálvány, amelyet ő ledönt, nem Homérosz, a költő, hanem Achilles, a hős idealizált képe.

Más helyütt lényegileg helyesen, bár a modernizáló szóhasználatlaltal a dolgokat kissé leegyszerűsítve, írja Levitchi, hogy e munkájában Shakespeare „a hősök kultusza ellen lép fel”.⁹ Magától értetődik, hogy Shakespeare nem ismerte s nem látta előre „a hősök kultuszának” XIX. és főleg XX. századi végletes — s végzetes — formáit. Ha deheroizál, nem azért teszi, mintha a valóságos hősiességet gúnyolná. Az álhőst teszi neveltségessé, nem a valódit, s így a hősiesség igaz eszményét nem éri sérelem. Pontosabban tehát: nem deheroizál, hanem demitizál. Nem a hős szobrát, hanem mitizált képét rombolja. A mitizált képet, amely a személyiséget és cselekedeteit indokolatlanul felnagyította, megszépítette, megnemesítette, árnyoldalait elfelejtette. A mítoszrombolás nagyon modern, nagyon a mához szóló irányzat. Mélyen a reneszánsz szellemiségben gyökerezik, s Bacon és Descartes bálvány- és előítéletek elleni küzdelmei óta Marxig és a mai, élő marxizmusig a haladó gondolkodás fő vonalán mozogva, mindig a „kegyes család” és öncsalás hamis erkölce ellen, az irracionálizmus ellen, a gondolat tunyasága ellen hadakozott. A szépirodalomban pedig ez a tendencia Shakespeare-től a mai Dürrenmattig halad. Dürrenmattig, aki éppen Shakespeare *János királyát* költötte át pompás tragikomédiává anélkül, hogy a mai néző szívét az eredeti királydrámától a legkevésbé is elfordította volna. Ez a mítoszrombolás a legkevésbé sem destruktív, sőt: nagyon is építő jellegű: a kritikus ész, a merész gondolatot, az igazsághoz, a kellemetlen, sőt fájdalmas igazsághoz való ragaszkodás erkölcsét herozálja.

E tendencia jegyében játsszák világszerte egyre többet napjainkban e darabot. A demitizáló Shakespeare is meghódítja végre a világot.

Shakespeare római hősei hús-vér angolok, állapította meg Goethe.¹⁰ Nemigen akad olyan mai szerző, aki ezzel ne értene egyet. A *Troilus és Cressida* ókori köntösbe öltöztetett protagonistái gondolkodásmódjuk, beszédjük és cselekvésük szerint izig-vérig a feudális világhoz, a középkorhoz tartoznak; Shakespeare viszont a reneszánsz szellemében látta őket: ő már kívül áll e világban, és így mutatja fonákságait.

Az első felvonásban hangzik el Ulysses nagy monológja a hierarchikus rendről, amely a társadalom stabilitásának, normális működésének biztosítója:

... Mi más tartja fenn
A községeket, iskolai rendet,
Városi céhet, a távoli partok
Békés kereskedelmét, születés,
Elsősülöttség jogát, kort, babért,
Jogart és koronát, mint a rang s az érvény?¹¹

(124.)

A születés előjogaira, az egyenlőtlen társadalmi rangokra — mai szóval: politikai—jogi egyenlőtlenségre — épülő rend dicsérete bizony nem „polgári ideológia”, ahogyan Leon Levitchi gondolja, hanem hamisítatlan feudális szemlélet. Am megjelenik itt a reneszánsz gondolat egy lényeges eleme, amely Shakespeare királydrámáiban, összes történelmi színműveiben lényeges szerepet játszik: a *legitim* hierarchia — amelynek lényegét a *törvényes* uralkodó korlátlan hatalma adja — az ellenszere a (feudális!) anarchiának. A hierarchikus rend nélkül

... ököljog
Lenne a jog, vagy inkább jó és gonosz
(Melynek ős harcát igazság bírálja)
Nevét vesztené és éppúgy az igazság.
Ilyenkor minden a nyers erejére
Szűkül, az erő önkény lesz, az önkény
Mohóság, s ez az egyetemes farkas,
Mit erő s önkény közösen segít,
Egyetemes prédára kényszerül
S végül magát falja fel...

(124.)

Reneszánsz szellemiség, középkor, ógörög történet: e három elem együttes jelentése a színpadon óhatatlanul anakronizmusokhoz vezet. Shakespeare görög harcosai — lovagok, akik „dicsértessék”-kel köszönnek, áment mondanak, a lovagi becsületkódexre esküsznek, és lóháton harcolnak. Mikor Hector Arisztotelészt idézi — néhány száz évvel a görög bölcs születése előtt — vagy amikor Ulysses céhekről beszél, Shakespeare ugyanolyan fölényes nagyvonalúsággal kezeli az időmeghatározás követelményeit, mint a *Hamletben* a földrajzi fogalmakat (a „cseh tenger”). Rengeteg ilyen példát lehet felhozni szinte minden munkájából. Hanyag-

ság vagy tudatlanság? Bizonyára egyik sem. Szintén már Goethe mondta ki: Shakespeare anakronizmusai dicséretesek. Ezzel is jelzi, hogy nem ógörög, római, dán, olasz helyzeteket és jellemeket fest, hanem — emberieket; mindig a maga társadalmához, a maga korához szól, s éppen ezért: minden korhoz, a mi korunkhoz is.

A *Troilus és Cressida* az elvetélt szerelem tragikomédiája. Nem nehéz észrevennünk, hogy a shakespeare-i életműben ez a színmű a hősiek nagy szerelem tragédiájának, a néhány évvel korábbi *Rómeó és Júliának* szimmetrikus ellentéte, keserű replikája.

A *Rómeó és Júlia* háttércelekménye: a Montague és Capulet család véres torzalkodása, az értelmetlenné vált nagyúri viszálykodás. Troilus és Cressida szerelmének fonala a trójai háború szövevényeibe van kötve. A háború mindent megront, a szerelmet is, a háborúban, miként a szerelemben, a becsstelenség győzedelmeskedik. Rómeó és Júlia hűséges szerelmükért vállalt tragikus halála megszünteti az ősi viszályt; Troilus és Cressida viszonyának megszünte semmit sem old meg, a háború tovább tombol, sőt vérengző kifejtetéhez közeleg. Jan Kott szerint Troilus és Cressida szerelmi jelenete egyike a legszebbeknek, amiket Shakespeare valaha írt, s erősen vetekszik Rómeó és Júlia erkélyjelenetével¹³; csakhogy Troilus és Cressida szerelmének emberi értékét — észre kell vennünk — kezdettől fogva erősen csökkenti az, hogy — a veronai szerelmesekkel ellentétben — nem önerejükéből, nem csupán szerelmük szavára hallgatva találkoznak, hanem kerítő szolgálatainak igénybevételével. (Pandarus, Cressida nagybátyja maga jelöli kerítőnek magát.) Az egymásért családjukkal — világukkal szembeszegülő szerelmesekkel ellentétben Cressida nagybátyja, gyámja tanácsára adja oda magát Troilusnak. Hamarosan a sors — pontosabban: a politika, a háború — elsodorja Troilus mellől; ő nem áll ellen, sodortatja magát, egykönnyen enged, elfelejti esküjét, s elárulja szerelmét: egy órával a döntő görög győzelem előtt görög harcos szeretője lesz.

A *Rómeó és Júlia* megírása után néhány esztendő alatt gyökeresen megváltozott volna Shakespeare életszemlélete? Sokkal valószínűbb, hogy ugyanaz a teljességre törekvés munkált benne: most már be kellett mutatnia az érem másik oldalát is. Az emésztő, de fel nem emelő szalmaláng-szerelem is, a csalfa szerető is az élethez tartozik.

Menelaus felszarvazott férj, Heléna kurva, Achilles és Ajax pojácák; csak a háború nem bohóckodás — írja Jan Kott. Így igaz: a háború állandóan jelenlévő véres valósága önmagában elég ahhoz, hogy a *Troilus és Cressida* ne vigjáték legyen. Rádásul azonban, amint Leon Leviçhi helyesen jegyzi meg,¹⁵ a két főszereplő sem nevenséges. Nyilván ezért sem komédia ez az *anti-Rómeó és Júlia*, hanem tragikomédia.

Troilus a megcsalt, elhagyott szerető fájdalomban sem élvezi együttérzésünket, mert szerelme kezdettől más természetű, nem olyan nemes, mint a Rómeóé volt. S szerelme — jelleme, természete, személyisége szerint való. A szerelem leverte lábáról, pedig kemény férfi, bátor harcos, sőt: kíméletlen a harcmezőn. Úgy harcol, amiként szeret: megszállottként, fanatikusan. Nem *nagyon*, hanem egzaltáltan szerelmes. Mikor megtudja, hogy Cressidáját kicserélik, átküldik a görögökhöz, rögtön *önmagát* sajnálja. S meg sem próbál ellenszegülni, elkeseredik, de nem harcol szerelmeséért; semmilyen kockázatot sem vállal érte. Pandarus rossz végét látja Troilusnak:

A fiatal herceg meg fog örülni. (187.)

Ha a fájdalom valóban elvenné az eszét, tragikus hőssé válhatna. De nem ez történik. Troilus nem örül meg, józanul őrjőng csupán. Kimegy a harcmezőre, ott

Örült s képtelen vérengzést művelt (227.)

— mondja róla Ulysses. Summa summarum: Troilust sem a szerelem, sem az általa okozott szenvedés nem erősítette emberségében, hanem ellenkezőleg. Szerelme ezért mindenképpen sekélyesebb a Rómeóénál. Nem tartjuk hát őt humanista hősnak, mint G. Wilson Knight¹⁶; kisszerűségével kiérdemli sorsát.

Nem meglepő, hogy Cressida nem reagál szerelmese passzivitására, nem is igényli, hogy az harcoljon érte; ezáltal nyilvánvaló, hogy előbb-utóbb úgyis megcsalta volna. Új szerelmének Cressida önként ajánl szerelmi zálogot. Ez a visszajára fordított Desdemona-motívum. Cressida nem ártatlanul veszi el a Troilustól kapott kötés-jelt, hanem tudatosan továbbadja. Az ércölsi züllés látványa inkább szomorú, mint nevenséges.

Cressida árulásának háttere a sok szenny és mocsok, amely a híres hősök körül felgyülemlik. Ajax felfuvalkodott ostoba („Nagy Eg, milyen ember! igazi ló; Oly öntudatlan.“ — 174.); Achilles önző, lusta, s férfibarátságát Patrocluszal fajtalan-ságnál nem egyéb. A darab minden fő jelleménye egy-egy leleplezés, az írói kifejezés fő eszköze az ironia. S az ironia fő szócsöve Thersites. Alakját igen sokféle-képpen, gyakran ellentétesen értékelik. Kott szerint Thersites keserű, illúziómentes bohóc, aki mindent utál, a világot sötét és groteszk valóságként látja; „Thersites maga is gazember“¹⁶. G. Wilson Knight ennél tovább megy, mikor kijelenti, hogy Thersites a cinizmus megtestesítője, s ekként „a legellenzenvesebb szereplője a darabnak“¹⁷. Hogy cinikus Thersites, az igaz; hogy szerepe lényegileg az illúzió-rombolás, nyilvánvaló. Ám nem örült, s nem is pojáca, ha olykor úgy tűnik is, hogy bohóckodik. Csavargó, koldus, a világtól megcsömörlött rezonőr: ha párját keresnénk a shakespeare-i személyiségek tárában, akkor az *Athéni Timon* „epés bölcsele“ -je, Apemantus volna az. Thersitesnél azonban nincs szó tétélesen megfogalmazott embergyűlöletről, mint amannál; élesen lát, ennyi az egész, meglátja és kimondja a rosszat; megteheti, mert ő kívül áll a rendszeren, semmíje sincs, és semmi sem köti. Kimondja és kigúnyolja a rosszat, de nem ő csinálja, mint ahogy a szárazságot vagy az árvizet sem a meteorológus csinálja. Nem azért van gonoszság a világon, mert akadnak Thersitesek, akik rámutatnak; s ha van, jó, hogy legalább olykor rámutatnak a megvetett és lenézett Thersitesek. Knight felhozza ellene, hogy „vak az emberi nemesség előtt“; de ha egyszer ritkán találkozik vele. Egyébként Hectorra, a valóban nemes indítékú harcosra nincs rossz szava. Annál több a háborúra magára, amelyet — nem joggal-e? — az ember-telenség és esztelenség tetejeként gyaláz.

Thersites nincstelen, nyomorult koldus, nem a társadalmi ranglétra legalján áll, hanem az alatt hever. Nem közember, hanem alja-ember. A nyomortól, nélkülözéstől rút, visszataszító. Nem csoda hát, hogy mindenki lenézi. De vegyük észre: a nyomorultat megvetni, rangtalanságát becstelenségnek felfogni — éppen a feudális gondolkodásmód sajátja, azé, amely az ember értékét csupán, vagy elsősorban rangjához köti.

A *Troilus és Cressida* főtémája, filozófiai megfogalmazásban, jelenség és lényeg dialektikája: mi az ember s minek mutatkozik. Jelenség és lényeg egybe-esnek s ellentétesek: az ember más, mint akinek mutatkozik; de mégis: cselekedeteiben kiütözközik a lényege:

... Pillangó az ember:

*Csak a nyárnak mutatja szárnya hamvát;
S embernek, mert egyszerűen csak ember,
Semmi becse: becsülik becseit,
Melyek övezik, rangot, pénzt, a hírt,
Mit vak sors éppúgy adhat, ahogy érdem;
S ha ezek dőlnek, ingó támaszok,
A nekik-dőlt szeretet is meging:
Egymást rángatják alá s együvé halnak*

Zuhantukban...

(173.)

Mint annyiszor a shakespeare-i színpadon, itt is az elidegenedés költői konkrétségében és tétéles megfogalmazásában egyaránt tökéletes megragadásával találkozunk. Az ember önértéke és látszatértéke nem esik egybe; a rang és pénz („mit vak sors éppúgy adhat, ahogy érdem“), mai, szociológiai fogalmazásban: a születés által meghatározott politikai-jogi státusz s az öröklött vagy harácsolt vagyon megmásítja, meghamisítja az emberi értékeket. A rang és pénz uralta társadalomban az embernek rangját és pénzét becsülik, nem az embert magát, „s ha ezek dőlnek... A nekik-dőlt szeretet is meging“. Az emberi lényeg elidegenedett világában az értékek hamis rendje uralkodik. Nem önértéke szerint becsülik az embert, tehát jónak látszhat a gonosz, dolgoznak a rest, bátornak a gyáva s eszesnek az ostoba.

Az idézett szövegrésznek az ad különös hangsúlyt a darabban, hogy Achilles szájából hangzik el. Achilles a nagyhírű bajnok, kinek annyira fontos rangja, becsülete — s aki mihamar becstelen, gyáva csalonak bizonyul majd, aki mindenáron dicsőséget akar, s nem retten vissza orvul megszerezni. Nem egyéb ez hát, mint cinikus önvallomás, a gonoszított előzetes öngazolása: az elidegenedett értékek világában a hamisság a szabály.

A címszereplő Troilus s a valódi főhős — az egyetlen valódi hős —, Hector között feszül, úgy hiszem, a darab legizgalmasabb konfliktusa. Életfelfogásuk és

cselekvésmódjuk ellentétes. S az *értékről* vallott ellentétes nézeteiket nyílt vitában, tételesen megfogalmazzák:

Troilus:

Minden érték becslésén alapul.

Hector:

De a becslés nem egyéni szeszély;

Súlyát és méltóságát az, ami

Magában is kincs, éppúgy adja, mint

Az értékelő...

(140.)

Troilus tételében a leleplezetlen szubjektívizmus jelentkezik: az az érték, amit annak tartok; objektív mérce nincs. Hector szavaiban a mélyen dialektikus shakespeare-i gondolat fejeződik ki: az értéknek szubjektív és objektív oldala is van. Értékelő szubjektum nélkül nincs érték, de ami érték, „magában is kincs“, benső mértéke szerint is az. Az érték objektív alapja a dolog benső mértéke; ezt ragadja meg az értékelő szubjektum. „De a becslés nem egyéni szeszély“ — bár a szubjektivitást nem zárhatja ki; nem szeszélyünk, hanem a dolog benső mértéke szerint kell becslünk. S ha így teszünk, becslésünknek találkozni kell a másokéval, mindazokéval, akik hasonlóan járnak el. Minden érték emberi-társadalmi termék, ezért a dolgok benső mértéke és az ember benső mértéke egybeeshetik. Ez az egybeesés adja a társadalmi haladást, a társadalom többségének szempontjából objektív értéket.

A szubjektivisták értékkelfogás az elidegenedést nem leplezheti le, csak igazolhatja: az értéket egyoldalúan a szubjektumhoz kötve, a látszatértéket, a feje tetején álló értékrendet is el kell fogadnia. Az értékben rejtőző objektív és szubjektív mozzanatot a maguk egységében megragadva léphetünk fel az emberi lényet megnyomorító, álértékeket produkáló elidegenedés ellen.

De Troilust nem könnyű meggyőzni:

Kérlek, Hectorom,

Nem mérhetjük minden tett igazát

Azzal, hogy mint formálja a siker... (142.)

S ebben, kétségtelenül, van némi igaza. Nevezetesen az érték utilitarista felfogásával szemben van igaza: a siker nem mindig igazolja a tettet, a gonosztettnek is lehet sikere. Ám Troilusnál ez a gondolat a kétségbeesés sugallta, ésszerűtlen cselekvést hivatott igazolni. Szubjektivisták megalapozású erkölcsiség az övé.

A legkevésbé sem öncélú vita ez Troilus és Hector között: a cselekvés irányát megszabni hivatott. Nem két filozófus, hanem két harcos méri össze gondolatait. A kérdés: Helénát visszaadni vagy nem visszaadni a görögöknek?

Hector szerint vissza kell küldeni, és véget vetni az öldöklésnek. Troilus szerint nem szabad visszaadni, mert akkor oda a becsület. Hectornak fontosabb a sok emberélet a mitizált lovagi becsületnél, Troilusnak fontosabb a dicsőség, mint családja, bajtársai, vára és népe sorsa. És ne feledjünk egy mozzanatot: a lovagi becsület itt most becstelen tett következményeit védi, hisz Páris elrabolta Helénáját. Maga mondja a vitában:

Hős szöktetése szennyét is szeretném

Lemosni azzal, hogy becsülöm, őrzöm. (143.)

Páris szemében — s nyilván ez egész környezetének gondolata — Heléna szöktetése egyszerre hősi és szennyes, pontosabban: szennyes, de hősi cselekedet volt. Most viszont a lovagi becsület a mindenáron való hősi helytállást követeli.

A feudális mentalitással szemben Hector képviseli tehát a humanizmus újkori szellemét. Ő átlátott a hamis alternatíván: Trója becsülete nem Heléna megtartásán áll vagy bukik. Szerinte Heléna birtoklása nem menti, de fertőzi a trójai becsületet.

Ha tehát Heléna a spártai

Király felesége — s tudjuk, hogy az —

Természetes és nemzetközi jog

Követeli, hogy kiadjuk; a bűnben

Megátalkodni nem csökkenti, de

Növeli a bűnt.

(144.)

Hector Trója fő fegyveres támasza. Senki sem hiheti, hogy gyávaság sugallja tanácsát. Az ő erkölcsé a felelősség erkölcsé. Nem magát félti, hanem övéit. Úgy érzi, Trója életének, biztonságának védelme a legfontosabb erkölcsi kötelezettség.

S ezekre következik a váratlan fordulat. Hector kimondta minden érvét, s tudván tudja, hogy az ő érvei az erősebbek. És mégis enged:

... A tiszta igazság
Szempontjából ez Hector véleménye:
Mindamellet, bátor véreim, én is
Mellétek állok: tartsuk meg Helénát... (144.)

Mi indokolja ezt a változást? A bölcs Hector itt már nem hoz fel észokot. E szavakkal fejezi be előbbi mondatát:

Mert ez az ügy már súlyosan kihat
Egyéni és közös becsületünkre. (144.)

Átvette Páris és Troilus együgyű érvét, amelyet oly ragyogóan szerelt le azelőtt.

Mi történt itt? A szöveg nem nyújt explicit magyarázatot. Shakespeare valóban zseniálisan, nem individuálpszichológiailag, hanem társadalmilag indokolja meg — implicité — Hector váltását. A rendszer ugyanis az embernél erősebb. Hector felvilágosult humanista, ám maga is lovag. Nem léphet ki a rendszerből, mert megszűnne Hector lenni. Lojális, jobb meggyőződése ellenére, mert erre kényszeríti a rendszerben viselt rangja és státusa, vállalt szerepe. Ő Trója bajnoka, s aszerint kell viselkednie, bármi jöjjön is. Nem csupán véleménye változott most: sorsa is itt fordult tragikusra.

A végkifejlet szemrevétele előtt térjünk még egyszer vissza Hector és Troilus ellentétére. Nemcsak különböző erkölcsi felfogások összecsapása ez. Hector ésszerű érvelése a mítoszromboló ráció dicsőítése egyben; Troilus a demitizáló ész ellenfele.

Helyesen látja G. Wilson Knight, hogy a *Troilus és Cressidában* az intelligencia elsőrendű fontosságú tulajdonság.¹⁸ A görög táborban is az: nem csupán a keserű Thersites, de Ulysses is mélyen megveti Patroclust és Achillest, amiért

Szerintük nem harci eszköz az ész;
Köpnék az előrelátásra; az
Ököl az istenük... (126.)

Láttuk fennebb, hogyan nyilatkozik Ajaxról. E kérdésben sem a két tábor szerint oszlanak meg az álláspontok. A rest gondolatnak Hector éppúgy ellenfele, mint Ulysses; az észérv elsőbbségének Troilus éppúgy ellenfele, mint Achilles.

... Ha az ész a fő,
Kaput be s aludjunk: a hősi becsvágy
Nyúl szívű lesz, ha gondolatait csak
A hájas ész hizlalja: az okosban
Sápad a máj, s az erő összerokkan. (140.)

Ez Troilus hite. Jól figyeljük meg: nem „a sok beszéd — a tett halála“ szokványos ítéletet halljuk itt; nem, Troilus nyílának célpontja maga az ész, s az észnek az a követelménye, hogy vezérelje a tettet. Ha Patroclusnak és Achillesnek az ököl, Troilusnak a tett az istene: a tett, amely maga alá parancsolja az észt. Az ész gyengévé tesz, férfiatlanít: mintha a huszadik századi fasiszta totalitarizmus az hősiséget heroizáló mítoszának szószólóját hallanánk.

Felelős erkölcsiség és ész ötvöződik Hector valóban modern humanizmusában. Troilus irracionalizmusa az oktalan tettet, az erkölcsi fedezet nélküli hősiességet mitizálja.

Figyeljünk még egy mozzanatra. Hector a darab legnagyobbvonalúban, legmélyebben gondolkodó hőse. De nem ravasz, sőt: a ravaszsággal szemben fegyvertelen. Nagylelkű, ezért könnyen törbe csalható. Odysseus okos és ravasz. Achilles lebecsüli az észt, de értékeli — s nagyon is használja — a ravaszságot. Hector

az, akiben a nemes szándék, a bátor szív a legnagyobb luciditással egyesül. Ezért kell éppen neki elbuknia.

Tovább zajlik a háború, és Hector tovább vívja harcait. Félelmetes harcos: Patroclust is halálra sújtja. De a harctéren is nagylelkű, nemes lovag. Troilus meg is rója érte:

*Bátyám, benned bűn a könnyörület;
Oroszlán-erény az, nem emberi,*

*Sokszor, ha kardod zúgó-sziszegő
Viharától térdre hull a görög,
Te rászólsz: Kelj föl és élj.*

Hector:

Ez a „szép játék“.

Troilus:

A szép —? A bolond! (221.)

Troilus szerint tehát az emberiség — nem emberi, hanem vadállathoz méltó erény. Íme, az erkölcsi elidegenedés! Hector a harcmezőn is a „szép játék“, az emberség híve. S nemcsak mondja ezt. Nála szó és tett egybeesik. Achilleszel csap össze, s a görög harcos már-már alulmarad. Hector nem aknázza ki előnyét, nagylelkűen pihenőt ajánl. Achilles elfogadja; ellenfele nagylelkűsége azonban fokozza megaláztatását és dühét. Nem mer ismét nyíltan megküzdeni, legényeit gyilkosságra utasítja:

*S ha a véres Hectorba ütközöm,
Cölöpözzék körül dárdáitok;
Végezzétek ki irgalmatlanul.* (230.)

Kületesi, amikor Hector fáradtan megpihen, leveti sisakját, félreteszi kardját és pajzsát: akkor ütnek rajta myrmidonjai.

Nincs kardom: rút az előnyöd, görög! (231.)

De éppen mert nincs kardja, Hectorra nézve már nem érvényesek a „szép játék“ szabályai. Nem Achilles kardja — Achilles parancsa öli meg:

Rá, rá fiúk! Döfd! Ez az, őt kerestem. (231.)

S még egy parancs:

*Föl, myrmidonok, zúgván zúgjatok:
Achilles sújtott, s nagy Hector halott!* (231.)

Ez a vég. Achilles nem győzte le, tőrbeccsalta és meggyilkoltatta Hectort. Achilles maga szervezte hősi győzelmének mítoszát.

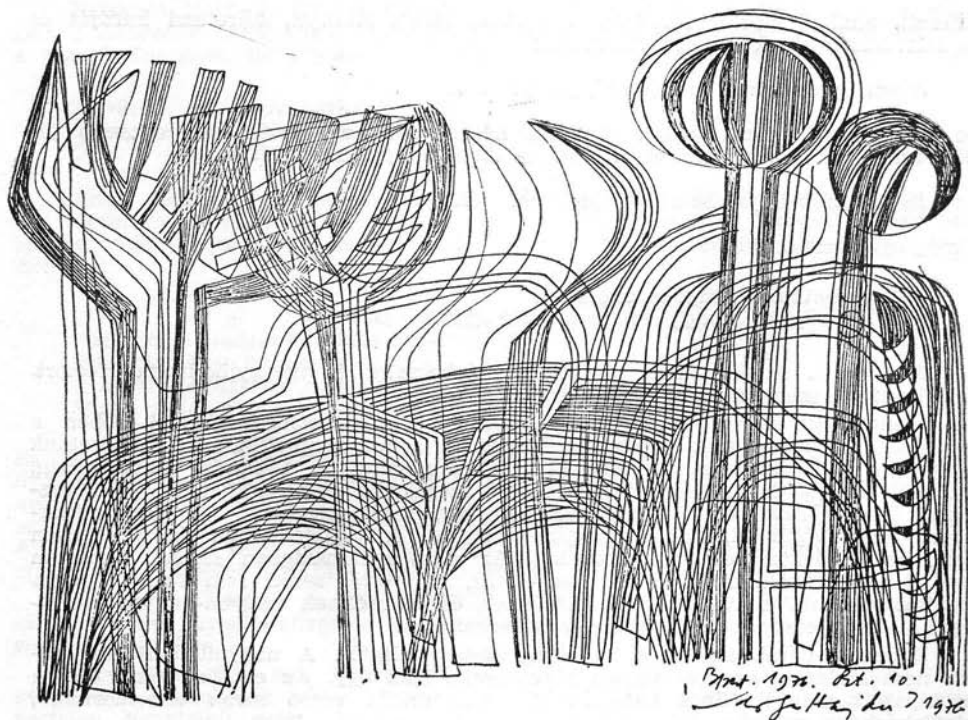
Mondottuk: sok a nevetséges szereplő, sok a nevetséges helyzet ebben a darabban, bár mosolyunk mindvégig fanyar. A bohóc megbotlik, elesik: nevetünk rajta. Ha igazi baja esnék, galádság volna nevetnünk. Cressida esküszegésén, Troilus szenvedésén mosolyoghatunk, mert szerelmük nem volt mély, igazi szerelem. Hector rút halála viszont valóban rút, valóságos halál. Ez már kétség-telenül nem vigjátéki, hanem tragikus helyzet. A vigjátéki bűn és baj sosem igazi, nagy, jóvátehetetlen bűn és baj. Az aljas gyilkosságban semmi komikum nem lehet. Egyvalami mégis nevetséges itt, bár ettől senki sem fakad hangos kacajra: nekünk, beavatottaknak, nézőknek és olvasóknak nagyon-nagyon nevetséges a legyőzhetetlen, dicső bajnok Achilles mítosza.

Ebben a darabban nincs költői igazságszolgáltatás. A nagylelkű Hector halála nem szolgálja az igaz ügyet; nincs is itt igaz ügy. Az erkölcsi rend erősen megtépzott marad. Nincs katarzisz. A tragikomédia végső soron elszomorítóbb, mint akárhány tragédia.

De világit belőle a tisztánlátás, a mítoszrombolás fáklyája.

JEGYZETEK

1. K. Marx—F. Engels *Művei* 4. Budapest, 1959. 3210.
2. Mihnea Gheorghiu: *Scene din viața lui Shakespeare*. București, 1968. 195.
3. Leon Levițchi: *Studii shakespeareiene*. Cluj-Napoca, 1976. 210.
4. Szerb Antal: *A világirodalom története* I. Budapest, 1957. 288.
5. Kardos László: *Shakespeare*. In: *Shakespeare Összes művei*, I. Budapest, 1961. 42.
6. Babits Mihály: *Az európai irodalom története*. Budapest, 1943. 203.
7. Szerb Antal i.m. 244.
8. Leon Levițchi i.m. 211.
9. I.m. 190.
10. J. W. Goethe: *Über Kunst und Literatur*. Berlin, 1953. 322—323.
11. W. Shakespeare: *Troilus és Cressida*. Fordította Szabó Lőrinc. In: *Összes művei* VI. Budapest, 1961. A darabból vett idézeteket továbbra is ebből a kiadásból adjuk, a szövegben csupán a lapszámokat jelöljük meg.
12. Leon Levițchi i.m. 200.
13. Jan Kott: *Shakespeare — contemporanul nostru*. București, 1969. 81.
14. I.m. 77.
15. G. Wilson Knight: *Studii shakespeareiene*. București, 1957. 59.
16. I.m. 34.
17. G. Wilson Knight i.m. 59.
18. I.m. 34.

Varga Hajdu István grafikája

Román színház 1976—1977

Mondanivaló nélkül nincs vérbeli színjátszás. A színházművészet alapfeltétele, mi több, katalizátora: az érett drámairodalom. Az 1976—1977-es fővárosi évad játékrendje számtalan példával igazolja e megállapítás igazát egy új évad küszöbén. Gondolatgazdag, kortársaknak szánt drámai materiából magas feszültségű áramot fejleszt a színpad tehetséges alkotógárdája — akkor is, ha dramaturgiai (főképp drámaszerkesztési) tökély dolgában még akad az alapul szolgáló munkákon javítanivaló. Nagy hatású, művészi igazukban cáfolhatatlan, sodró erejű előadások születtek az 1976—1977-es bukaresti színházi évad folyamán. Ezek közül való Ecaterina Oproiu *Interjú* című darabja és Marin Sorescu búváren sziporkázó történelmi színműve, a *Ráceala* (magyarul talán az archaikus *Hidegtelek* fejezi ki a mű lényegét, mert a történelem múltó, súlyos áldozatok árán „kiheverendő bajára, betegségére” — török veszedelemre — is utal); mindkettő a Bulandra-színház előadása. De nem véletlenül érdemesítették díszoklevélre a *Megénekliünk*, *Románia* fesztivál döntőjén D. R. Popescu esszé-hangvétele, hazafias ihletésű drámáját, a *Két óra békét sem*, melynek mindhárom színpadravitelét (marosvásárhelyi színház magyar tagozata, bukaresti Kis Színház, kolozsvári Nemzeti Színház) III. díjjal tüntették ki. A fesztiválon részt vevő fővárosi színházak közül pedig I. díjjal jutalmazták a múlt évad utolsó ősbemutatóját, Al. Sever eseménygazdag történelmi színművének, a *Fővételnek* a Giulești-színházbeli szuggesztív előadását.

Látvány és gondolat egymásra találását legteljesebben a Sorescu-dráma színpadi megfogalmazása nyújtotta. Balladák mélyfekete színe, a groteszk csillámló fényei, a szellem ironiájának napsugárpázmájja, a folklór sejtelmes gyertyavilágármányai, játékok, replikák tűzijátéka kápráztatja el Dan Micu színpadán a meglepetésekből alig ocsúdó nézőt. Sorescu polivalens gondolatainak korszerűsége, vitázó elmélkedése a történelem tragikus, de hősi eszmévé „oldódó” mozzanatáról, a költő szavakba foglalt látomása a XV. század véres-vérgőz korszakáról lenyűgözően szemléletes rendezői vízióvá változik át a Bulandra-színház előadásában. Kettős látomás bomlik ki e nagyhatású színjáték pódiumán: a szatíra és ballada ellentétes — de egymást dialektikusan kiegészítő — eszköztára, stílusvilága a dráma két ellentétes (és ellenséges) világának érzékletes, hatásos jelzésére. Az előadás II. Mohamed szultán udvarának maró történelmi szatírja, a Vlad Ţepeş ellen induló török horda invázióját s ugyanakkor a hódító, erkölcsromboló politika mechanizmusát pellengérező persziflász, egyúttal pedig zaklató-megrendítő ballada a havasalföldiek áldozatos ellenállásáról. Folklór-ihletettségből adódó tragikus feszültség, tisztító oldódás s a szellem legelvontabb, groteszk játékának színpadi megérezkítése összegezódik e sugallatos rendezői megfogalmazásban. Hatékonyságának, nagyfokú értelem- és érzellemmozgósító erejének titka főképp abban rejlik, hogy a rendező Dan Micu mellőzött mindennemű konvencionális kifejezőeszközt, mely a történelmi drámák színrevitelét nemegyszer erőtlenné teszi. „Pusztán” a színpadi helyzet gondolati és lélektani tartalmának, indoklásának pontos és expresszív megteremtésére törekedett, a koreográfia, az „összmozgás-rendszer” s a szereplők egyéni gesztusnyelvének minden mozzanatában jelentéshordozó kidolgozásával. Nincsenek tehát „üres” pillanatok, töltelék-mozdulatok a színen; a csönd, a szünet drámai funkciója meg éppenséggel nagy emóciót vált ki. Hogy miben nyilvánul meg ez az „egyéni gesztusnyelv” s a rendezői szemléletesség? Például: az agyafűrt csapdabaejtés, a politikai gyilkosságok „leleményes” udvari változatainak kieszelése, némelykor közvetlen végrehajtója, maga a szultán, dilettáns szerelmi ódájának ellágyult előadását követően hidegvérrel teszi el láb alól nemkívánatos ellenfeleit. Ez a vérszomjas, cinizmusában is megszállott hadvezér-pribék, a rendező s a főszereplő Virgil Ogăşanu láttatásában, mint villogóan kivont szablya, nyurga és aszkétavékonyságú férfi, akiről nem tudni, mikor és kire sújt le, s akinek hatalmi mámorát-gátlástalanságát éles mozzulatok, váratlan föl- és eltűnések jelzik. Szövegmondása pattogó, szellemessége is korbácsütésszerű. Lénye vérfigyasztó jelenség az előadás groteszk jeleneteiben: az intellektuális mezben hivalkodó, gáncstalan hódító politika s a vele járó erkölcsi romlottság eredeti jelképe. Hasonlóan lényegretörő, egyénítő „mozgás-nyelve” van valahány szereplőnek, legyen az a porta kétes funkciójú hadnagy-asztrológusa

(Adrian Georgescu) vagy a szellem eleganciáját kifejező, fesztelen föllépésű Vidini pasa (Ion Caramitru). A kegyvesztett török főúr, az udvar egyetlen felvilágosult elméje, ugyancsak ráfizet hiábavaló erőfeszítésére, mellyel a szultánt próbálja esztelen-becstelen tervéről, a havasalföldiek meghódításáról lebeszélni.

A porta szatirikus láttatását, groteszk felhangokkal nyomatékosított, tótágast álló világát ellenpontozza a folklórinspirációban fogant havasalföldi világ ellenállásának tragikus hangvetele. Balladák légkörét idéző ősi rituálék ihletett színpadi alkalmazása fejezi ki a történelmi tudatosan élő-vállaló nép hitét, áldozatát. A föld népének hétköznapi örömeit, az örök és termékeny munkavégzést, az élet természetes folyását durván megszakító török invázió színpadi ábrázolása az egyszerűség „fenségességének” művészi jegyében fogant. A szavak nélkül is kifejezésre jutó hazaszeretet, az egységbe tömörülés, az önfeláldozás magától értetődő, mélyről felbuzogó pátoszalan pátosza jellemzi e megrendítően szuggesztív, tragikus látványosságában lenyűgöző színpadot. Képi megfogalmazása a fekete-fehér dermesztő kontrasztjára épül: a fekete posztóval fedett játéktér és a mennyeztetig futó háttérfüggöny előtt, a gyertyavilág imbolygó fényénél, az egyszerűen szabott fehér vászonköntösbe bújtatott szereplők a maguk rituális, ritmikus mozgásával a tragikum, a költőiség atmoszféráját teremtik meg.

Különleges feszültséget teremt Sorescu dramaturgiai „fogása” is: a fedelem, Vlad Ţepeş figurája nem jelenik meg a színpadon. Az előadás ennek ellenére az ő személyében összegeződő eszméket, Sorescu történelemfilozófiai eszményeit sugározza. Azt a mágiikus hatalmat jelképezi, mely voltaképpen mindegyik, országát védő havasalföldiben ott rejlik.

Marin Sorescu drámája — műfaját tekintve — történelmi parabola, mely a realizmusnak az abszurd határát súroló „tértségében” fogant. A színrevitel során, ennek megfelelően, Dan Micu a maguk szokatlanságában is realista, de korántsem konvencionális kifejezőeszközöket alkalmaz. Ezek a stiláris eszközök még a groteszk mozzanatokban is a visszájára fordított *valóságos helyzet* képtelenségéből erednek. Mi több, még a nagy szuggesztivitású rituális mozgások is a folklór-ihletettség átszűrten realista, *értelemhordozó* (s egyúttal érzelemmozgósító) elemeiből tevődnek össze. Érdekes módon egészíti ki ezt a színpadi jelrendszert — a rendező megnevezése szerint — egy újabb „dimenzió”: az értelemhordozó hanghatások és zenei effektusok dimenziója. A siratók, természeti zörejek, állat- és madárhangok, a folk-beat stílusában fogant fájdalmas kórus-kommentárok, vést jelző harangkongások és egyéb „akusztikai mozzanatok” a cselekmény során önálló akciókat képviselnek. A Törökönban nosztalgától gyötört, ártatlanul ledőfött román vándorhegedűs haldoklását például (Mircea Diaconu I. díjjal kitüntetett bravúros alakítása) kedvenc hegedűszámanak tragikus kórus-siratója teszi felejt-hetetlené. Szemantikai síkon ez a zenei momentum a tragikus hős áldozat voltának haszталanságát értelmezi az erőszakpolitika és a hazafiság eszméinek összecsapásában.

A rendezői eszközhasználat elemzésével arra kerestem példát, hogy a kiváló drámai szöveg gondolati fűtöttsége hogyan inspirál egy ihletett színházi alkotócsoportot — a mű hasonló intenzitású látvánnyá, szcenikai mondanivalóvá való átférmálására. Ez a folyamat ugyanis a mai román színjátszás színe-javának jellegzetes megnyilvánulása.

A Bulandra-színház közismert csapatszellemé vitte diadalra Ecaterina Oproiu valóságból ihletett, szokatlan műfajú riport-színművét, az *Interjú*t. Alapjául az író nő nagy sikerű riportköteté szolgált, a maga zaklató hitellel elevenné mintázott arcképcsarnokával, a „nőkérdés” korántsem frázisszerű, de annál „drámaibb” kérdőjelekkel teletűzdelt fejtegetésével. A színpadra átirított riportokat egy nönapi tévéadás szerkesztése-előkészítése foglalja keretbe. (A tévéstáb „sürgölődésének” érzékeltetése azonban dramaturgiai szempontból meglehetősen laza és erőtlen.) A jelenetek drámaiságát főképp a hat riportalany sorsának lélektanilag pontosan indokolt, dokumentáris hitelű „konfliktusanyaga” biztosítja. A társadalom különböző rétegeiből választott, más-más életkorú, eltérő foglalkozású asszonyok, leányok — a színészek plasztikus, egyszerű és erőteljes alakításának jóvoltából — a néző számára ismerős arcokat, szándékokat, helyzeteket jelenítenek meg. Az élmény intenzitását fokozza a mondanivaló maisága, a kérdésfeltevésük felelőssége. Cătălina Buzoianu rendezőnő szenvedélyes hangú, érzelmeket korbácsoló, állásfoglalásra készítő előadást csiholt, a vizuális nyomatékosítás meggyőző erejével, e megrendítően őszinte riport-kollázsból. Gina Patrichi, a riporternő szerepében közbeékelte, virtuóz monológokkal s a nagy színész egyszerűségével győz meg Oproiu igazáról, a partnerével vívott szellemes-viharos szócsatákban (Octavian Cotescu). Hálás-hálátlan feladatát páratlan szuggesztivitással, borzongatóan oldja meg: keretbe foglalja a riportalanyok életét-jelenét a maga hánya-

tott sorsának, magánéletének színpadi vallomásával. A mai román színjátszás remeklése, csúcsteljesítménye — s egyben jellemzője — a ráolvasásszerű, szuggesztív szövegismétlésből, egyre fölgyorsuló, rituális mozgáselemekből fölépített nagymonológia, mely az élet forgatagában helytálló asszony hétköznapi hősiességét fokozza látomásossá.

D. R. Popescu *Két óra békéje* az 1877-es függetlenségi háború tűzzünetét választja alaphelyzetül. Elvont történelemfilozófiai elmélkedése számára tulajdonképp reális színpadi szituációt teremt. Amíg a fegyverek hallgatnak, kibékíthetetlen párviadalra kelnek az egymást kizáró, ellenséges eszmék. Egy bomló birodalom hódító politikájának s a függetlenség áldozatvállaló bajvívóinak képviselőiben zajlik a szellemi mérkőzés Kahir, a török csapatvezér és Andrei Dunărințu, a román hadsereg kapitánya között; még a párizsi diákkör emlékek kapcsolják őket össze. De az egykori diáktársakat végzetesen szét is választják a kétórás békeidőben zajló szellemi párbaj során felszínre kerülő, létüket, helyüket megszabó politikai nézetek. Dialógusuk nemcsak a történelem értelmének meditatív fejtegetését foglalja magába, hanem a *kétféle történelemszemlélet morális konfliktusát* is. Nyomatéku, Dunărințu — a háborúban önkéntesként részt vevő — kamasz fia a tét, akit Kahir foglyul ejtett, s akivel Andrei zsarolni próbálja. A vezérek elvont vitáját a román közlegények nagyon is „földközeli” — a lövészárkok tövében megmutatkozó — magatartása, drámai megnyilatkozása nyomatékosítja: *az élet és a történelem határhelyzetében*. Andrei és Kahir eszmecsereje, mely az esszé, a politikai polémia logikáját követi, nem szolgál kellő dramaturgiai támpillérként a darab szerkezete számára. Ennélfogva a bukaresti Kis Színház rendezőnöje, Sorana Coroamă gyakori generálsötéttel váltja a jelene-tet, s az előadás megkomponálásában a főszereplők alakítására dobja a fénycsóvát. A színpadot Kahir hatásos megtestesítője, Dinu Ianculescu uralja, súlyt adván a figura antihumánus történelmi funkciójának. A szerző ellenérveként pedig, Andrei szerepében Ion Marinescu nemes természetességgel rendeli alá meggyőződésének, mi több, történelmi hivatástudatának tragikum telítetté magánéletét. A rendezőno egyébként is e *történelmi hivatástudaton* átszűrt eszme-párviadallá növeli D. R. Popescu darabját, bőséges teret engedvén a poétikus meditációnak, az alakítások líraibb beállításának. Alexa Visarion kolozsvári színrevitele, ezzel szemben, a történelem nyersebb, kegyetlenebb, ennélfogva drámaibb és realisabb konfliktusait ragadja meg, kevesebb gondot fordítván a főszereplők elvont (de fontos) meditálására s az eszmék korszerűségének kidomborítására, mint a tömegjelenetek plasztikus kidolgozására. Kincses Elemér marosvásárhelyi rendezése pedig a darab belső drámaiságának megragadására, lélektani hitelre és szenvedélyes állásfoglalásra, a jellemek és emberi viszonylatok pontos drámai funkciójának kidolgozására törekedett. Az ő felfogásában megformált balladás hitelű antik hősnőt idéző anya-alakításáért tüntették ki első díjjal Tanai Bellát. E háromféle színpadi értelmezés más-más megvilágításában szerencsésen egészítették ki egymást a D. R. Popescu-színmű jelentésrétegei.

Az eddigiektől — és egymástól — eltérő stílris megjelenítésben került bu-karesti színpadra a kortárs külföldi drámairodalom egy-egy remeke. Mindkét előadás a humánium tragikumtól feszülő mélyrétegeiből „ásta ki” mondanivalóját. William Saroyan *Barlanglakók* című drámáját a Kis Színházban Dinu Cernescu rendezte, Athol Fugard dél-afrikai író *Sizwe Bansi meghalt* című díjazott színművét pedig a Nottara-színház mutatta be Alexa Visarion rendezésében. Fojtottság és heves kitérések kergetik lázasan egymást ez utóbbi rendező szenvedélyesre hangolt politikai színházának puritán műhelyében. Az apartheid diktálta elviselhetetlen dél-afrikai gettóéletforma szélsőségeit a rendezés az expresszionizmus éles fényében látatja. A fojtott indulatok csaknem mocsanatlanul is fokozottan expresszív játékatól a kegyetlen színház nyers gesztusnyelvéig, a lázongás, a belső lobogás légkörét szuggeralja az előadás minden mozzanata. E háromszereplős, „több atmoszféra nyomású” színjáték megvalósulása — mely a nézőtől nagyfokú szellemi-érzelmi részvételt követel — elképzelhetetlen lett volna olyan kiváló színészek fölépése nélkül, mint Ștefan Radoff, Victor Ștengaru és Emil Hossu. A gondolat forradalmisága váltotta tehát ki e nagy intenzitású előadás színészi-rendezői megfogalmazását, és adott hírt számunkra a dél-afrikai ország tragikus világról, drámairoadalmáról.

Kevesbé „látványos”, de megrendítő rendezői elképzelésben fogant Saroyan drámájának előadása a Kis Színház színpadán (*Oamenii cavernelor*). Dinu Cernescu elsősorban a színészekre bízta a lelki folyamatok tömör és drámai érzékeltetését — a lélektani dráma műfajának megfelelően. A művészet megtartó erejét sugározta a főszereplő Eliza Petrăchescu a *Barlanglakók* Színésznő-szerepében. És azt a meggyőződést, hogy a ninstelenség „barlangjában”, egy lebontásra váró

színház kolduló-hajléktalan, egykori színészeinek menedékén néha tisztább az emberség, mint odakint, a fogyasztói társadalom fényűző, de rideg kényelmében. Eliza Petrăchescu harmonikus mozdulataiból bölcsesség és meleg önzetlenség áradt: a lélek króuzságával törte ketté, majd újra és újra ketté az egyetlen cipőt, hogy odanyújthassa a betévedt hajléktalanoknak. Nincstelen a többi nincstelennek. Ő, a királynő-szerepek egykor ünnepezt színésznője. Voltaképpen a lélek mérhetetlen gazdagságából juttatott a ráéhezetteknek — mozdulatainak jelképes nyelvében. Alakításának emléke annál is megrendítőbb, mert egy nappal a földrengés előtt még nem sejtette, hogy utolszor lép föl a darabbeli omladozó színház színterén (döbbenetes, abszurd egybeesés!), s hogy nemsokára iszonyatosabb, végzetes erők mozdulnak meg a föld alatt, és otthonának valóságos omladéka alá temetik az egyik legnagyobb román színésznőt... Cernescu ezúttal „színész-központú” rendezésében feszülten izzó és katartikusan oldódó kamaraelőadás született, a fojtott érzelmeknek a lélek mélyeiből felszínre segített, pontos kifejezésével, a takarékos, minden mozzanatában jelentős és jelentésszerű játékeszközök használata révén (Vasile Nițulescuval, Mitică Popescuval, Carmen Galinnal és másokkal a főbb szerepekben).

A „rendezőcentrikus” színház izgalmas példája a klasszikus vígjátékirodalom repertoárjához tartozó Heinrich Kleist-remekmű, *Az eltört kancsó* Nottara-színházbeli előadása, Dan Micu rendezésében. Az erőteljes rendezői beavatkozás folytán a színészek egyéni látásmódja ezúttal háttérbe szorult az előadás mai nyelven fogalmazott írói-rendezői célkitűzése, határozottan kirajzolt eszmevonulata mögött. Nem mindig esik egybe az alkotási folyamat e két, nélkülözhetetlen feltétele egyik-másik színész „stilis” hajlékonyságának hiánya miatt. Holott a rendezés a kleisti vígjáték harsány cselekménye mögött meghúzódó tragikomikus mondanivalót hozza felszínre — a színmű szellemének, stílusának megfelelően. A szereplők stilizált, enyhén marionettszerű mozgásával pedig a fejedelmi igazságtevésben dróton rángatott holland parasztlány kiszolgáltatottságát teszi képszerűvé. Ehhez a látásmóddal mi sem volt alkalmasabb, mint a németalföldi képek — elsősorban Brueghel közismert festményeinek — színvilágában, kompozíciójában meglegelni és érzékeltetni a darab vizuális rokonságát. Dan Micu a „holland csendéletnek” minősített színmű plasztikus szépségét, a mozgás, a szín, a koreográfia festőiségét érvényesítette, s az igazságkeresés szenvedélyét ragadta meg a legmagasabb fokú etikum nevében. A „kancsótörésben” bűnösnek találtatott bíró harsány, népi élteltetése az ízléssel stilizált paraszti mókák, groteszk bukfenek láncolatán át jut el a komikus végkifejlethez. Az ellentétes sajtóvisszhangot, esztétikai vitát kavarázó előadás újabb példáulul szolgált a gondolat-rangúvá emelt látvány korszerű művészetére.

Gondolatgazdag előadások során át — az 1976—1977-es fővárosi évad s a *Megéneklünk, Románia* fesztivál legjobb bukaresti bemutatóinak érintőleges megidézésével — igyekeztünk nyomon követni a román színházi iskola Liviu Ciulei képviselte nagyjainhoz, az évad tanúsága szerint, markáns, fiatal rendezőegyeniségek zárkóztak föl, akiknek a „rangidősök” példája nyomán legfőbb gondja a mondanivaló, a művészi igazság tiszteletben tartása, a színpadi kifejezőerő fokozása a látvány „nyelvének” tartalmi gazdagítása révén. A föllendülés a gondjainkra gondolatainkra való érzékenység jegyében történik, a legkevésbé sem az öncélú formakeresések útvesztőjében. Az előadások jellemzésére, színpadi megvalósításuk részletezésére a stilis sokféleség érzékeltetése végett tértem ki. Hiszen a mai hazai színházi életben éppúgy teret kapnak a lélektani módszereket hasznosító színházi törekvések, mint a rendezői plaszticitást igénylő stílus vagy az eszmék színpadi polémiaját az expresszionizmus újabb válfajával kifejező játékmód. Egyetlen feltétellel: hogy szilárd marxista világszemléletünket, mai nézőpontunkat, állásfoglalásunkat közvetítse a maga örök forradalmi változásában. Annak bizonyosságaképpen, hogy a korral haladó, létünknek tükröt tartó színházi életet csak felelős írásművészet és tudatunk megszabó, formáló mondanivaló szül, a „kizökkent idő” shakespeare-i fogalmának megfelelően.

SZEMLÉR FERENC

A PARTON ÁLMODÓ

Sós szagokat szór szét a szélesmarkú szél a tolongó tenger felől. Sebes sirályok suhannak el a parton álmódó feje fölött és mintegy meglegyintik. Nem is arányos arcát s homoknyomokat hordó homlokát, hanem inkább érzékeny bensejét, a lélek rejtett rekeszeit, melyekben meg se sejtített vágyak vagy félelmek lakoznak, valamely ismeretlen hazák vagy távol tájak titkos sejtelmei, az élet és az elmúlás föloldhatatlan rejtelme, az ésszel föl sem fogható izgalma, egynemely nagy egység, törvény, vagy csupán csak zürzavar homályos sugallata. Mindez mindössze pillanatra, mert a röppenő madárszárnyak a légtérben íme nincs nyoma, a tenger torlata is csendesül, a szél is egymásba fonta láthatatlan tenyerét, a sós illat pedig elszállt. Csupán az álmódó ül még a parton s nem látó szemét a véghetetlen szemhatár felé mereszti.

VÖRÖS FOLT

Tűzföld felől a néma tengeri táj hosszú parti sávja mentén terjeng éjszaka felé, talán egészen Peruig s onnét is tovább a széles rubin-hullámú óriási folt, habok fölött, szelek által sodortatván és titkos mélyi áramok magányos törvényei szerint. A reggel és a dél s a napszállat kitartó sugaraiban nem ezüst már a habtaraj, hanem sötétpiros, vagy új-vörös, vagy sárga rezekre emlékeztető. A kékre és a földre leső pillantás mintha idegen s szokatlan égitest nedves felszínén bolyongana, holott csak Chile parti vizein hajóköz látják e tüneményt, vagy kikötők kíváncsi s inkább megrettent lakói, elfáradt férfiak és tágranyított pupillás, sovány, fekete-arcú nők, és a nedves homokpart peremét taposó apró gyermekek, s keresztet hányó öreg anyókák, s rideg pásztorok... Vajon mi ez?... — kérdezzetik, miközben

Perui lapok állítása szerint Chile felől hatalmas vörös víztömeg közeleg Peru partvidéke felé. Színét elpusztult mikro-organizmusoktól kapja. Állítólag 300 kilométer szélesen halad a vörös folt a Csendes-óceánban.

(Újsághír)

baljós tekintetük találkozik, s riadtan sügdosnak fülbe néhány megtört mondatot. Majd tétován hazaballagnak és este el sem tudnak aludni fojtó félelmek miatt. Nem jutnak el hozzájuk hírlapok, a rádióból is csak magasan szárnyaló szózatokat hallanak, s talán üvöltő beat-zenét és régi indián dallamokat s egyházi bölcs beszédeket. Holott tudósok vizsgáló munkája már kimutatta, hogy egyszerű s természetes folyamatok folytán vöröslik csak a víz. Am erről mitse tud az éjszakai vidék rézbányásza, kit véltlen útja visz olykor a partra, s ő ámultan mártja tenyerét a sürgő-forgó habba s azt susogja: Vér! Körülnéz majd, s bár senki sincs, ki hallaná, még halkabban, tán meg se hallhatóan, egészen némán és csupán magának tovább suttogja: Vér! Vér! Mindenütt csak vér! Vér! Vér! Örökké vér! Vér! Egyre vér!...

MINDÖSSZE ENNYI

Mit olvasol ki, mondd, a fák:
a fűzek és a nyárfák és a gyertyán
hajlongó ágaiból s nyugtalan levélzetéből?

Mit mondanak neked a tengeri
vad szél suhogó szisszenései az éj
kellős közepén és a puszta partnak
csapódó hullám hosszú veresései?

És szólnak-e egyáltalán valamit?
Gondolnak-e ezt vagy amazt magukról,
rólad s egyáltalán a többiekről?

Vagy csupán vannak, mint létezők,
mint a lét öntudatlan boldog részei,
érezstelen és gondolattalan — a változás,
elmúlás s újjászületés izgalma nélkül?

Hisz mindez csupán benned van jelen,
ki ott is értelmet keresnél, ahol ennek
semmi értelme, okot kutatsz ok nélkül,
üzenetet, amelyet senkisésem izen, —
s nem létezel csupán, miként rész az egészben.

Holott mindössze ennyi kellene,
hogy boldog is lehess egy percre legalább
a fák hajlongó ágai alatt, zengő vizek
s szelek játéka közt, a puszta parton
locsogva megtörő habtorlatok pihentető
zsongásai közt örökkön örökkéig.

KÖZEL-TÁVOL

Vas Istvánnak

Rodostó ide csupán néhány tengeri
mérőföld — ha erre fúj a délkeleti szél
hátán röpit talán még olyan illatokat is
amelyek erre nem egészen ismeretesek —
a hömpölygő hab mikor partra csap
különös molekulákká porzik szét s a teste
váratlan libabőrrel lesz tele — mindez
oly idegen s mégis olyan megszokott — a tenger
folyamatos mozgása is akár ama
Lem-regény titokzatos lénye mely
örök törvényeket talál ki s tételez
noha mi rejtélyeit nem értjük és
meg sem oldjuk soha — nyilván ezért
képzeli néha éjjel ha az ablakon
betör a hullámok zaja vagy hajnalonta
még félálomban mikor fákat hajtogat
a part homokját hordó fuvalom hogy ott
még mindig él a fejedelem akinek nevét
már hét hosszú évtizede viselem és néhanap
vele ébredek s vele szunnyadok el — amott a
közel-távolban ugyanannak a sötét
víznek vad peremén mindössze néhány tengeri
mérőföldre innét csupán egy régi puszta hely
ismeretlenül ismerős tárgyai közt — s e földet
az ottlevők és mások úgy hívják hogy Rodostó —

■ SZEMTŐL SZEMBEN ERNST BLOCHHAL

Ritkán adatik meg találkozunk a kor nagy gondolkodóival. Eppen ezért a sors különös kegyének tartom, hogy esztendőkkkel ezelőtt szemtől szemben ülhettem Ernst Blochhal, aki 92 éves korában a közelmúltban halt meg. Filozófusok gondolatvilágának megértéséhez nyilván nincs szükség közvetlen kapcsolatra. Az ilyesmi különben, szerencsés körülmények között is, csak kortársak között jöhet létre. Úgy hiszem, vannak azonban nem csupán a lét, az emberi történelem rejtélyeibe mélyen bevilágító, s ezért jelentős szellemi hatást gyakorló tanítások, de léteznek karizmatikus gondolkodók is. Olyanok, akik személyes varázssukkal fokozzák fel gondolataik vonzerejét. Egy olyan filozófus esetében pedig, mint Bloch, akinek alapvető kategóriái között a reményt, az igazi emberi hon nyújtotta melegséget, az emelt fővel való éleést találjuk, egyenesen relevánsnak kell tekintenünk, hogy ezeket az erényeket és tulajdonságokat milyen hőfokon, milyen hitellességgel személyesíti meg. A tíz évvel ezelőtti találkozást felidézve úgy érzem, a Bloch egyéniségéből áradó benső kiegyensúlyozottságnak, bölcsességnek és méltóságnak nem kevés szerepe volt abban, hogy később műveivel mind behatóbban kezdtem foglalkozni.

Tübingenbe ugyanis csak annak a benső szükségletnek az ösztökélésére utaztam, hogy ha lehetséges, megismerjem a filozófust, akit az alkotó marxizmus egyik nagy élő képviselőjeként tartottam számon.

Vállalkozásom majdnem kudarcba fulladt. „Férjem annyira elfoglalt, hogy sajnos nem tudja Önt fogadni” — hangzott a válasz, amikor telefonon Blochék lakásán jelentkeztem. Karola asszony ellenállása azonban pillanatok alatt megszűnt, amikor — bűvös igeként — azt a másik kiemelkedő eszme- és harcostársat neveztem meg, akinek ajánlását magammal hoztam. Ő is nyitott ajtót, amikor estefelé a szerény, csendes Neckar-parti villa csengőjét megnyomtam. A beszélgetés során inkább Karola asszony vitte a szót, akit őszintén érdekelnél látszott mindaz, amiről beszámoltam. Néhány perc múltán megjelent Bloch. Az akkor nyolcvankét éves filozófus eleinte hallgatásba burkolózott. Szótlanul szívtá pipáját, és sokdioptriás szemüvegén keresztül időnként egy-egy pillantást vetett rám. Mondókámat befejezve, hozzá fordultam: „Mondja meg kérem, mit jelent a remény elve itt és most?” És Bloch beszélni kezdett. Hangja halk volt, szavaiból, érveiből azonban szilárd fejlődéstudás, erő sugárzott. A szocializmus és demokrácia ötvözésének történelmi szükségességét fejtegette, e szintézis várható, remélhető kialakulásának távlatait eszelte. Az elidegenedés felszámolásának lehetőségét vázolta fel, s annak a reális demokráciának követelményét öntötte szavakba, amely az embernek végre igazi otthont biztosít.

Éreztem, ez a matuzsálemi kort megért filozófus nemcsak teljes szellemi frissességnek örvend, hanem rendkívül fogékony is nyitott maradt mindaz iránt, amit éppen rendszerének másik alapfogalma, a *nóvum* kategóriája fejez ki. Blocht joggal mint a remény filozófusát méltatják és értelmezik. Ma, annyi évvel a rövid találkozás után, számomra főként az emberi méltóság korparancsának tolmácsolójaként vált nyugtalanító eszmei és erkölcsi ösztönzővé. A remény s az emberi méltóság filozófusa azonban nem választható el a *lehetőség* modern elméleti megfogalmazójától. A nem pusztá ábrándot, hanem reményteli reményt, docta spes-t jelentő emberi várakozások beteljesülésének alapját ugyanis a lehetőségek kínálják. A külső világ fejlődéstendenciáinak s a bennük rejlő potencialitásoknak a felismerése vezet el a valóban újhoz. A nem teljesen meghatározott s az emberi cselekvéstől a megvalósulás stádiumába juttatott lehetőségek igénye szavatolja viszont Bloch derűlátást közvetítő nézeteinek militáns jellegét.

Most, hogy a személyiségét és eszmerendszerét értékelő nekrológokat olvasom, az egyszeri beszélgetés maradandó élményeként mintha ismét a blochi karizma sajátos áramkörébe kapcsolódnék be. Mintha ma is emberségének melegét éré-

kelném. Aki gondolataival és egész életével oly meggyőzően példázta azt az irányzatot, amelyet a marxizmusnak — egy új felvilágosodással azonosított — meleg áramlataként határozott meg, soha nem csökkenő szenvedélyességgel hirdette a szocialista humanizmus változatlan érvényét. A humanizmust megkérdőjelezőkkel polemizálva, a humanizmus elvontságára, tehetetlenségére és a manipulációkra hivatkozókkal vitatkozva, Bloch megélt tapasztalatok hitelével emlékeztetett a szocialista emberség demokratikus jelentésére, s a mondhatni illúziók nélküli hittel tudatosította e fogalomban feszülő jövőös törekvéseket. Nem vonta kétségbe az elvont ember feuerbachi felfogásának marxi kritikáját, de kiemelte, hogy az ember fogalma nagy forradalmi múlttra tekinthet vissza, forradalmi töltete pedig megőrizte robbanó erejét mindazokkal a viszonyokkal szemben, amelyek az elidegenedést szülik. Ami az elvontságot illeti, Bloch szerint ez is megszűnik, mi-helyt tudatosítják, hogy az ember konkrét megnyilvánulása az egyénben található meg. Az ismert marxi tétel parafrázisaként Bloch arra utalt, hogy az egyén felszabadítása indítja meg a társadalmi gazdagság összes forrásainak bő áradását.

Az emberi életkor végső határain Ernst Blochnak megadatott, hogy életművét kiteljesítse. Hosszú élete során megélte azt is, hogy szenvedélyes, pró és kontra állásfoglalásokat kiváltó rendszerének hatása jelentősen növekedni kezdett. Volt része elismerésekben, s támadásokban sem szűkölködött. Bár az utóbbi éveiben már semmit sem látott, jövőt fürkésző s a holnapoknak elébe siető gondolatai látni tanítanak.

Gáll Ernő

A FILOZÓFIA TÉTJE ÉS AZ IFJÚSÁG

1975-ben Ernst Bloch interjút adott a kanadai rádióknak. Az interjú rövidített szövege a hamburgi *Die Zeit*-ben jelent meg. Alább a beszélgetés első feléből közlünk részletet.

— A „reményelv“ filozófiája igazság-igényét nem a jelenre, hanem a jövőre vonatkoztatja. A jövő azonban lehet igaz és lehet hamis. Nem minden jövőrevonatkozás szolgálja az igazságot. Hogyan lehet az igaz jövőt megkülönböztetni a hamis jövőtől?

— A *Reményelv* (Prinzip Hoffnung) című könyvem a következő kérdésekkel kezdődik: Kik vagyunk? Honnan jöttünk? Hová megyünk? Mire várunk? Mi vár ránk? Már ennyiből is sejteni lehet, hogy számomra a filozofálás — kérdés; filozófiai foglalatosságom tárgyára kérek rá, közelebbről e tárgy fejlődési tendenciáira. A kérdés ügyszólván gondolkodásom alaptó-nusa. Csakhogy ezek a kérdések nem a szokásos értelemben vett kérdések, nem mi kérdezzük, hanem maga a tárgy teszi fel a kérdéseket. A kérdés a tárgy maga. Van ebben valami kísérletjelleg. Heidelbergi fizikus kollégám, Kirchoff mondta egyszer: „A kísérlet — magához a természethez intézett kérdés.“ Ez a megállapítás nemcsak a fizikában érvényes. Kérdéseinket a homályhoz intézzük, amely elrejtja előlünk a tárgyat, nemcsak mi tapogatózunk a fény felé, hanem a tárgy maga is fényre kívánczik. Ami itt fontos, az a kérdés új viszonya az időhöz, a kérdés jövőre-irá-

nyultsága, mégpedig a valódi jövő felé irányulása a hamis jövővel szemben.

Az is jövő persze, hogy este le kell majd fekdünnünk. A lefekvés azonban ismétlődő valami, százsor és ezerszer megesett már. Nem tartogat számunkra semmi újat, hiányzik belőle a valódi jövő dimenziója. Pedig egyedül ezen fordul meg minden. Enélkül csak az adott ismétli magát, mely reflektálatlan formában, pusztán nyelvileg kérkedik jövőidejével.

A valódi jövő — fejlődés. Fejlődés, amely szólít bennünket és amelyet nekünk kell véghezvinni. Ez kényszerít rá, hogy kilépjünk az átélt pillanat homályából, és ébreszt önmagunkra, és ennek köszönhetően tudjuk „előhívni“ a dolgokat önmagunkban és környezetünkben. „Előhívni“ nemcsak abban az értelemben, hogy kiszabadítjuk a dolgokat pusztán közel-létükből, mely már önmagában is homálykeltő állapot volt, hanem abban az értelemben is, hogy a dolgokat mint feladott példát oldjuk meg, mint amikor a tanító felszólítja a tanulót, hogy „kijött-e“ már az eredmény. „Előhívni“ a filozófia nyelvén annyit jelent, hogy a tárgyat olyan új szintre helyezzük, ahonnan könnyebben áttekinthető. Mert az átélt pillanat mindig közvetlen, tehát homályos, tehát „előhívatlan“. A tárgy homálykeltő közel-léte az a nyugtalanító állapot, mely egyben mozgó is, ez munkál bennünk s a világ minden dolgában.

Hanem a közmondás is azt tartja: „a világítótorony árnyékában a legsűrűbb a homály.“ Ez azt jelenti, hogy

a frissen átélt pillanat a leghomályosabb; csak később és alighanem torzított voltában sikerül megragadni s valamiféle kusza képet alkotni róla, magunkon átforgatva tudjuk csak kiragadni torz közvetlenségéből. De azt is megtehetem, hogy felkészülök erre a pillanatra, elképzelve valamit, aminek még nem jött el az ideje. Ha ez az elképzelés a valódi jövőt vázolja fel magának, akkor az, amit elképzeltem — vágyálmaim és eszményeim csiráiból — utópikus gondolkodássá növekedhet. A filozofálásnak olyan új módja ez, melynek semmi köze sincs a már meglévő *puszta felidézéséhez*, vagyis az adottságok újratermeléséhez, mint ahogy azoknak a dolgoknak a reprodukálásához sem, amelyek létrejöttében nem volt semmiféle szerepem. Ennek a filozófiának nem az a tétje, hogy egyesek szolgái észjárását kövesse, amely mindenből csak azt tudja előhívni, amit már úgyszólván régen előhívtak, s amely a fogalmi tükrözés látszatát csempészi be a puszta közvetlenségbe.

— *Az új jövő-tartalom alapvető anticipációs formái a Prinzip Hoffnung szerint az álmok: álmodunk, álmodozunk, jobb életről ábrándozunk. Mi a nappali álmok (Tagtraum), a fantáziaképek funkciója?*

— A képzelet mindennapos az ember életében, különösen serdülőkorban játszik fontos szerepet. Különbséget kell azonban tennünk a nappali álm (Tagtraum) — a képzelet e röpke kalandútjai — és a valódi álm (Nachttraum) között. Az előbbivel naponta találkozunk, a pszichoanalízis mégis majdnem kizárólag az utóbira összpontosít. Képzeletünk nappali működését pedig éppen az különbözteti meg a szokásos éjszakai álomlátástól, hogy a nappali álm nincs alávetve semmiféle belső cenzúrának. Az elnyomott kishivatalnok nappali álmába ezért az is belefér, hogy milyen jó volna egy szép napon meggyilkolni „kedves” főnökét, a házasságban frusztrált férj pedig a „szeretett” házastársat teszi el — képzeletben — láb alól. A belső erkölcsi cenzúra

hiányával függ össze, hogy a nappali álmoknak nincs sajátos jelképrendszere, csak toposza van. Az egyik ilyen nappaliálom-toposz — az ifjúság. Amíg fiatal az ember, el akar érni valamit. Nem tudja még pontosan, mi akar lenni, és nem ismeri a hozzá vezető utat, csak a végcél lebeg a szeme előtt. Az ifjúságnak a nagy korfordulók ideje kedvez, a nagy történelmi fordulatok kora, hogy ne mondjunk forradalmi időszakot. Ilyen konkrét-történelmi korszakváltás a francia forradalmat és az októberi forradalmat közvetlenül megelőző periódus. De ilyen korszakváltásnak tekinthető a reneszánsz is, melyet nem lehet a szó szoros értelmében vett forradalomnak nevezni, de ahol az ifjúság — paradox módon — sokkal könnyebben és átütőbb formában érvényesült, mint 1789 és 1917/18 ténylegesen forradalmi mozgalmában. A reneszánsz kínálta mind ez ideig a lehető legkedvezőbb történelmi kontextust az ifjúság nappali álmainak megvalósításához. A nappali álmok világát persze a magát már fiatalnak nem mondható korosztály is tudomásul veszi, hiszen éreznie kell, hogy „van valami a levegőben”, és hogy a kor „valamiféle változásokkal terhes”. Ez a valami azonban még nem bontakozhatott ki, csak sejtjük az eljövetelet, csak érezzük a lehetőséget, anélkül hogy tudomásul vennénk, milyen közvetítésekre van szükség ahhoz, hogy valósággá váljék.

Ez az állapot ugyanakkor a felfokozott kreativitás és termékenység állapota, melyet kevésbé pontos kifejezéssel élve „alkotói”-nak szoktunk nevezni — az „előhívás” állapota ez, egyszóval a *nóvumé*, mely a freudí álomból teljességgel hiányzik, és csak a nappali álomban van meg. Valami új keletkezik, valami, ami sohasem volt, és mégsem „teljesen” új, mert a tiszta új sohasem egészen új: mint jövőre irányultság — anticipációs formában — egész történelme folyamán végigkísérte az emberiséget. Ez az új csak annyiban új, hogy a forradalom még nem „hívta elő” benne a kifejezésre váró lehetőséget.

A. J. fordítása

EXPERIMENTUM MUNDI

A *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-ban tavaly közölt interjú részlete.

— *Úgy tudjuk, Ön másként ítéli meg a filozófia jövőjét, mint Marx. Ön szerint a filozófia, Marx elképzelésével el-*

lentétben, önmaga megvalósulásával nem szűnik meg.

— Nos, ebben a kérdésben maga Marx és Engels sem értett egyet. Engels a filozófiát sokkal inkább feloldja az egyes tudományokban és a gyakorlat-

ban, mint Marx, s ebben a XIX. század második felének hatása érződik. A század első fele még hegeli, a század második fele azonban „beköltözött a laborbába”. Ez a banalissá váló korszak levezette a filozófiát. „Kénkökamra” — ezt írták fel a heidelbergi diákok annak a filozófiai auditoriumnak a falára, amely Kuno Fischer előadóterme volt. Ez volt az általános magatartás a filozófiával szemben. A filozófia csak 1900—1905 körül részessült némi kegyelemben. Engels életének nagyobb hányada esett a XIX. század második felére, mint Marxé, ez valamelyes magyarázatot ad nézetkülönbségükre. Csakhogy: ha a megvalósult filozófia — már kommunizmus, akkor az elgondolt, óhajtott kommunizmus — legfeljebb még csak filozófia. De mint filozófia, akkor sem szűnik meg, ha megvalósul, vagy — mivel ez hosszú folyamat — ameddig megvalósul. Amivel a filozófia eddig csak mint „elméleti biancói”-val rendelkezett, azt végül is „be kell váltania”. Marx és Engels, mint a gyakorlat emberei, többre becsülték a készpénzt a váltócédulánál: többre tartották a kommunizmust, ezt a gyakorlati mozgalmat — a nem is Hegel, hanem mások esetében — oly sok inflációt megélt filozófiánál. Nem azon kell tehát vitázni, hogy melyik előbbrevaló. Elméletre és gyakorlatra egyaránt szükségünk van. De a gyakorlat elmélet nélkül — ablakcsörömpöléssel végződik.

— *Mégis, véleménye szerint a marxizmusban is léteznie kell egyfajta természetes munkamegosztásnak filozófia és politika között? Vagy inkább azt mondhatjuk, hogy a filozófia szellemi táplálékot nyújt ugyan a gyakorlati politikának, de a filozófiának át kell alakulnia, más nyelvet kell beszélnie ahhoz, hogy behatolhasson a tömegek fejébe. Hogyan látja Ön ezt a viszonyt?*

— „Kétszer mér, egyszer vág” — tartja a régi közmondás. Egy dolog az elmélet, és ismét más a belőle adódó gyakorlat. Ha nem járátjuk be, nem kísérletezzük ki előbb fogalmilag a dolgot, ha nem mérlegetünk, mielőtt kockáztatnánk, továbbra is a sötétben fogunk tapogatózni, és ezért többnyire drágán kell megfizetnünk. A brechti színház minden darabja tandrámá, még akkor is, ha később Brecht már nem használta ezt a szót. A tandrámá arra jó, hogy minél kevesebb költséggel és véraldozattal, úgyszólván elméletileg lehessen kipróbálni, milyen a színpadon, ha az örök fejbőlintónak van igaza. Aztán egy ellenmodellel, hogy milyen az, ha az örök ellenzékinek van igaza. Végül egy harmadik modellel esetleg azt is, milyen az, ha az örök habozónak

van talán igaza. Az *igen*, a *nem* és a *talán* tehát előbb elméletileg, az ún. elidegenedési effektusokban jelenik meg a színpadon. Aztán a függöny legördül, és minden kérdés nyitva marad. Végül is ez történik minden téren, ahol nem koptatják el túlságosan az elméletet. Régi mese, hogy előbb gondolunk el valamit filozófiailag, és csak aztán látunk hozzá a gyakorlati megvalósításhoz, mégpedig „minél kevesebb költséggel és véraldozattal” stb., stb. A dolgokat fejben gondoljuk ki, de nem „tartjuk” fejben őket — és ez a gyakorlat. Ez persze nemcsak itt fordul elő, hanem a tudomány és technika viszonyában is. Mindenütt van egy elméleti *tanterem*, amelyből a gyakorlat csak hasznot húz, amikor konkrét praxissá válik, és nem a felületen pepecsel. Elmélet nélkül nincs gyakorlat, és gyakorlat nélkül minden elmélet üres, hatástalan és közömbös — egyre fonákabb és elavultabb. Elsődleges a gyakorlat, de nincs egyik a másik nélkül.

— *Az Ön barátja, Walter Benjamin, sok évvel ezelőtt azt mondta az Erbschaft dieser Zeitről [Korunk öröksége], hogy ez a könyv korához viszonyítva bizonyos vonatkozásban nem-egyidejű (ungleichzeitig).*

— Egyidejű (gleichzeitig) vagy hiper-egyidejű (übergleichzeitig) — ez igen nagy különbség. Nem lehet egyenlőségjelet tenni közéjük. Ezt úgy kell érteni, hogy nem minden fölösleges, ami eltűnt: a múltban is jövő rejtőzik, van valami, ami még nincs letudva, amit örökségként vettünk át. A paraszthabóruk korából származó mondatost szoktam idézni: „Vert hadként otthonunkba tértünk, / Utódaink győzelmé a reményünk.” Vagyis a paraszthabóru nem fejeződött be, van, mert nem sikerült, bennünk van, ránk maradt: örökségünk, mely kötelességünk egyben. Ennyiben tehát saját korommal aszinkronban lehet, amit mondok. Ez az aszinkronitás (nem-egyidejűség) e könyvemben persze igen céltudatos, óvatos és mindenekelőtt mértéktartó, nehogy valamilyen reakciós romantika kerekedjék ki belőle. Még ha nem is igaz, a propaganda szempontjából fontos, hogy ez a nem-egyidejűség hatni tudjon az emberekre. Az embereket nem elég rossz utópiákat etetni ahhoz, hogy elszigeteljék a jobboldali radikalizmust. A hiperegyidejűség azt jelenti, hogy az embereket úgy hangoljuk rá saját korunkra, hogy a múltban rejlő jövőre emlékeztetjük. A múlt még nem múlt el egészen, még le nem tudott örökséget tartogat számunkra.

— *Ön változásokról, a társadalom forradalmi átalakulásáról beszél, nem*

tud azonban elképzelní olyan felkent forradalmat, amelyen — mint írja — „ne fénylene az irracionális szent olajcsöppje“.

— Valóban. Mit akarok ezzel mondani? Azt, hogy az irracionálisat racionálissá kell tenni. Nem meghagyni irracionálisnak, hanem megoldani az irracionálisban rejtőző problémát, hogy az irracionális racionalizmusa kerekedjék ki belőle. A művészetben szintén van egy cseppnyi irracionális. Vannak világos dolgok, amelyek egyáltalán nem világosak. Ha pedig világosak, azért hiperegidejűek, mert még nem jött el az idejük. Ezt igyekszem könyveim sorával a *Spurentól* [Nyomok] legutóbbi könyvemig, az *Experimentum mundi*-ig bizonyítani. A kísérletezés a hiperegidejűségre alkalmazott modern fogalom. A világ nincs készen, még töredék. Nemcsak magunk teremtette dolgok léteznek a világon, hanem olyan valóságos modellek is, amelyekben maga a dolog kísérletezik önmagával, maga a dolog kísérletezi ki önmagát. Mi csak behelyettesítjük magunkat ezekbe a modellekbe. A latin cím (*Experimentum mundi*) a múltra utal, kultúrtörténeti zamata van, de jelentheti a mát és jelentheti a múltban a jövőt. A pszichoanalízis mindig csak a már-nem-tuda-

tosról, vagyis tudattalanról beszél. Az elsüllyedt tudattalannak azonban semmi köze a hiperegidejűséghez, ezen az alapon sok mindent meg lehet érteni, csak a jövőre irányultság tudattalanját nem. Pedig előre megsejtünk, megérzünk dolgokat, amit pedig nem lehet egyszerűen csak a tudattalanba számúzni, ha nevet kellene neki adni, inkább még-nem-tudatosnak nevezném. Ezt a még-nem-tudatosat is ki kell mondani, mert gyakorlati kimondása állja egyedül útját a fasizmusnak. Kimondása nem a szép, a jó és az igaz minél élettelenebb, porosabb, szürkébb kiadásban, hanem maga az eleven élet: az ifjúság. Mi köze ennek a valósághoz? Ezt csak akkor látjuk be, ha tudjuk: a múlt (hiperegidejű) jövőre irányultsága meddig tart, mikor bukkan fel újra, és mennyire függ a gazdasági feltételektől és így tovább? Csupa olyan körülmény, amit én korábban konkrét utópiának neveztem, és amit most minden majom konkrét utópiának nevez, de egészen mást ért rajta. Nos, ennek a hiperegidejűségnek kell helyet találni a fejekben. Nem becses személyemnek, ez teljesen elhanyagolható, hanem annak a dolognak, amelynek véletlenül a szószólója vagyok.

Cs. Gy. fordítása

ERNST BLOCH ÉS LUKÁCS GYÖRGY — EGYMÁSRÓL

Tíz esztendővel ezelőtt ítélték oda az akkor 82 éves Ernst Blochnak a Német Könyvkereskedők Béke-díját. Ebből az alkalomból a Hessische Rundfunk rádióinterjú sugározott, amelyben többek között részt vett az ünnepelt és Lukács György is. Ebből a beszélgetésből közöljük az alábbi részleteket.

Ernst Bloch: — Számomra Heidelberg önmagáért lett fontos. Az egyetemen nem volt különösebb tennivalóm, hiszen már Berlinben fiatalon megszereztem a doktori címet. Heidelbergben újra találkoztam Lukács György barátommal, akit Budapesten ismertem meg. Aztán ott volt Max Weber köre. Sokat mulattunk olyan alakokon, akiket nem értékeltünk túl nagyra. Bágyadt lepkék a nők között és megrészegült mozdonyvezetők a professzorok körében, akik úgy nekiiramodtak, s oly szellemesek akartak lenni, amire professzori alaposág nélkül egyetlen tárcáíró sem képes. Udvariasságból nem akarok neveket említeni, bár mind meghaltak már.

De más is volt itt, a *genius loci*, amely megszüntette Heidelberg közelségét Ludwigshafenhez, s Heidelberget oly távolivá tette, csaknem mint Moszkva avagy a régi Spanyolország.

Ez mind különös módon állt össze, ám a központ azonnal a Lukácssal létrejött valódi szimbiózis lett, amely három vagy négy évig tartott. Olyan közel kerültünk egymáshoz, hogy közlekedő edényekként működünk. Gyakran távol voltam Heidelbergtől, íróasztalomboltaképpen Garmisch-Partenkirchenben állt, Garmisch és Heidelberg váltogatta egymást. Első filozófiai írásaim is Garmischban kerültek papírra — tehát bajor születésűek, azzal a szándékkal, hogy méltók legyenek az Alpokhoz, amelyek ablakom előtt emelkedtek. Ha távol voltunk egymástól, én Garmischban, Lukács pedig Heidelbergben vagy máshol, s aztán egy-két hónap múlva ismét viszontláttuk egymást, előfordulhatott, hogy én vagy ő ott folytattuk a beszélgetést vagy a gondolatot, ahol a másik éppen abbahagyta. A közbeeső idő-

ben rokon folyamat zajlott le bennünk, bár egyáltalán nem beszéltünk egymással.

Ezért, ahogy mi neveztük, „a különbözőségek rezervációjá“-t hoztuk létre, miközben egyes ellentéteket úgymond szintetikusán állítottunk elő. Egyek mindenekelőtt a titkostonácsosok és titkostonácsosnék szalonjaiban voltunk, amelyeket meg kellett vagy meg szoktunk látogatni: a „kellett“ ebben az esetben inkább énám, a „szoktunk“ pedig a sokkal szívélyesebb Lukács Györgyre vonatkozik.

A mi egységünk, hogy is fejezzem ki, Eckharttól Hegelig tartott; Lukács irodalomtudományt tett hozzá, művészetelméletet, Kierkegaard-t és Dosztojevszkijt, akik idegenek voltak számomra. Akkoriban szokásom volt azt mondani: „Csak May Károlyt és Hegelt ismerem; minden más e kettő tisztátalan keveréke, tehát minék olvassam?“ Szép, fiatalos, mindenestre határozott mondat. Itt Lukács mérhetetlen fölényben volt.

Megállapodtunk az objektív gondolkodásnál, a rendszerszerű önmagából-kibontakozásnál, az egzisztenciális megértésnél; Lukács az emberibbet hangsúlyozta, miközben az épület, a táj, a természet rendszere, más értelemben Arisztotelész, Aquinói Tamás és Hegel újjászűtelése az én feladatom volt. Tehát különös módon a legszigorúbb rendszerezést végeztük, minden tárgyat a maga helyére állítottunk, ami által felismerhetővé is válik. Ahogy a háziasszony mindent a helyére tesz, úgy kell a filozófusnak is mindent a helyére tennie. A háziasszony, hogy könnyen megtalálja, a filozófus, hogy felismerje. A topológia már fél filozófia.

Tehát a rend pátosza a szabadságpátosz, a bohémesség, a könnyed szellemesség ellen, sok olyasmi ellen Heidelbergben, amit később az expresszionizmus szociológiájának neveztek. Ez egyáltalán nem tetszett nekünk. Ezoterikus iskola-mesterek voltunk a legnagyobb Sturm und Drang-kedvvel. Azt várták tőlünk, hogy túlaradóan lelkesek legyünk, mi pedig rettentő bölcsen beszéltünk, hosszú körmondatokban, ironikus titkostonácsosi modorban, a régi kort, éppen Arisztotelész, Tamás és Hegel korát megidévez. Sajátos ellentét volt, miközben jól megértettük egymást, és jól uraltuk a hangnemet.

Iring Fetscher: — Lukács úr, Ön Ernst Blochnak az első világháború óta személyes jóismerőse. Megtudhatnánk-e erről valamit?

Lukács György: — Hát ez nehéz dolg, mert Bloch egyszerűt ragyogó ifjúkori emlékem, nagy élmény volt számomra, amikor megismertem. E pro-

feszor-filozófia közepette hirtelen fel-támadt valaki, aki a régi filozófusok anyanyelvén és a régi filozófusok szel-lemében beszélt. Ez nagy élmény volt, és sokáig nagyon közeli barátságban voltunk. A háború nem ártott ennek, mert Bloch is, én is az első pillanattól kezdve hevesen elleneztük a háborút, s mindketten baloldali irányban fejlőd-tünk.

Aztán persze megmutatkozott a külön-bözőség. Azt hiszem, ma már csak oda kell állítani Bloch *Az utópia szelleme* vagy *Münzer Tamás* című műve mellé az én *Történelem és osztálytudatomat*, hogy lássuk, útjaink már akkor teljesen elváltak, bár mindketten baloldalt, a kommunizmus oldalán álltunk. Úgy vé-lem, ez a különválás számomra mélyült minden lépéssel, ahogy igazibb marxistává váltam.

Itt csak azt akarom hangsúlyozni — sokakkal ellentétben, akik a húszas években radikálisak, sőt kommunisták voltak, majd, ahogy mondani szoktam, nonkonformista konformistákká váltak — Bloch sohasem árulta el baloldali meggyőződését. Mindig baloldalt ma-radt, mindig szocialista maradt, s azt hiszem, ez lenyűgöző voltának egyik oka. A másik ok az, hogy én Blocht a legszellemdúsabb írónak tartom mind-azok között, akiket egyáltalán ismerek. Ha szabad így mondanom: különleges stílusa van, Hebel *Kincsesládikájának* és Hegel *Fenomenológiájának* vegyülete. S ez a német próza történetében egyedül-álló, és elfeledteti aztán, hogy lénye-gében nem marxista rendszerről, hanem egy utópista rendszerről van szó. Bloch alapfelfogása utópikus.

Iring Fetscher: — Bloch úr, hogyan látja Ön Lukács fejlődését és a saját-ját egymáshoz való viszonyukban?

Ernst Bloch: — Nem tudom, én való-színűleg másként ítélném meg, mint Lu-kács, anélkül hogy azt állíthatnám, az a helyesebb, amit én mondok. A külön-válás 1917-ben következik be, amikor Münchenbe távoztam — nagyfokú rövid-látásomért katonai szolgálatra mindun-talan alkalmatlannak nyilvánítottak —, s az akkori Münchennek már semmi kö-ze nem volt a Sturm und Dranghoz és a Jugend-stílushoz, de köze volt az exp-resszionizmushoz. Lukácsnak minden rejtve maradt, ami kívül esett a Giot-tótól a vele rokonnak ítélt Cézanne-ig tartó fejlődésvonalon, ami nem volt szigorú forma, azt „egy cigány zilált ideg-rendszeré“-ből származtatta, s ez volt a legnegatívabb ítélet, amely számára egyáltalán létezett. Nála a klasszikus állt az élen. Újklasszicista volt, az ma-radt máig, ebben nem változott sokat; itt ő valószínűleg téved. [...] Lukács

megmaradt ennél az újklasszicizmusnál, s minden más — akkor még nem talált rá nevet, ma azt mondaná: — dekadencia vagy elfajulás volt, tehát éppen „egy cigány zilált idegrendszeré”-nek eredménye.

Én akkor ismertem meg Franz Marc és Kandinszkij első képeit, megjelent a *Kék lovas* és az Új Zene. Egészen más világ volt, nem a nyugodt tájékozódásé, hanem expedíció az ismeretlenbe, „meg-tört” tárgyiassággal, tagadott tárgyiassággal, kódok keresése, kutatás valami után, ami még nem is létezett a meglevő világban — így például mindenekelőtt Kandinszkij képeiben és grafikáiban. Tehát éppen azon a területen, amelyen Lukácsnak feltétlenül igazat adtam: a festészetben — éppen ott kezdődött mindez, és semmi sem stimmel már. Nekem az egész újklasszicizmus már akkor nagyon nemes, nagyon meddő epigon-ságnak tűnt, hiszen az „új”-ban nincs már semmi új, régi kávéüledék felön-tése, amely a maga idején remek volt, de nem bírja az újabb felmelegítést. Tehát itt következett be a törés.

A törés nyilvánvalóvá vált egy dolgozatban, amelyet akkortájt írtam, úgy 1916 körül, *Az ornamentum létrehozása* címmel. A téma maga az ornamentum volt, nemcsak a feljövőben levő, nagyon is tárgyas művészethez viszonyítva, hanem mint olyan, amit szerintem nem méltattak kellő figyelemre a művészet-történetben, filozófiai és — hogy el ne kerüljem a kemény kifejezést, amely Lukács számára akkor még nem volt tiltott szó — metafizikai jelentésében: az ornamentum mint írásjel, a dolgok, a külvilág írásjele is, amely „írva” van azokban a formákban, amelyeket felmutat. A „targyiasság” elvesztésekor aztán más tárgyiasságra esik a hangsúly, olyanra, amely még nem jelent meg, álcázott ornamentumok tolnakodnak most előre, s megfejtésre van szükség. Emögött erjed a „még nem”, amely még nem került felszínre. Főleg a zenében, melynek különben sincs köze látható tárgyakhoz, hanem valami közelítőnek a meghallása.

Az utópia szelleme című könyvem eléggé kifejtett zenebölcsélettel összekapcsolva jött létre, s most már megvolt az „utópia” vezérszó. Ennek semmi köze az utópia negatív értelméhez, vagy csak annyiban, amennyiben az utópia nem locsogás, hanem ellenőrizni kell, a világgal egy nevezőre hozva, a világból okul-

va, ahogy később mondtam: *docta spes*, bölcs remény és kiigazitott remény — ez már felmerült. Am a fő dolog az volt, hogy megszabadítsuk ezt a szót a „persze, ez csak utópia” lebecsülő értelmétől, s felmutassuk a hagyományokban az utópia hatalmas múltját: a jövő a le nem tudott múltban s minden lehetséges területen; az utópia középpontjában ornamentum és zene és misztika áll. S aztán következett a politikai zárórész: *Karl Marx, a halál és az Apokalipszis*, vagy „A világutak ábrázolása”: hogyan válhat a belső külsővé, a külső ismét belsővé — nem *válik*, nem *biztosan lesz*, hanem *válhat*... A lehetőség kategóriája. Még nem tudatos, még nem létrejött, a mi és az egész világ feltáratlan arca: ez volt az az ügylet, amellyel korábban Lukács is foglalkozott.

Iring Fetscher: — *Amikor Az utópia szellemét írta, azt hiszem, már lezajlott az októberi forradalom...*

Ernst Bloch: — ...mi természetesen mindketten *beteljesülésnek* tekintettük az októberi forradalmat, Lukács akkori-ban még inkább teológiai értelemben, mint én. Alekszandr Blok versére gondolok a vörösgárdistáról, aki a lázadó munkások csoportja előtt halad — ez Jézus Krisztus. Nagy hatással volt Lukácsra, voltaképpen sokkal nagyobb hatással, mint rám, hiszen ő Kierkegaard és Dosztojevszkij felől érkezett, én Hegel felől, ahol Jézus Krisztus nem azt a szerepet játssza, mint Kierkegaard-nál és az orosz misztikában. Ez tehát megdöbbentett, de igazolt is bennünket.

A különbség talán az, hogy Lukács még a régi értelemben beszél az utópiáról mint locsogásról és lelkendezésről, miközben az utópia a lehetségesnek a létezőben meglevő túlsúlyára vonatkozik, arra a lehetségesre, amelyet a létezőben fel kell és fel lehet kutatni, amely még nem tudatosult bennünk, s még nem öltött alakot a világban. Később, körülbelül 1920-ban, én provokáltam vitát Lukácssal, a következő témáról: „Nem lépett-e a szocializmus túl nagyot az utópiától a tudomány irányában? Nem arról van szó, hogy a szocializmus elveszti morális hátterét az emberek számára, de nem ragadja meg többé a *fantáziájukat*. Nem kellene-e az utópisták agyában még meglevő „hová”-t és „miért”-et, a távoli célok jelenlétét a közeli célokban *jobb*an hangsúlyoznunk? Nem a közeli feláldozását a távoliakért, hanem a távoli célok *jelenlétét*.”

R. J. fordítása

Korváltás

Kós Károly temetésén szakadt föl a sóhaj Domokos Gézából: jaj, be sokat járunk az utóbbi időben a Házsongárdba. Benkó Samu vers-ihletű, feledhetetlen gyászbeszédében megmagyarázta ugyan — éppen Kós Károly művelődéstörténeti-erkölcsi érveire hivatkozva — a temetők őrhely-jellegét, nemcsak a múltat, hanem a jövőt is láttató, alakító funkcióját, meghallgatásra hiába váró panaszunkon, a fájdalomon azonban semmilyen észérv nem változtat. Ha Szász János néhány évvel ezelőtt nem hagyta volna abba (a *Korunkban*) „saját halottjainak“ esztendővégi számbavételét, ugyancsak meggyűlne most a dolga; csupán „tegnaptól“ számítva, hihetetlenül rövid idő alatt hihetetlenül sok a romániai magyar művelődés halottja, olyannyira, hogy már-már valóban sajátos műfajunkká lesz a nekrológ. Lexikonjaink, de még legújabb, bio-bibliográfiai adatokat közlő kiadványaink is elavultak, hiszen Bartalis János, Csehi Gyula, Dankanits Ádám, Földes László, Földes Mária, Horváth István, Jancsó Béla, Jancsó Elemér, Jordáky Lajos, Kós Károly, László Dezső, Maksay Albert, Márton Gyula, Mikó Imre, Nagy Imre, Nagy István, Nagy Kálmán, Olosz Lajos, Szilágyi Domokos, Szócs Kálmán, Vámszer Géza neve mellett még többnyire csak egyetlen évszám áll, s emlékezetünkben örizzük legutóbbi utcai találkozásunkat, beszélgetésünket vagy vitánkat velük, a leírt s az elhangzott szóhoz még könnyen felidézzük már végérvényesen elromlott arcukat. A mennyiségi s a minőségi veszteség szinte mérhetetlen — és valóban pótolhatatlan.

És mégis, a veszteséget mint minden megnyert és elvesztett háború után, pótolni kell. Tudomásul véve és tudatosítva, hogy kit-mit veszítettünk. Ez így nyilván általánosság — jöllehet a következtetés nagyon is konkrét, személyhez szóló. Mert nem csupán nagy alkotó egyéniségek távozásáról van szó, hanem egy irodalomtörténeti (művészet- és művelődéstörténeti) korszak végleges lezárásáról. Egyre kevésbé háríthatjuk át másokra a felelősséget, a gondokat; megdőbbsentő gyors egymásutánban kell búcsúztatnunk a „búcsúzó nemzedéket“. (Balogh Edgár használta először a kifejezést.) Szilágyi Domokos búcsúját sem a „trópusokban“, sem érzelmekben nem fogjuk kiheverni — önmagunkból is eltemettünk valamit vele —, a romániai magyar irodalom hőskorszakának nagyjaitól megválni viszont: nehezen felfogható, de másíthatatlan biológiai törvény. Most, hogy a *Kiáltó Szó* és az Erdélyi Szépművés Céh megnyugtatóan hosszú étellel megáldott Kós Károlya is a Házsongárdban nyugszik már, beteljesedni látjuk e törvényt; most fejeződött be a két világháború közötti évek irodalma. Az erdélyi nagy vállalkozások kora.

Nagy István eltávozásával pedig irodalomtörténeti múlttá vált a második hőskorszak is, amelynek új honfoglalásában ő elnökölt. És amelyben „a felszabadulás első nemzedéke“, a kamaszkort jóformán még ki sem növe, oly hangosan hallatta szavát. Ez a nemzedék, melynek tagjai nem csupán tarsolyukban hordták, hanem mindjárt kézbe is kapták a marsallbotot — most ünnepli ötvenedik születésnapját. Ki már két-három-öt éve túl is jutott rajta (Majtényi Erik, Hajdu Zoltán, Herédi Gusztáv, Papp Ferenc), ki még csak közeledik feléje (Márki Zoltán, Kányádi Sándor, Székely János, Deák Tamás, Panek Zoltán, Huszár Sándor, Benkó Samu, Szócs István, Szabó Gyula, Bodor Pál). Az 1977-es év ünnepeitjeinek névsora ugyancsak beszédes: Bajor Andor, Beke György, Bustya Endre, Fodor Sándor, Sütő András, Szász János...

Már ez a névsor elegendő bizonyíték arra, milyen méretű a szétfejlődés azóta, hogy Gaál Gábor főszerkesztésében az *Utunk* megindult. Aligha lehetne, bármily általánosan is, közös jellemzőiket megnevezni, ha csak arra nem figyelünk fel, mekkora küzdelmet folytatnak önmagukkal, hogy méltók legyenek a kikerülhetetlenül rájuk váró szerepre. Az új szereposztás vagy inkább szerepválalás ideje jött ugyanis el; mert ha nem is lehet a gazdátlanul maradt írói aszta-

lok elfoglalásáról beszélni — hiszen az alkotó személyiség egyszeri és megismételhetetlen —, a látható és még inkább a láthatatlan feladatok újrafelosztása kétségtelenül megindult. A valódi tehetség kibontakozásának belső törvénye s a történelem parancsa találkozik egy-egy olyan pillanatban, amikor az *Anyám könyvű álmodtató* méretű művek (köztük az újabb Sütő-drámák és -esszék) születnek. Fodor Sándor (akinek korábbi munkáit az ügyetlen, sőt otromba publicista-fogalmazás — pártfogás címén — oly durván minősítette az *Ifjúmunkás*ban) szintén a „vallomást“ választotta önkritikus műfajául (*Egy nap — egy élet*), s lenyegében hasonló kritikái-önkritikai szándék iratja ma Szász János esszéit. Beke főképpen a riport, Baraj az lírai humoreszk lehetőségeinek rugalmasságát próbálja kitarthatóan, ám nem csupán a műfaj megújulása érdekében. Bustya Endre filológusi megbízhatósága Ady-ügyekben tovább szilárdult — ha késik is a gyűjtött hatalmas anyag összegezése.

Mindegyikük külön méltatására máshol kerülhet sor, a „szakítási próbát“ különben sem lehetne egy „körköszöntőben“ elvégezni. Hát még, ha ez a köszöntő rendhagyó-furcsán a születésnap jótívanságok helyett veszteséglista összeállításával rontja az ünnepi hangulatot. De vajon szétválasztható-e a kettő? Vajon nem azzal becsljük meg a „klasszikus“ korba lépő pályatársakat, ha udvarló szavak helyett az előttük jártaktól átvállalandó terhekre hívjuk fel a figyelmet? Ha azt várjuk tőlük, amit az elődök már nem tudtak elvégezni?

Mert a hűség nemcsak a sírok ápolását jelenti, elsősorban nem azt; hanem a belenövést az új szerepbe — amely elől csak a gyenge próbál kitérni.

Balogh Péter, az ismerős és az ismeretlen

Ismerős arcot megpillantva, emlékeink között kutatunk: *hol találkoztunk már?*

Balogh Pétert messze vitte a sorsa Kolozsvártól. Még messzebbre a bihari szülőfalutól. Bukarestben él, s ha szabad ezt egyáltalán alkotóereje teljében dolgozó művészről elmondani: több, mint „negyedszázada“.

Igen, *negyedszázada!*... De még több ideje, hogy Balogh Péter egykor *kolozsvári lakos lett*. Története van ennek, nem is érdektelen. Művészársai, akik az idej kolozsvári kiállításának megnyitójára (a Korunk Galéria tárlatára) eljöttek, talán emlékeznek még arra a rokonszenves fiatalemberre, aki az egyik kolozsvári szobrász elárvult műtermét a sétatéri korcsolyapavilonban elfoglalta. Szobrász-társát katonai behívó szólította el Kolozsvárról, őt katonai parancs rendelte ide. 1943-at irtunk. Nagyobb értelmetlenségek miatt sem ágaskodtak már akkor az emberek.

A fiatal szobrásznak művészeti tanulmányait szakította meg ez a kényszerű helyváltoztatás. Főiskolai hallgató, Budapesten jár az akadémia, amikor — 1943 őszén — tanulmányi felmentését többé nem újítják meg. De abban, hogy szolgálatra Kolozsváron kellett jelentkeznie, azért szerencse is volt. Művészetkedvelő századparancsnoka nemcsak szobrászkodni hagyta, de rendelést is szerzett neki. Bármily hihetetlenül hangzik, Balogh Péter első köztéri szobra itt és akkor, a háborús idők közepette készült el. Szent Kristófnak, a gépkocsisok védőszentjének szobrát rendelték meg nála. (Fémbe is öntötték, csak felállítására nem került már sor.)

Ismerkedett hát a monumentális szobrászattal, de azt hiszem, fontosabbak lehettek egyéb ismeretségei. A kolozsvári művészársadalom legjobb alkotóival kötött elkísérő emlékü barátságot: Szolnay Sándorral, Szervátiusz Jenővel, Fülöp Antal Andorral, Kósa-Huba Ferencsel.

Egész kis alkotói kör alakult ki akkoriban a sétatéri műtermekben. Amolyan kezdetleges művésztelep-féle, amelyet korábban is szerettek volna összehozni az itt meglepedett festők és szobrászok. Képzőművészeti főiskolája régen nem volt már Kolozsvárnak (tíz esztendeje, hogy a pénz nélkül tengődő Belle-Arte Temesvárra költözött), s a műtermekben Szolnay és köre módját keresték, hogyan pő-

tolhatnak az anyyra hiányzó művészképzést. Támogatókra a városvezetéségnél találtak. Akkoriban készülnek megépíteni a sétatéri Múcsarnokot, de addig is, míg elkészülne, a polgármester megígéri a korcsolyapavilon műtermeinek rendbehozatalát. Festőműtermek és egy nagy földszinti faragószoba működik itt a háború számunkra utolsó, megpróbáltatásos évéig, az 1944-es esztendő tavaszáig. Mindaddig, amíg a megszálló német hadsereg tisztí kaszinónak önkényesen ki nem igényli a helyiséget, és kurtán-furcsán ki nem ebrudalja a művészársaságot.

Balogh Péternek azonban sokat jelentett az a fél esztendei közösségi alkotó munkálkodás is. Nem volt tagja az erdélyi művészek egyesületének, a Barabás Miklós Céhnek, de láthatta akkoriban a Céh sétatéri múcsarnokbeli tárlatát, mely legszebb megnyilatkozása volt az itteni termékeny és tevékeny művészközösségnek. Ismeretségei pedig megerősítették szándékában, abban, hogy a művészpályának életre szóló elkötelezettje lesz.

Innen ismerősünk hát Balogh Péter. Innen veszítettük kicsit szem elől, miután mindent újrakezdve, szobrászművészetének kiteljesedéséig eljutott.

Kévszobrászunk között nemzedékének legeredetibb alkotója lett. Szobrait nézegetve, bukaresti műtermében döbbsentem rá: ha megmarad a klasszikus szépséget klasszikus szépségű szobrokban rögzítő alkotásai mellett, őt akkor is számon kellene tartanunk. Balogh Péter azonban ennél többet akart. Kitaposott ösvényen csak járni-megtanulni volt jó. Izgalmasabb utakra az egyéni felfedezés vezetett.

Formabontó művészekben nem szűkölködünk, *formaalkotókban* annál inkább. Balogh Péter pedig e kevesek között van. Egyéni, ám egyetemesen értett eszközöket talált a számára legfelelőbb érzés, a közösségi összetartozás kifejezésére.

Megerősíti mindezt illusztrációs anyagával és dokumentációjával egyaránt az a *monográfia* is, amit csak nemrég vettünk kézhez a Kriterion Könyvkiadó gondozásában. Mezei József, e könyv szerzője voltaképp arra a kérdésre keresett választ, hogyan lett „népszerű“, előbb hagyományos megépítettségű szobraival, majd egyre elvontabb alkotásaival a hazai szobrászművészetnek e kiváló mestere. Erezett faszobrai, csiszolt formái híven követik előbb az emberi test arányait és formáit. Miként Szervátiusz Jenő vagy mások is, az ember-alkatú szépségeszményt emeli át, közvetlen áttétellel, alkotásai sokaságába. S ebben az első alkotói korszakában voltaképp megismétli a klasszikus szobrászi út — írhatnám úgy is: a természeti törzsfejlődés — állomásait. Innen lép tovább, mint a monográfiában is olvashatjuk, eléggé éles fordulattal, az absztrakció felé. Absztrahálása józan, ellenőrzött és a *témátlanág határait* soha át nem lépő. Fáról fémre vált át. A szabadon alakítható fém hűbben követi a szobrász akaratát. Világos-bronz, inkább sárgaréz-színű mintázatai a tömeget, a tömeget, a környező világ stíliált kékét nyújtják — jelképet hordozó erővel.

Ez ma Balogh Péter szobrászata.

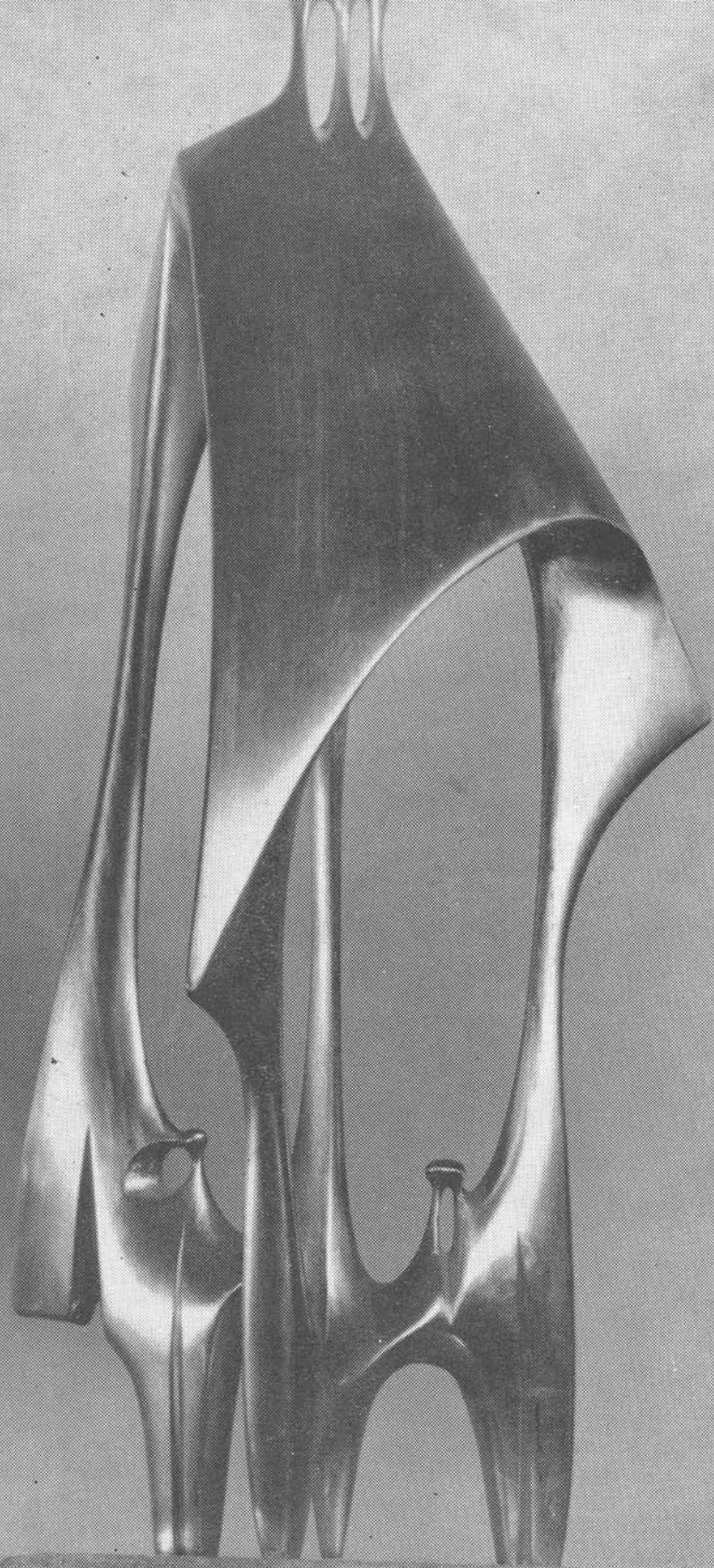
Weiss István fotópoétikája

Évek óta kísérem figyelemmel Weiss István váradi fotóművész alkotásait, sajátos fotómontázsait, amelyek a szokványos képkapcsoláson túl, különös érzékenységgel sűrítik egy-egy színielőadás lényegét, hangulatát. A Korunk Galériában bemutatott kiállítás, a *Clown 77* művészeti életünk eseménye; egyben kínálkozó alkalom, hogy megkíséreljem művésze néhány fontosabb vonásának fölvázolását.

Az egyetlen munkaszobára korlátozódó, eredetileg nem kiállítás céljára szánt térben korábban a képek szép csöndben meghúzódtak a falakon. Szépitették a szobát — nem zavarták meg mindennapi rendjét. Ez az anyag teremmé tágította a helyiséget, mozgalmassá tette; dinamizálta és dramatizálta. A négy falfelület folytatólagos, egymást követő és egymásba olvadó képsorrrá vált, egyetlen, feszültséggel teli képáramlássá, amelynek hatását az aszimmetrikus elrendezés s a színes paszpartuk ritmizált hangsúlypontjai fokozták. Esztétikai és pszichikai hatása alól nehezen vonhatta ki magát az áramkörébe került, átélésre, meditálásra hajlamos néző.

BALOGH PÉTER: 1. EPOSZ
2. BIHAR

**WEISS ISTVÁN: 1. A FELISMERÉSEK CÍMŰ SOROZATBÓL
2. A CSALÓDÁSOK CÍMŰ SOROZATBÓL**

Weiss István sohasem éri be a látvány lejegyzésével, legyen az bármilyen vonzó, tetszetős. A világ dolgait nemcsak megfigyelni, de megérteni és megértetni igyekszik. Meglátni és átélni buzdítja nézőit, ráébreszti őket az élet értelmére, szépségére vagy szomorúságára. Válogat a való világ fakó és fényes foltjai között, s alkotó alakításai nyomán azok átlényegülnek a fotóművészet sötét és világos tónusfoltjaiból összetevődő elvontabb, magas rendű világává.

Döbbenetes univerzuma sajátos eszmetársítások nyomán jön létre. *Képzettársításai mindenkinek vannak* — írja valahol Aragon —, *de költői képzettársításai csak költőnek*. Weiss István képzeletszármaztató, érzelmekiváltó asszociációi felismeréshez, átéléshez, megrendüléshez és megtisztuláshoz vezetnek, katarzishoz a szó legmélyebb értelmében.

Művészeite alapvetően drámái, helyenként fájdalmas vagy kiengesztelő lírába hajló, de sohasem epikus. Drámái a hangütés, drámái a küzdelem is, amelyet a művész önmagában, a világ mélyebb összefüggéseinek feltárása érdekében folytat. Látzatvalóságoktól eltávolodni akaró, metafizikába torkolló művészetének fájdalmasan szép küzdelme ez, mélyebb, a dolgok mögött rejtőző igazabb valóság feltárására. Drámái és lírai költészet. Fotóköltészet.

Weiss István az élet változatos aspektusait vonultatja fel fotókompozícióin: táncosok, keserű arcú vénék, riadtan menekülő fiatalok valamelyik háborús ázsiai országban... Ha egyesítenénk valamennyit, igen széles tematikai spektrum ke-rekednék. Ő azonban nem éri be az élet kézzelfogható jelenségeivel, nem eseményekről tudósít; mondanivalói be sem illeszthetők a hagyományos témafogalom-keretbe: költői képmetaforák. Általánosított, elvontabb kérdéseket vet fel: éhség, nyomor, öröm, játék, élet és halál; az egész emberiség kérdéseit feszegeti a legsajátosabb megnyilvánulásokon keresztül, a lehető legszubjektívebben. Ez az általánosítás rokonítja művészetét a német irodalmi expresszionizmussal; élmény-kivetüléseinek vizuális megfogalmazásai viszont az expresszionista festészet kép-alakító módszerét idézik. Művészetét valahol az expresszionizmus és a szürrealizmus között helyezhetnők el, ez utóbbival azonban csak formailag rokon, lényegileg eltávolítja tőle, hogy nem tudatalatti elemeket hoz felszínre, hanem valóságos át-éléseket vetít ki. Úgy szakadnak fel ezek, fájdalmasan, mint szörnyű kiáltás, vagy szerteáradnak, mint az önkéntelen mosoly...

Minden kép egy ciklus részlete: Titok, Felismerések, Csalódások, Mosolyok, Remények. Nyilván a művész vallomási életének titkairól, felismeréseiről, csalódásairól, reményeiről. A kép több részből áll, s a rész is egymásbausztatott montázsokból, alá- és fölrendelt, fő- és melléktémákkal; a halványabb tónusú, esetleg kisebb méretű aláfestő részleteknek inkább hangulatteremtő, fantáziafo-kozó szerepük van a merészen kiexponált főtémával szemben. A módszer talán Chagall nyitott szemmel megálmódott festménykompozícióihoz hasonlítható, de mintha a festészet határain is túllépnének; a filmképek átúsztatásának és egy-másravezülésének lehetőségét idézik.

Mind egyik kompozíciót a clown feje uralja. A katalógus borító- és hátlap-jának fotói világosan mutatják, hogy a clown kifejező tekintete mögül a fotó-művész átható tekintete villan elő. A clown kalandos kutatásai a világban a fotóművész emlékeit elevenítik fel, s a képeken ott sorakoznak visszatérően a tárgyi emlékek — ez is Chagallra emlékeztet —, mint ismétlődő hangsúlyok a zenében: utcakövek, mállott téglájú falak, gótikus mérműves üvegablak, kaptafák, ingamerleg, koponya, virágok és virágzó aktrészletek, kezek a pantomim kifejező-erejével... egy kis feszület pedig — Szabó József színházi rendező szép szavait idézem a katalógus előszavából — „éppenséggel csak emlék. Háborús emlék. Ke-nyér gyanánt adta volt egy szovjet katona a művész előzvegyült édesanyjának a romokban, fagyban didergő Budapesten. Ahol Weiss István, nem mosolygó és szerető tekintetek tűzében, de ágyútűzben, vérben, félárvaságban, rémületben, de nagy-nagy reménységben született — 1945-ben.” A visszatérő képelemek tehát ön-magukon, tárgyi jellegükön túlmutató, metafizikus értelmet nyerve — szimbólum-mökká válnak.

Az olvasó jobb tájékoztatására — és csakis ezért — megpróbálok legalább két képet leírni.

Kettős kép: utca kövén fekvő férfi, s a hold talaján lépegető űrhajós; az egyik távoli égitesten tapasztalja a járást, a másik földünkön sem áll a lábán. Az ellentét akkora, mint maga a távolság közöttük, és gondolatok egész sorát veti fel.

Utca, kormos házak, kupacba hordott kacat: ócska vaskályhák, vasedények, a teret — talán a hasonló anyagból készült — szögesdrót kerítés zárja le, a mö-götte előtűnő clown gesztusa: Ime!; de mosolya biztató.

De ezek a képek nem leírók — és nem leírhatók. Csak a fontosabb tárgyi elemek sorolhatók el, az összefüggések, gondolatársítások, varázslatos hatások azonban nem. Hát még az olyan tisztán költői összefüggések, mint a virágokkal borított halott leányra sirva ráhajló clown, vagy szoborszerűen szép női keblek között az ügyefogyott, tehetetlen rongybuba?! Weiss István költői jelképvilága csillogó és hímporos, akár a lepke szárnya; nem szabad megérinteni. „Gyöngéd, lenge dolgokról gyöngéden és lengén illik beszélni“ — írja Thomas Mann. — „Csakis az emberi kapcsolat két pólusán, ahol még vagy már nincsenek szavak, a nézésben és az ölelésben lehető fel voltaképpen a boldogság, mert csak ezekben van föltétlen szabadság, titok és mélységes kíméletlenség.“ Weiss fotószimbolikája kíméletlen igazságával visz bennünket a szabadság, a boldogság felé...

Weiss István groteszk, kedvesen esetlen, lisztporos, kimázolt arcú clownja, mindenki megnevettetője, ha megered a könnye, s végigcsorog arcán — megrendítővé válik. Mert valójában nem önmagát siratja: bennünket. A jóra törő, másokat megtréfáló, mindnyájunkat vigyázó bohóc maga az élő lelkiismeret. Ott van valamennyi képen — és ott van minden cirkusz porondján; esetlik-botlik, majmolja és ezzel aláhúzza a pontosan kidolgozott számot: fonákjáról mutatja be valamennyit.

Am ha a clown kilép a cirkusz sátorsüvege alól, s az utca kövezetét vagy a lakószoba parkettjét tekinti porondnak, fájdalmasan vidám valóságjáték indul. Ha pedig eldobja a cifra csörgőt, és dísztelen fotóapparátusával rögzíti a világban átélt kalandjait, a világra vonatkozó intelmeit, a csörgő örömesilingelése és vészcsengőzése az időben elhaló hangrezgésnél tartósabb képbe rögzítődik, amellyel időn és téren át hirdeti a maga emberségét.

Hogy írja e sorozathoz választott mottójában Weiss István?

„A művészek a lelkiismeret ad hangot. A lelkiismeretből öröm és bánat fakad. Ha fehér lelkünket bohócruhába öltöztetjük, fájdalom lehet a nevetés, és öröm a könny is.“

Barghi István

Álom a havason

— Nem rokonod-e a kis herceg? — kérdeztem, amikor kettesben maradtunk. Rögton láttam, hogy Csipike nem akar irodalmi vitába bocsátkozni, meggyőződésem szerint nem a tudása, a kedve hiányzott hozzá.

— Hagyd a hülyeséget — mondta, és látszólag bosszúsan igazított egyet gyöngyvirágos kalapján. Válasza miatt, azt hiszem, megsértődtem egy kicsit, valami ilyesmit olvashatott le az arcomról, mert békítően meghúzogatta a fülem, és cinkosan reám kacshintott. — A rokonságom nem érdekel, és ne akarj senkit a nyakamba varrni. Vagyok, aki vagyok. És most gyere! Sétálunk egyet.

A gyerekek után néztem: fiamat az Óriásnagyi Bükkfa sűrűjében pillantottam meg. Madár fészket kereste, bizonyára nem rossz szándékkal. Leányom Nyúlal és Kukuksíval hancúrozott a fák között, s még a leleskedő Vadmalac sem nyugtalanította, pedig az valami hamisságon törte a fejét.

— Bajuk nem eshet — mondta Csipike, és én hittem neki, mert nagyon bölcsnek és igazmondónak ismertem meg. Az ablakon léptünk ki a málnaillatú éjszakába. De ez az éjszaka nem volt sötét, egyetlen éjszakához sem hasonlított; a holdból ömlött a fény, millió ezüstcepp ragyogott a Korhadozóbeli Vén Fenyőfán. Nem kérdeztem, hogy merre megyünk, erre nem is volt szükség, hiszen ismertem a fák között tekergő ösvény minden szeszélyét. Kiértünk az útra, amely patakon át, a szüntelenül buzogó borvízforrás felé vezet, és itt már elbátortalanodtam egy kissé. Az apró kavicsal felszórt — tegnap még óvatosságra tanító — úton mosolygó-nevető emberek jöttek szembe, messziről, előre köszöntek nekünk, fogadtam is illően, bár tudtam, hogy ez a nagy megtiszteltetés Csipikének szól. Kedvem lett volna leülni valamelyik fenyőfa sátra alá és nézni a jókedvű

embereket, akikről még nem tudtam, hogy honnan jönnek, merre tartanak, de Csipike reám szólt: — Siessünk egy kicsit! Nem halod, hogy dübörög alattunk a föld? A két rakoncátlan Szarvasbika ismét egymásnak rontott. Még összetörik gyönyörű fejdszüket. Igazán nagy kár lenne. — Így beszélt Csipike, bár lehet, hogy nem éppen ezeket a szavakat mondta, mert az igazság az, hogy nem nagyon figyeltem rá. Valami hajtott előre az egyre szélesedő úton, a szép növésű fenyőfák között. De hiába kerestem — más okom aligha lehetett a sietségre — a mofettát, azt a durván faragott gerendákból összeácsolt kalibát, ahová tegnap még izomba, csontba, idegbe fészkelt fájdalomokat hordták az emberek, s közben csodás történeteket meséltek egymásnak a visszanyert egészség örömeiről. És a mindig füstölő, öreg fürdőházat sem találtam a patak partján, eltűnt az idős néni is, aki egy tapasztalt orvos bölcsességével mérte végig vendégeit, mielőtt kinyitotta a csapot, hogy meleg borvízzel teljen meg a nem tudom milyen ásványi anyagoktól megbarnult érckád. Hirtelen nagyon szomorú lettem, sok-sok elhanyagolt fürdő, beomlott büdösgödör, megfojtott borvízforrás juthatott eszembe, van belőlük bőven a Hargita mindkét oldalán. De mi lesz majd azzal a béna háromszéki emberrel, akit a tegnap szekérrel, lepedőben hoztak fel ide a hegyre, bizakodva a természet erejében, miután az orvosok már beismerték tehetetlenségüket. „Tudja, én az első világháborúban olyan reumát szereztem, hogy hónapokig mozdulni sem bírtam, csak ordítottam a nagy fájdalomtól. Aztán kihoztak ide, a szentimrei Büdösbe. Nem kellett három hét, és a lábamon mentem haza“ — mesélte egy csíkmokosi idős ember, és senki sem kételkedett szavaiban.

— Csak a természet képes csodákat művelni — bölcsekedett Csipike, de ettől még nem vizsgáltódtam meg. Apró kavicszal felszórt sétányon mentünk az Erdei Tisztás felé. — Úgy hallom, hogy a Szarvasbikák kibékültek — mondta Csipike boldogan. — És most megnézzük a Légyölő Galócat, hamis jószág. — Forduljunk vissza — mondtam én, de akkor hirtelen kinyílt előttem az Erdő, s a Tisztás közepén egy hatalmas épületet pillantottam meg. Tuszánon vagy Szovátán láthattam ilyent. Tízemeletes lehetett, ha nem több, és legalább ezer ablakon csurgott végig a holdfény. — Mi ez? — kérdeztem a mindentudó törpét. A nagy csodálkozástól alig bírtam megszólalni.

— Mofetta és Fürdő — mondta Csipike. — Bagoly Doktor is ide költözött, miután belátta, hogy igen hézagos a tudománya.

Az Oriás Mofetta és Fürdő körül nagy volt a sürgés-forgás. Autók, lovas szekerek álltak az üvegbejárat előtt, két fehérköpenyes éppen a béna háromszéki emberrel volt elfoglalva. Az épület felett helikopterek röpdöstek, nyilván betegeket hoztak.

Sokáig bámészkodhattam, mert Csipike türelmetlenkedni kezdett: — Menjünk már — mondta —, közeleg a reggel, és nekem még sok a dolgom. — Csúnyán válaszolhattam, mert Csipike igen sértődötten nézett reám, majd köszönés nélkül elment a Korhazóbeli Vén Fenyőfa irányába. Egyedül maradtam, azaz-hogy mégsem, mert egy fürge mozgású öreg néni keze állt meg mellettem, és cukrozott áfonyával kínált. — Én szedtem, én szedtem — ismételte nagy ujjongással. Csak későre ismertem a nénire: tegnap még bottal járt, a csorgónál én adtam neki egy pohár borvizet. Sírva köszönte meg, és drága fiannak nevezett. Talán emiatt gyúlt az én szemembe is könny, ami egy pillanatra elhomályosította tekintetemet. De valami más is történhetett velem, mert amikor ismét tisztán láttam, egy hosszú fehér folyosón találtam magam. A falak mellett, kényelmes karosszékekben csendesen beszélgető emberek ültek, férfiak, asszonyok, fiatalok és öregek vegyesen. De volt köztük csillogó bőrű néger és ferdeszemű kínai is. Olasz, angol meg német szót hallottam. Ha kinyílt egy ajtó, vízcsobogás hangjával telt meg a folyosó. Végigkóricáltam az emeleteken, mint aki keres valakit vagy valamit. Most tudom: Málnási professzorral akartam találkozni, akinek hírét-nevét itt mindennap hallottam, aki ismeri a mofetták varázslatos erejét, a Hargita mélyéből feltörő gázok titkait, aki tudja-hirdeti, hogy gyógyszer lehet a havasi levegő, a zubogó borvíz is. Igen, Málnási professzorral akartam találkozni, hogy megkérdezzem: van-e párja e világon a szentimrei Büdösnek, hogy hány ezer beteg ember gyógyulhatna meg itt évente, hogy megköszönjem neki...

Arra ébredtem, hogy fázom. Kint barátságatlanul zúgott a havas.

Kassay Miklós

A társadalmi mobilitás folyamatainak tanulmányozása

Az 1977. január 5-i népszámlálás és lakásösszeírás, ez az országos jelentőségű politikai és társadalmi-tudományos akció a figyelem középpontjába helyezte a társadalmi szerkezetnek és dinamikájának új kérdéseit. Ezeket a problémákat az utóbbi években számos szaktudomány vizsgálta; a szociológusok és közgazdászok, a politológusok és statisztikusok, a történészek és pszichológusok egyaránt hozzájárultak a kérdések megvilágításához. Az alapvető kutatás különböző témákat ölelt fel, számos eljárást használtak, az elemző kritériumok széles skáláját érvényesítették. Elméleti munkákat dolgoztak ki a társadalmi szerkezetre vonatkozóan az egész nép erkölcsi-politikai egységének távlatából, tanulmányokat írtak a munkásosztálynak társadalmi rendszerünkben játszott döntő szerepéről. Ez egészült azokkal a tudományos információkat bővítő kutatásokkal, amelyek felmérték a társadalmi szerkezetben a többi osztály és kategória helyét, szerepét, elemezték a különböző szakmai csoportokban végbemenő változásokat.

Mindezek kétségtelenül eleget tettek a pártvezetőség megszabta ama követelménynek, hogy mélyebben kell kutatni az országunk társadalmi szerkezetét, a termelési és társadalmi viszonyok, az osztályoknak a szocialista társadalomban betöltött szerepe, az egymás közötti kapcsolataik, egymáshoz való fokozatos közeledésük és a közöttük létező lényeges különbségek eltűnése vonatkozásában végbemenő változásokat. A társadalom homogenizálódása távlatban előrevetíti a dolgozók egységes társadalmának a képét, s e dialektikus folyamat megértésének rendkívüli jelentősége magától értetődő. Kevés azonban még az olyan tanulmány, amely a szociológiában ismert „kettős társadalmi-foglalkozási profilú kategóriák” néven ismert társadalmi csoportokat kutatja, vagyis a lakosságnak azt a rétegét, amely falun lakik, de a közeli városban az iparban dolgozik. A lakosság e kategóriájának gyakorlati tevékenységére vonatkozó elméleti vizsgálat mint szükséglet abból fakad, hogy falun mélyreható gazdasági átalakulások mentek végbe, s ezek a változások — miként azt a népszámlálás adataira vonatkozó előzetes közlemény kiemeli — a jövőben még inkább elmélyülnek. E tekintetben az RKP KB 1976 decemberében tartott munkaértekezlete kiemelte, hogy vidéken határozottan rá kell térni a mezőgazdasági termékeknek ipari vagy preindusztriális feldolgozását célzó tevékenység fejlesztésére. Ugyanebben az összefüggésben bírálták azt, hogy nem alkalmazták határozottan az új agrár-ipari helységekre vonatkozó intézkedéseket, amelyek alapvető változásokat eredményeznek a vidék egészének fejlődésében.

A falu közeledése a városhoz, a mezőgazdasági munka közeledése az ipari munkához megköveteli a tudományos kutatástól azt, hogy előrevetítse e viszonyok alakulásának jövőbeli irányait, feltárja az ilyen szerkezeti változásoknak köszönhető jelenségek lényegét. A szociológia különböző ágai szempontjából végzett elemzések bizonyos értelemben figyelmen kívül hagyták azokat a társadalmi állapotokat, amelyek nem épülnek bele teljesen egészükben egyik vagy másik osztály kereteibe, hanem éppen a társadalmunk két alapvető osztálya közötti interferencia nyomán jelentek meg. Mint tudjuk, léteznek olyan társadalmi csoportok, amelyeknek tagjai szakmailag munkások, de falun élnek, s emiatt nem kerülhetnek teljes egészében sem a munkásosztály létszférájába, sem a szövetkezeti vagy nem szövetkezeti parasztok körébe. Az elméleti kutatásokban és elemzésekben nem becsülték fel az osztályok közötti viszonyok dinamikájának e formáját, nem ragadták meg a különböző területekből fakadó sajátosságok ilyen „szimbiózisát”. Éppen ezért tanulmányozni kell azokat a fokozatokat is, amelyekben keresztül a „falusiatlanodás” jelensége végbemegy az olyan személyekből álló csoport esetében, akik az ipari vállalatokban helyezkednek el, mint ahogyan szükséges kutatni és ma-

gyarazni a társadalmi státusban beálló változásokat azoknál, akik a nem mezőgazdasági ágazatok dolgozói lesznek. A két típusú szukcesszív szerep betöltése (amely szerepek azonban kulturális értékük és a tevékenységi mód tekintetében különböznek egymástól) a lakosság e kategóriájában minőségileg új állapotot, külön társadalmi helyzetet teremt.

Ahhoz, hogy megközelítően is pontos képet alkossunk erről a társadalmi folyamatról, meg kell jegyeznünk, hogy országunk szocialista iparosítása nyomán állandóan csökken az elsődleges szektorban dolgozók száma, s növekszik a másodlagos és harmadlagos ágazatokban foglalkoztatottak aránya. A munkásszótály, parasztság, értelmiség és más társadalmi kategóriáknak a munka- és életfeltételek azonosodása nyomán bekövetkezett szakadatlan közeledése — a társadalmi szerkezetek homogenizálódása, de ugyanakkor annak eredményeként is, hogy a parasztság soraiból egyes személyek állandóan átkerülnek más társadalmi kategóriákba — megköveteli azoknak a fokozatoknak az elmélyült tanulmányozását, amelyeken keresztül ez a bonyolult folyamat végbemegy.

Románia ipari fejlődésének sajátossága és gazdasági hagyományainak természete sajátos jegyet kölcsönöz a városban és falun végbemenő korszerűsödés folyamatának, és sajátos társadalmi mobilitáshoz vezet. Így az ipari vállalatok észszerű elhelyezése az ország területén serkentette a lakosság szakmai státusában bekövetkező gyökeres változásokat — főleg falun. A város jelentős mennyiségű munkaerőt vonzott faluról, így kezd létrejönni megfelelő viszony — miként azt egyébként a munkaerő toborzására és elosztására vonatkozó törvény is leszögezi — a gazdasági fejlődés követelményei és a munkaerő felhasználása között megérik és gazdasági ágazatok szerint; kezd érvényesülni az emberi teljesítőképesség észszerű felhasználása. Ugyanakkor elejét veszik annak, hogy a falun élő munkaképes emberek kevésbé hatékonyan vagy csak részlegesen foglalkoztassák. A munkaképes dolgozókat a nem agrár jellegű termelő ágazatok felé irányítják; ez rendkívül felelősségteljes társadalmi akció, hiszen fel kell mérni és területileg a lehető legjobban értékesíteni kell a rendelkezésre álló munkaerőt.

Megállapítható, hogy e folyamat eredményeként a falusi lakosság egy része városban telepszik le, feladja falusi lakhelyét, más része viszont nem agrár jellegű vállalatokban tevékenykedik ugyan, de megtartja helyét a falusi közösségben. Ez utóbbi társadalmi csoport tagjai beilleszkednek ugyan az ipari vagy a harmadlagos szektor vállalataiba, de annak ellenére, hogy munkaképzési folyamatnak, hat rájuk a falusi hagyományok ereje, befolyásolja őket a helyi környezet, s mindez sajátosan alakítja e társadalmi csoportot alkotó emberek viselkedését. Alapjában véve csak részlegesen adják fel a mezőgazdasági munkát, nem mondanak le teljesen az elsődleges szektorhoz tartozó javak termelőinek minőségéről. Ezek a személyek továbbra is a családi gazdaság gazdasági előnyeit tartják szem előtt. A mezőgazdasági munkát az anyagi javak második forrásaként, a gazdasági megélhetés második eszközeként továbbra is végzik. A falusi közösség belső sajátosságai az ipari vállalatokban foglalkoztatottakat megtartják a régi kulturális modell bensőséges keretei között, továbbra is alávetik őket a helyi jellegű szabályoknak.

Csak hogy az említett társadalmi csoport beépül az ipari vállalatokba, a szolgáltatások körébe tartozó vállalatokba is, és élvezzi a javadalmazásból származó anyagi előnyöket. Ennek eredményeként alárendeli magát az ipari munka programjának, amely a technológiai folyamat sorrendben következő fázisaira épül, s azon belül nem lehet felcserélni a részeket, nem lehet halogatni a tevékenység különböző mozzanatainak elvégzését.

A műszaki munka stílusának befolyása alatt a rögzített tevékenységi keretek szerint modellálódnak a szokások, s a pontosan megjelölt végrehajtás szabályaihoz igazodnak. Ugyanakkor az ipari egységekbe való beépülés sokszor nem azt feltételezi, hogy a munka és az élet során kialakult régi szokások megváltozzanak, hanem hogy másokkal helyettesíthetők, nem azt, hogy adekvátakká váljanak, hanem hogy perspektívikusan eltűnjenek. Ebben közrejátszik a városi kultúra „nyomása” is. Csak hogy egy ilyen nyomás általában csupán addig tart, amíg a szóban forgó személy ipari környezetben van. Mihelyt munkavégzésre visszatér a faluba, családjá körébe, nagymértékben újra paraszttá válik, s e körülménynek megfelelően viselkedik. Az egyed tehát egymás után különböző társadalmi helyzetben mutatkozik, két egymástól eltérő társadalmiközösség-típus között ingázik. A szóban forgó csoportok ilyen vagy olyan formában állandóan két viselkedéstípus között ingadoznak, csatlakoznak az egyikhez, anélkül hogy teljesen elszakadtak volna a másiktól. Alárendeltjei maradnak mind a mezőgazdasági termelés sajátos követelményeinek, mind pedig az iparra jellemző szabályoknak, a városi értékeknek és a falusi szimbólumoknak egyaránt.

Ritka az az eset, amikor az ingázó munkások lakhelyén a néptanács — ebből a valóságból kiindulva — állandó együttműködési kapcsolatot tart fenn az ingázók vállalatával, s közös erőfeszítéssel igyekeznek megteremteni a legmegfelelőbb kereteket a foglalkozás szerint kettős hovatartozású személyek magatartásának befolyásolására. A nevelést célzó munkatervekben, a művelődési otthonok tevékenységében kevés az olyan alakító célzatú, szervezett akció, a nevelő jellegű helyi kezdeményezés, amelybe ezeket a személyeket is bevonják. Pedig erre annál inkább szükség van, minél inkább megmutatkozik e személyeknél (főleg az ingázóknál) a „kettős” kultúra, minél inkább olyan viselkedés, magatartás jellemzi őket, amely nem a legpozitívabb. Egyesek közülük városon hamis, a szó rossz értelmében vett „külvárosi” viselkedési formákat vesznek fel, ezeket aztán a falun élők is utánozzák, ami negatív társadalmi következményekkel jár.

Az új ember erkölcsi-politikai vonásainak fejlesztése — miként azt pártunk programadó dokumentumai előírják — feltételezi a munkaközösségek, a kommunisták közbelépését és pozitív hatását, a káros befolyások megszüntetését. A lakosság említett csoportja a köztés kétlaki életmód hiteles kifejezője, benne egymás mellé kerülnek a falusi életmód és a városi kultúra sajátosságai anélkül, hogy valamelyik maradéktalanul magába olvasztaná vagy gyökeresen felszámolná a másikat. E csoportok tehát bizonyos ellentmondásos tendenciák ütközőpontján helyezkednek el. Bár továbbra is végeznek valamelyes mennyiségű mezőgazdasági munkát, a családi típusú mezőgazdasági termelőegység vezetői mégsem épülhetnek bele abba a társadalmi kategóriába, amelynek azelőtt tagjai voltak.

A szóban forgó társadalmi csoport nem vesz részt maradéktalanul a vállalat szervezeti életében, nem áll döntő mértékben a városi kultúra tartalmának befolyása alatt. Periferikus helyet foglal el a mindennapi világ értékeihez viszonyítva, a városi közösség egészének dinamikájában. E csoport tagjai ugyanakkor annak ellenére, hogy gazdasági érdekeik ipari munkás minőségükben a javadalmazás révén szerzett jövedelemhez kapcsolódnak, nem mondanak le a mezőgazdasági munkáról, nem adják fel azt a beidegződést, hogy családi gazdaságukat termelőegységként megőrizzék.

Az egyes személyeknek az egyik társadalmi osztályból a másikba való átmenete egyenesvonalú, nem irányul jól körülírt formák felé. Ellenkezőleg, a szakmai státus és az osztályhovatartozás változása fokozatosan történik, a sokágú erőfeszítések nyomán lépcsőzetesen halad; a viselkedés hosszantartó átalakulási folyamatával együtt hosszabb periódust ölel fel, magán viseli a nemzedékek tapasztalatainak jegyét.

A kettős foglalkozási státusú csoportok közül egyesek nagyobb mértékben ki vannak téve a helyi jellegű értékek hatásának, és hosszabb ideig kevésbé fogékonyak a városi életmód iránt. Más csoportok esetében túlsúlyba kerülnek a városi viszonyok értékei, elsődlegesen érzékelik, mit jelent az ipari munka és a városi élet. Az ilyen személyek rendszerint az ipari profilú helységekből teljesítenek szolgálatot, bizonyos szakmai képesítéssel rendelkeznek, de családi gazdaságukban mezőgazdasági munkát is végeznek, s jelentéktlenebb a kapcsolatuk a hagyományos kulturális értékekkel.

A falun lakó, de ipari munkát végző dolgozók e két kategóriája közötti különbség foka számos tényezőtől függ. Ilyenek: a szakmai képzettség, a munkahelytől való távolság, a jövedelem nagysága és forrása, a mezőgazdasági-ipari munka mennyisége és fajsúlya, a személyi törekvések, kulturális értékek, viselkedési modellek, a társadalmi tekintély, a családon belüli munkamegosztás stb. Mindezeket a tényezőket figyelembe véve teljesebben és árnyaltabban meg lehet határozni a társadalmi szerkezetet.

A társadalmi szerkezet értékelésekor nem lehet hatékony gondolat az egyseges kritérium, a lineáris osztályozás. Foglalkoznunk kell az átmeneti kategóriákkal is, körül kell írniuk a rájuk jellemző viselkedést. Ugyanakkor fontos tisztázni azt is, melyek ezek a csoportok, és milyen súlyuk van társadalmunk egészén belül. Persze, nem elegendő a tevékenység pusztja változását jelezni ahhoz, hogy elhatároljuk egyik társadalmi kategóriát a másiktól; valamely személynek ilyen vagy olyan foglalkozási csoportba való sorolása szempontjából nem jelentős az sem, hogy két mesterséget űz, döntő szava a jelzett tényezők együttesének van; az alapvető kérdés az, hogy ezek a tényezők milyen hatással vannak az emberi viselkedés modelljeire.

A jelenlegi szakaszt — úgy gondoljuk — az jellemzi, hogy uralkodó tendenciaként nyilvánul meg, s az elkövetkező szakaszokban is érvényesülni fog a kettős foglalkozási státussal rendelkező személyek számának növekedése, az új szerkezeti profilok megjelenése, s mindez vizsgálódásra vár.

Ismeretes, hogy 1950-ben az ország aktív lakosságának 74,1 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban, 1976 kezdetén viszont csak 37,8 százaléka. De az elsődleges szektorban dolgozók számának csökkenése mint folyamat nem teljesen azonos azzal, hogy sokan feladják a mezőgazdasági tevékenységet, és teljes egészében beilleszkednek a munkásosztály soraiba. Ebben a távlatban a falvak rendezésére vonatkozó érvek figyelembe vehetők a kettős foglalkozású személyek sajátos helyzetét annak érdekében, hogy ezek az emberek továbbra is megmaradjanak mezőgazdasági termelőknek is, ne váljanak kizárólagosan fogyasztókká. Nicolae Ceaușescu elvtárs hangoztatta, hogy „azokban a szövetkezetekben, amelyek kisebb földterülettel rendelkeznek, a termelési tervet és a jövedelemmérélet úgy kell összeállítani, hogy a rendelkezésre álló munkaerőt más tevékenységi területen használják fel, ott, ahol szükség van erre. Így biztosítják azt, hogy kiegészüljön a jövedelem, mégpedig a munkában való tényleges részvétel révén.”

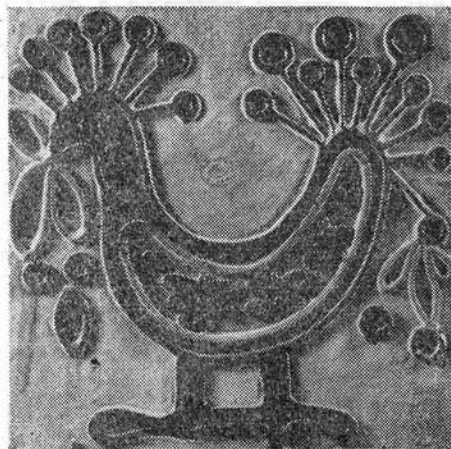
A mezőgazdasági termelőszövetkezetek sok esetben ésszerűbben felhasználhatják, s módjukban áll hatékony helyi kezdeményezéssel optimálisan értékesíteni az ingázó munkaerőt. A különböző esetekhez alkalmazkodó egyéni érdekelttség, a szolgáltatások lakhelyen történő végzése pénzbeli vagy természetbeli javadalomért mind azt célozhatja, hogy rendelkezésre álló jelentős erőket hasznosítsanak. Éppen ezért a kettős foglalkozásúak megérdemlik, hogy egyes szakintézmények törődjenek velük, s megteremtsék számukra a megfelelő feltételeket, biztosítsák a szükséges könnyítéseket ahhoz, hogy érvényesíteni tudják kettős szerepüket. Ugyanakkor fel kell figyelni az említett csoport mindennapi viselkedésében jelentkező pozitívumokra és negatívumokra annak érdekében, hogy fel lehessen számolni a zavaró tényezőket.

Nem kevésbé hasznos jellemző adatokat gyűjteni és lényegét megragadó ismerveket megjelölni azoknak a csoportoknak a jellemzésére, amelyek egymástól elkülönült szerepeket töltenek be — mindezt annak érdekében, hogy nyilvántartsuk őket, hogy lássuk későbbi fejlődésük irányát. Ez — úgy gondoljuk — élethű képet nyújt hazánk társadalmi szerkezetéről és e szerkezet dinamizmusáról. Hogy e szándék valóra váljék, véleményünk szerint hasznos lenne bevezetni a statisztikai évkönyvekbe a jelzett társadalmi csoportot, hasznos lenne a népszámlálás adatainak feldolgozásakor a végső összegezésben olyan szempontot érvényesíteni, amelynek alapján árnyaltabban lehetne elvégezni a dolgozók csoportkategóriákba való sorolását.

A szociológiai erőfeszítés ezen a területen is indokolt, fontos szerepet játszik a társadalmi jelenségek megismerésében és irányításában.

Virgil Constantinescu

B. S. fordítása

B. Székely Ilona kerámiaja

Kultúra és oktatás – társas nyelvjátszmában

1. Napjainkban a nyelv belső rendszerének, struktúrájának vizsgálata mellett világszerte fellendült azoknak a tényezőknek a kutatása is, amelyek a nyelv használatát, az eleven kommunikációt kívülről befolyásolják. Az érdeklődés oka nyilvánvaló, hiszen „a kommunikáció uralmi mechanizmus” (Kelemen János) — lehet élni és visszaélni vele.

A kommunikációelmélet, vagyis a lehetséges emberi párbeszédetek teoretikus vizsgálata lassanként nálunk is polgárjogot nyert, ma már tudományos közhelynek számít lélektani és társadalmi szempontokat is érvényesíteni a beszédkutatásban (például Tatiana Slama-Cazacu, Sanda Golopenția-Eretescu, Cs. Gyimesi Éva tanulmányai). E — korunkban immár oly fontossá lett — nyelvvizsgálati elvek előzményeként tarthatjuk tudománytörténetileg figyelemre méltónak Karácsony Sándor verbális kommunikációra vonatkozó elméletét. Ennek alapjait a szerző a *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon* (1938) című könyvének bevezető tanulmányában fejti ki.

Karácsony felfogásának kifejtése és értékelése ezért vált tudományos szükségletté napjainkban, ezt igazolja a Karácsony-művek kritikai értékelését és hasznosítását célzó tanulmányok növekvő száma.

A társaslélektani szempontot Wundt és Hermann Paul nyomán a magyar nyelvtudományban először Gombocz Zoltán vetette föl 1922-ben. A beszédben érvényesülő társas viszony szemléletében azonban a befogadó tevékenységét nem mindig vették figyelembe. Laziczius Gyula 1942-ben a nyelvi jel funkciójáról még ezt mondja: „Az emberi nyelv jelei három irányban működnek; a kifejezési és felhívási funkciókon kívül az ábrázolást is ellátják.” (*Általános nyelvészet*. Budapest, 1942. 2.) Laziczius a három felsorolt funkciót helyzetek segítségével mutatja be, de a kifejezési situációban nincs is jelen a másik ember, a felhívási és ábrázolási situációban is csak fakó státszaktaként szerepel. (Vö. Fabricius-Kovács Ferenc: *Jelentés, társaslélektan, kommunikációelmélet*. Magyar Pszichológiai Szemle, 1967. 3.)

Márpedig a társaslélektani szempont értelmében igen fontossá válik a beszédhelyzetben szereplő eddig elhanyagolt partner: a *hallgató* vagy a modern nyelvtudomány terminológiájával élve, a *receptor* is. Ma már kétségtelen, hogy a kölcsönös közlésviszony tételezése magyarázhatja meg igazán az adott helyzetben használt beszédformákat. A hallgató ugyanis a maga lelki-társadalmi-kulturális viszonyaival nemcsak megszabja a beszélő nyelvhasználatát, hanem a nyelvi „etikett” szabályainak alkalmazásától függ az is, hogy a mondatformák explicitebb vagy implicitebb változatait részesíti-e előnyben. A marxista alapokon álló nyelvelmélet szempontjából a nyelvhasználat társas, közösségi jellege elsőrendű ontológiai tény, amelyet — ezért — a szaktudományos módszertan szintjén is igen fontos elvileg leszögezni.

Karácsony Sándor ezt a társaslélektani szemléletet következetesen alkalmazta nyelvtanában. A közlés egyoldalú szemléletéhez képest a kommunikációban a *kölcsönviszonyra* tette a hangsúlyt, hiszen a nyelvet mint az értelmes közlés eszközeit *működés közben* kívánta megragadni: őt tehát a nyelv nem kész, megmerevedett formáiban érdekelte. Így válhatott a nyelvészetben Roman Jakobsonnal együtt a funkcionális szempont alkalmazásának előfutárává.

Természetesen számolnunk kell azzal, hogy Karácsony kommunikációelméleti kiindulópontja (a hallgató figyelembevétele!) kora tudományosságának szintjén szükségszerűen társaslélektani formát öltött. Gondolati teljesítménye mégis jelentős előrelépés a nyelvhasználat közösségi jellegéből következő törvényszerűségek elméleti feltárásában.

2. Karácsony a nyelvet olyan jelrendszernek tekinti, amely elsődlegesen értelmi viszonyulások eszköze. (Az értelmi viszonyulások eszközei: nyelv, társadalom,

jog, vallás, művészet. Ezek mind besorolhatók a mai általános szemiotika „globális jelrendszerek“ kategóriájába, azzal a megjegyzéssel, hogy a nyelv mint természetes jelrendszer egyben egyetemes értelmező és e kategorizálás alapja is.) A nyelv társaslélektani szempontból mindig legalább két ember viszonyában s a beszéd formájában működik. A közös jelrendszer megléte tehát egyik előfeltétele csupán, nem pedig biztosítéka a két ember közötti nyelvi kapcsolat létrejöttének. Az első személy, ha meg akarja értetni magát a másoddikkal, szükségképpen olyan jeleket kell hogy kiválasszon, amelyeket a hallgató megért. Ha tehát például kisgyermekkel beszélünk, akkor a legnyilvánvalóbb, hogy az ő nyelvi kompetenciájának megfelelő jeleket választjuk és használjuk. Ennek a jelenségnek a leírására dolgozta ki František Miko a „hozzámértés“ fogalmát. A két beszédpartner közötti nyelvi érintkezés létrejöttének tehát második előfeltétele a hallgató szempontjainak figyelembevétele.

Karácsony rámutat arra, hogy a nyelvi kölcsönviszonyban az első és a második személy közös szellemi munkával azon fáradozik, hogy megértés révén eljusson a jelentéshez. Így a nyelvi kapcsolat létrejöttének harmadik előfeltétele a hallgatónál bekövetkező megértés. Ha a jelentés kérdését a konkrét beszédbeli kommunikáció folyamatában vizsgáljuk, nyilvánvalóvá válik, hogy a jelentés nem késztermék, amely egy nyelvközösségen belül statikusan adott, hanem mindig legalább két ember értelmi egymásravezetkezésének közös terméke. (Ez a szempont a mai — többnyire formális — jelentésdefiníciókban fel sem merül. Vö. Voigt Vilmos: *Bevezetés a szemiotikába*. Budapest, 1977. 27.)

Hogyha a beszédpartnereknek valamilyen okból (az egyik vagy másik fél hibájából) nem sikerül kölcsönösen megérteniük egymást, voltaképpen nem jön létre nyelvi kapcsolat, tehát jelentés sincs, ami a szóban forgó kommunikációs helyzetet illeti. Előfordulhat az is, hogy a jelentés nem teljes; ilyenkor félreértés következik be. Ez a lehetőség is bizonyítja, hogy a második személynek hatékonyan hozzá kell járulnia ahhoz, hogy a közös jelentés megszülessék. A második személy tehát korántsem passzív függeléke az elsőnek, hanem egyenjogú, aktív „munkatársa“.

A beszédbeli kommunikáció konkrét folyamatában az első személynek mindig meg kell győződnie arról, hogy a hallgató valóban megérti-e az általa adott jeleket: az első személynek valamilyen formában értesülnie kell a második személynél létrejött megértésről. Amint az utóbbi évek gesztuszszemiotikai, kinezikai, proxemikai kutatásai bebizonyították, a beszédet kísérő nem-beszédjelenségeknek is igen jelentős szerepük van a kommunikációban. (Vö. Paul Ekman—Wallace Friesen: *Unmasking the Face*. Prentice-Hall, 1975.)

Az eddigiekben megkíséreltük bemutatni, milyen formális elméleti keretekben elemezte Karácsony a beszédhelyzetet. A partnerek közös, kölcsönös tevékenységének hangsúlyozása nemcsak a szűkebb értelemben vett nyelvészet, hanem a pedagógia szempontjából is úttörő jelentőségű volt.

Am Karácsony nem áll meg a leírás formális szintjénél, hanem a beszédhelyzetben közvetített kulturális tartalmakat is kiemelt fontosságúaknak tartja. Erre vonatkozó, néhol kétségtelenül mechanicista felfogásának bemutatása egyben betekintést nyújt a Karácsony-féle, tégan értelmezett nyelvfilozófiába és kultúrametafizikába is.

3. „A nyelv jelrendszer — vallja Karácsony Sándor. — Azt jelzi, hogy az egyik ember a másik emberrel kulturális csereviszonyban él. Ez a beszéd pillanatáig latens erő, helyzeti energia, a beszéd pillanatában azonban már élet, a nyelv élete. A nyelv élete abban áll, hogy a társaslélekben levő kultúrára, a képzeletbeli képre erők hatnak, az erőhatást ellenerők támadják. Valamely erő győzelme biztosítja a beszéd továbbmozdulását.“ (XVIII. lap)

Az első erő magának a kultúrának (a képzeletbeli tagolatlan képnek) a *tar-talma*. Ez a kultúra a „világból“ (ami van, amihez tér kell) és az „életből“ (ami történik, amihez idő kell) tevődik össze. A beszéd folyamán a „világ“ mindig alanyformát ölt, az „élet“ pedig mindig állítmányformát. Ha a „világ“ győz: rajz, alany, kifejezés a forma; ha az „élet“ győz: mese, állítmány, mondat. Például „Elhull a virág...“ A virág a „világ“-nak egy jelensége, térben helyezkedik el. Ha azt a *kifejezést* mondom róla: elhulló virág — aki hallja, a virágot képzeletben el, nem azt, hogy elhull. Az, hogy elhull, az „élet“-nek egy jelensége, időben folyik le. Ha azt a *mondatformát* használjuk: „Elhull a virág...“ — aki hallja, nem a virágot képzeletben el elsősorban, hanem az elhullást.

A társaslélekben levő kultúrára „ható második erő magának a beszédnek a természetéből árad“. Két ellentétes tendencia jelentkezik: az egyik szét akarja bontani az egyetlen képet két alkotórészre, a másik viszonyítani akarja a két

részt egymáshoz és az egészhez. Mihelyt a kép szétbomlik, azonnal viszonyul, mihelyt viszonyult, újra szétbomlik, vagy legalábbis megpróbál szétbomlani, vagy viszonyulni. Tehát mihelyt egy mondat lebomlik az egyetlen képről, az azonnal viszonyul az eddigiekhez, de már úgy, hogy megint tovább bomolhassék.

A harmadik erő a *beszélő*, aki mindenáron szét akarja bontani az egyetlen képet, mert meg akarja értetni magát a beszédpartnerrel. Az első személy mindig alárendelne, mert ismeri a dolgokat; a második személy kedvéért kénytelen mellérendelni, mert mondanivalója neki új, mesélni kell róla. A mese azonban rajzzá válik, mert a hallgató csak azt érti meg.

A negyedik erő a második személy, a hallgató, aki a mese révén jut el az egyetlen kép absztrakciójához — ahhoz tehát, hogy valóban megértse azt, amit a beszélő közölni kívánt.

Miért idéztük ilyen részletezve e spekulatívnek tűnő eszme-futtatást? Azért, mert ha egy mai modern grammatika fogalomrendszerében gondolkodunk — például a generatív grammatikában —, akkor a Karácsony-féle spekuláció meglepően világszerűvé válik: a „társaslélekben” levő kultúra (tagolatlan kép) fogalmát a generatív grammatika *mélystruktúrájának* feleltetjük meg. Azonban — s épp itt bizonyosodik be a spekulatív modell elégtelensége — Karácsony nem számol azzal, hogy a beszéd pillanatában a mélystruktúrában (társaslélekben) tárolt kultúra nem minden eleme nyelvi megformálást, hanem a mélystruktúrában vannak olyan összetevői, amelyek csupán közlésirányító funkciót töltenek be. Ez az úgynevezett tudati tartalék. Karácsony nem tárja fel a nyelvi megformálást irányító szelekciós és transzformációs szabályoknak megfelelő *mechanizmusok* természetét sem.

4. Mindezek egyben a Karácsony-féle mondatlan alapjai is. Pedagógiai céltatú nyelvtanának mondatközpontúsága a maga korában újszerű volt. Ma már, fenntartásokkal, többen elfogadják. (*A mai magyar nyelv kézikönyve*. Bukarest, 1971. 275.)

Mondatmeghatározása: „A mondat szimbóluma annak, hogy a beszélő lelkében egy tagolatlan teljes képzet egymással logikai viszonyban álló részeire bomlott, és eszköz arra, hogy a hallgató lelkében ugyanez a folyamat menjen végbe.” Ez a felfogás Deme László többsíkúdsóással (lesüllyedés) kapcsolatos koncepciójával rokonítható. (Vö. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorlati vizsgálata*. Budapest, 1971. 25.) Deme szerint: „Funkcionális szempontból az összetett mondat az egyszerűből nem összetevődéssel, hanem osztódással, tagolódással alakult ki.” A többsíkúdsóság lényege a következő: kezdetben a tagolt mondat egyszerű logikai ítélet volt, vagy legalábbis az ítélet szerkezetének valamiféle adaptációja (bipoláris mondatok): „A többsíkúdsóság úgy szerkeztetik be, hogy az eredetileg azonos síkú (mert mondat szintű) tagok valamelyike lesüllyed.” Előbbi bipoláris mondatunkban („Elhull a virág”) a többsíkúdsóság folyamata az „elhull” állítmány mondat szint alá süllyedésével következett meg. Az eredmény: („elhull virág”) már nem bipoláris — alanyt és állítmányt —, hanem ezenkívül jelzöt is tartalmazó kifejezés.

A két koncepció feltett megfelelésében a leglényegesebb az, hogy a mondatok nem összetevődéssel, hanem osztódással, „leválással” keletkeznek. Az a tény, hogy Karácsony mondatmeghatározásában is szerepelteti a második személyt, bizonyíték a társaslélektani szempont alkalmazásának tudománylogikai következetességére. Ez teszi rendszerét módszertanilag is konzisztenssé.

5. A *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon* című könyv szerzője hangsúlyozza, hogy műve nem tekinthető sem nyelvészeti, sem módszertani vezérkönyvnek. Pedagógusnak vallja magát, véleménye szerint tudományos munkásságának közvetlenül pedagógiai célokat kell szolgálnia. (Vö. Lendvai L. Ferenc: *Protestantizmus és „magyarság” Karácsony Sándor pedagógiájában*. Világosság, 1976. 8—9.)

A nyelvkutatás területén pedagógiájának egyik fő elve: különbségtétel a nyelvi nevelés és nyelvtanítás között. Nyelvtanításról akkor beszélünk, amikor a nevelő tanítványával szabályok segítségével anyanyelvének törvényszerűségeit tudatosítja és gyakoroltatja, vagy pedig idegen nyelvek titkaiba vezeti be. A tanár például megteheti, hogy a magyar nyelven belül megtanítja a jelen, múlt és jövő időt, és legfőképpen arra ügyel, hogy a tanító megkülönböztesse, mikor kell a múlt idő -t jelét röviden, mikor hosszan írni. Ha idegen nyelvet is tanít, például latint, felsorolhatja azokat a lehetőségeket, amikor a latin például imperfectumot használ (ez a jelenség a század elején nagyon gyakori volt a nyelvtanítási gyakorlatban).

Karácsony szerint egyik esetben sem történt nyelvi nevelés, a tanulóknak csupán az ige körül képződött tudása gyarapodott. Pedig nem az ige, hanem a nyelv a fontos: „A nevelő gondolkodás egyetlen kérése az, hogy úgy beszéljünk a nyelvtudomány tényéről, hogy közben mindig arról beszéljünk, ami a nyelv. Az az alap, amelyre mindig vonatkoztatunk mindent, az a darabja legyen a valóságos

életnek, hogy én és te beszélünk. De ez a tudatosulás se legyen önmagáért való, hanem csak arra jó, hogy lássuk azt a másik tényt is: én és te beszélünk, és ezért innen és így van a kultúra.“ (XXIII.)

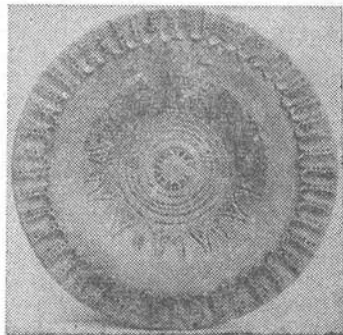
Nem arra kell tehát felhívni a gyerekek figyelmét elsősorban, hogy toldalékok, esetleg viszonzyszavak segítségével kifejezhetjük az ige idejét, hanem azt kell hangsúlyoznunk, hogy bármiről beszélünk, nem tudunk szituációtól függetlenül, metafizikusan beszélni róla, hanem csak ahhoz viszonyítva, hogy én, a beszélő, veled beszélek. A gyerekekkel már korán meg lehet értetni, hogy a nyelvtanórán beszélt nyelv megegyezik a más szituációban használt nyelvvvel. Mert másképp mit is kezdenének az imént említett igeidőkkel az élő nyelvi közegben? „Semmit sem tudunk elképzelni a kifejezés pillanatától függetlenül — írja Karácsony. — [...] Ez [észrevétel] a legösszetettebb beszédtevényekre, tehát a szimbólumokra, a költői műre vonatkoztatva éppoly érvényes, mintha egyetlen mondatra vonatkoztatnók. [...] Az az egyén, akit kezdettől fogva a legáltalánosabb definíciótól a legkisebb részletnek az *egészre* utaló erejéig [kiemelés tőlem — A. K.] mindig az egységes nyelv irányít és beszéltet, jobb nyelvi nevelést kapott, mint az, akinek nyelvszemléletében a sok részlet legfeljebb mechanisztikus összetettségi kép egységig állhat össze, ha ugyan valaha is összeáll.“ (XXIX.)

E felfogás értelmében jogosan vehető fel a kérdés, vajon ma az iskolai nyelvtanítás nem a nyelvi nevelés ellenére, a pedagógiai szempont elhanyagolásával folyik-e? Az effajta nyelvtanítás nagyrészt kimerül a szófajokra való vadászatásban, a logikai mondatelemzésben és a nyelvhelyességi kuriózumok bemagoltatásában. A 7–12 éves gyermeket olyan nyelvi tényekkel terhelik, amelyek számára merő elvontságok csupán, így a tananyagot mechanikus módon sajátítja el.

Karácsony célja viszont a nyelvi nevelés központba állítása. Magyarázatai eleget tesznek a pragmatikus szempontnak: mindig konkrét beszédhelyzetből indul ki, s ezeket úgy fogja fel és pergeti le, mint egy képzeletbeli film kockáit. Merőben más megközelítése ez a nyelvi tényeknek, mint a hagyományos iskolai nyelvtanoktatásból ismert gyakorlat, ahol „a logikai szabályalkotás és az ennek alapján végzett mondatelemzés tulajdonképpen semmit sem tud megmutatni a nyelv igazi működéséből és nem tudja felkelteni az érdeklődést a nyelv rejtettebb és igen izgalmas összefüggései iránt.“ (Hadvovics László: *A funkcionális magyar mondat-tan alapjai*. Budapest, 1969. 7–8.) A nyelvi nevelés célja pedig társaslélektani alapokra építve, a nyelvhasználatból kiindulva megmutatni a nyelv belső összefüggéseit, ugyanakkor a nyelv és a kultúra lényegi összefüggéseit szem előtt tartva magasabb rendű szintézisbe hozni a nyelvi és kulturális nevelést. Mindezt pedig a nyelvi fogékonyság kialakítása, az anyanyelv alkotó használata, a kultúra kreatív elsajátítása érdekében.

A jelen írásban érintett kérdések alapján összefoglaló értékelésre nyilván nem vállalkozhatunk. Meg kell állapítanunk azonban, hogy a szaktudományos fogalomrendszer tudatos „feloldása“ és a következetes „több szempontúság“ (amit mi úgy próbáltunk érzékeltetni, hogy Karácsony egy-egy gondolatának kommunikációelméleti, szemiotikai, generatív grammatikai kategóriákat feleltettünk meg) legfeljebb megnehezítheti, de nem befolyásolhatja az életmű kritikai értékelésének és hasznosításának folyamatát. Mivel Karácsony Sándor nemcsak nyelvész, nemcsak pedagógus, hanem gondolkodó is volt — újabb kritikai befogadásának is átfogó jellegűnek kell lennie, s az életmű egészére kell irányulnia.

Andrási Katalin

Sántha Imre kerámiaja

Nemzetismeret — nemzetiségismeret a Gusti-iskola folyóiratainak tükrében

A Gusti-iskola elképzelésében a monografikus szociológia végső célja: megalkotni az egész nemzetről kialakított, részletekbe menő monográfiát. A Romániát felölelő szociológiai freskó a bukaresti iskola felfogásában átfogó *nemzetismeret* jelentett, minden monografikus felmérés külön-külön e cél felé tett lépésnek számított. Mivel azonban hazánkban a többségi nemzettel hosszú századok óta nemzetiségek élnek együtt, az egész lakosságot ábrázoló szociológiai rajznak — ennek a jövőbe vetített cél-képnek — nyilván a nemzetiségek életének szociológiai tükröképét is tartalmaznia kellett. Ekképpen a *nemzetismeret* szociológiájának perspektivikusan *nemzetiségismeret*nek is kellett lennie. Ennek szellemében a monografikus szociológusok szakközleményei — ha másodlagos feladatként is — megvilágították az itt élő magyarság létkereteinek egyes oldalait, s ezzel nemcsak a többségi nemzet vonatkozásában a *megismertetést*, hanem a nemzetiség számára az *önmegismerést* is szolgálták.

A számos tudományágat egybefogó, a különböző területeken dolgozó szakemberek munkáját összehangoló szociográfiai monográfia nyílt rendszerként alkalmassá vált arra, hogy a legkülönbözőbb politikai-ideológiai meggyőződésű értelmiségeket bevonja vonzókörébe. Ez a nemzetiségmegismerést célzó törekvésekre is rányomta bélyegét. A bukaresti iskola égisze alatt működő sajtóorgánumok nem zárkóztak el olyan írások megjelentetése elől, amelyek a legkevésbé sem szolgálták az itt élő nemzetiségek *reális* helyzetének megismertetését a román szakkörök előtt, s így közvetve a románul olvasó magyar érdeklődőknek sem lehettek relevánsak az önmegismerés szempontjából. Ez a helyzet érthető, hiszen a Gusti-kör nem kötelezte el magát valamilyen egységes politikai állásfoglalás mellett, s így nem rekesztette ki azokat a társadalmi érdeklődésű szerzőket, akik a magyarországi revizionista-nacionalista hangra hasonló ideológiai bázison állva válaszoltak.

A fő vonulat azonban nem ez volt, hanem a magyarországi népi írőkkel rokonszenvező és az itt élő magyarság felé megértő-megismerő szándékkal közeledő szociológusok gárdájának beállítottága, s ennek következtében Gusti folyóirataiban nem egy olyan közleményt találunk, amely számolt a realitásokkal. Ezek az írások tényfeltáró értékűek voltak, kifelé a minket-megismertetést, befelé pedig a magunkat-megismerést szolgálták. Figyelemre méltó, hogy szerzőik egyes esetekben az adatszerű szociográfiai ismeretek nyújtásán túl a kisebbség státusának elméleti megvilágításával is igyekeztek hozzájárulni ahhoz, hogy a román államiságba szervesen beépülő nemzetiségek helyét a többségi nemzet és a kisebbségi nemzetiség egyaránt jobban megértse. E tekintetben utalhatunk Corneliu Alex. Rudescu érdekes tanulmányára. (*Coordonatele etnice în conceptul de „minoritate de rasă, limbă și religie“*. Arhiva pentru știința și reforma socială, 1932. 1—4.)

A szerző egy látszólag tisztán elméleti kérdésfelvetésből indul ki: hogyan határozhatjuk meg a kisebbség *fogalmát*? Már az indításkor kiderül azonban, hogy ezt a kérdésfelvetést nem a valóságtól elszakadt teoretizálás, hanem maga az élet sugallta. Sőt, maguk a kisebbségiégek szorgalmazzák leginkább a fogalom pontos meghatározását, éspedig jól kivehető gyakorlati célzattal. A tanulmányíró meszeszemenően jogosnak tartja mind politikai, mind törvényhozási szempontból ezt a kisebbségi óhaját, s éppen ennek kíván eleget tenni.

A már megfogalmazott meghatározások kritikai értékelése egy ugyancsak gyakorlati szempont tisztázását igényli: a kisebbség alsó mennyiségi határának megállapítását. Ennek hiányában ugyanis könnyen megjelenhetnek alig néhány tagot számláló, mesterségesen kreált „kisebbségek“. Romániai viszonylatban — Rudescu nézete szerint — a 60 000 személy lehetne az a bizonyos minimum, s ez tényleg elfogadható racionális aránynak tűnik. Ésszerű továbbá az a gondolata is, hogy a

kisebbség fogalmához hozzátartozik az állampolgárság, tehát illogikus lenne „külföldi” és „belföldi” kisebbségről beszélni. Az a népcsoport, amely saját akaratából vált „kisebbséggé” azáltal, hogy más országban telepedett le, nem várhat el különleges kisebbségi bánásmódot, csak a többi állampolgárral egyenlő jogokat élvezheti.

Ez az a vonatkozás, amelyen Rudescu érvelése állampolitikai-jogi vonatkozásban a kisebbségi lét lényegét érinti. Ő ugyanis az állam részéről megadott jogokat három kategóriába sorolja: a) a *kisebbségi minőséghez* kapcsolódók: ezek a nyelv szabad használata a törvény előtt, sajátos intézmények létrehozásának és vezetésének joga, iskolák és más nevelő intézmények fenntartása, az állami alapokból való méltányos részesedés stb.; b) *minden alattvalót* megillető jogok, állampolgári és politikai jellegűek stb.; c) az ország *minden lakosának* (a külföldi állampolgároknak is) biztosítottak, mint például életük, szabadságuk védelme stb. Még ha e kijelentések mögött nem is találunk valóságfedeztet, maga az a tény, hogy a kisebbség fogalmába beilleszti ezt a bizonyos „többletet”, kétségtelenül hozzájárult a nemzetiségek eszményi államjogi helyzetének tudatosításához.

C. A. Rudescu elméleti eszmeifuttatásának volt egy, közvetlenül a gyakorlati önmegismerésbe torkolló elágazása. Kik azok, akik ebben a nemzetiségi helyzetben vannak, mi dönti el azt, hogy valaki részese vagy sem ennek a kategóriának — merül föl a kérdés, amelyre a szerző építő következtetések kiolvasására alkalmas választ ad. Ez így hangzik: „a különleges, előnyben részesítő rendszer formáját öltő faji, nyelvi és vallási kisebbségvédelemben az akaratlagos elem abszolút kritérium, ez szabja meg azt, hogy kik azok a személyek, akik élvezhetik ezt a bánásmódot.” (I.m. 631.) Vagyis: mindenki maga dönti el, milyen nemzetiséghez tartozik. Külsődleges ismérvek alapján senkit sem lehet „besorolni” valahova. Ennek az elvnek az alkalmazása nemcsak abban konkretizálódott, hogy megjelölte a nemzetiségi önmegismerés tartalmi körét annak alapján, hogy a „magukat magyarnak vallók” lesznek a maguk felé forduló ismeretszerző tevékenység tárgyai, hanem ugyanakkor számos lényeges részletkérdés megvilágításában is tájékoztató jellegű volt, mint például az anyanyelvi oktatásban. A szerző szerint: „valamely tanuló vagy gyerek anyanyelvének megjelölésekor *csakis* a nevelésük tekintetében nyílegesen felelős személy *szóbeli vagy írásbeli nyilatkozatát* lehet figyelembe venni.” (I.m. 360.)

A nemzetiségi hovatartozás problémájának ilyen subjektív tényezőhöz kötött *objektív* eldöntése — ha következetesen alkalmazzák — sok nehézséget kiküszöbölt volna a Gusti-elmélet alapján folytatott terepfelmérésekben. Utalhatunk itt arra, milyen zavarokat okozott a konkrét kutatásban a nemzetiségi hovatartozás meghatározása felületi ismérvek alapján. Általában a név és a vallás volt a kiindulópont, de menet közben kiderült, mennyire megbízhatatlan ez a két támpont.

A fentiek szemléltetésére megemlíthetjük Vasile Ileának egyik, Máramaroszigetről szóló szociográfiai tanulmányát, amelynek egyik szempontja a nemzetiségi megoszlás. Biztos nemzetiségfogalom hiányában azonban a szerző önelmentmondásokba bonyolódott. (*Orasul Sighet. Sociologie Românească, 1939. 1—3.*) Máramaroszigeten, ahol románok, magyarok, németek, rutének, zsidók, cigányok éltek együtt, a nemzetiségek egymáshoz való viszonyának vizsgálatát ugyancsak megnehezítette az a körülmény, hogy a vallási kritérium nem fedte a nyelvi megoszlást, vagy nem egyezett az önbevallásszerűen megjelölt hovatartozással. A tényeket egyébként lelkiismeretesen leíró szerző nem vette észre, hogy a nemzeti-ségi-nyelvi-vallási különbségek fölnagyítása a hovatartozás szubjektív élményének rovására olyan jelenségeket szült, amelyeket a szerző maga is elmarasztal. Ha „határtalanul eltúlozzák a különbségeket, megnemértés, fondorlat és gyűlölködés születik, s mindez meghiúsít számos jó kezdeményezést”. (I.m. 55.)

A *Sociologie Românească* lapjain Petru Râmneanțu könyve kapcsán (*Problema căsătorilor mixte în orașele din Transilvania, în perioada de la 1920—1937. Cluj, 1938*) eszmecsere bontakozott ki a vegyes házasságok száma, jelentősége, értékelése körül. Ez közvetlenül érintette a romániai magyarságot is, hiszen az ilyen házasságkötések tendenciájának föltárása hozzátartozott a nemzetiségi helyzettudománnyal. A gazdag statisztikai apparátust mozgató könyv vitája kapcsán a Gusti-folyóirat, a tényeket értékelve-elemezve, átvitt a köztudatba néhány, a romániai magyarság számára is értékesíthető gondolatot. Már az ilyen házasságok gyakoriságát visszaadó számadatok is beszédesek: a megvizsgáltak közül a magyar férfiak 82,3, a nők 71,1 százaléka köt endogám (azonos nemzetiségűek közötti) házasságot, ez az arány a román férfiaknál alacsonyabb (69,1%), a nőknél viszont magasabb (82,4%). A számarányokból az volt kiolvasható, hogy a két különböző nemzetiségű fél házassága a román férfiak esetében a leggyakoribb, a magyar nők viszont nagyobb arányban házasodnak össze más nemze-

tiségükkel, mint a románok, a román férfiak háromszor annyi házasságot kötnek magyar lánnyal, mint a magyar férfiak román lánnyal.

Érdekes e házasságok területi megoszlására vonatkozó elemzés. Kiderült, hogy Erdély egyes részein a román férfiak többsége magyar lányokkal köt házasságot (Gyergyószentmiklóson 66,7%, Kézdivásárhelyen 65,5%, Udvarhelyen 63,1%, Szalontán 59,1%), amiből a következtetés nyilvánvaló volt: a vegyes házasságok a társadalmi környezet függvényei. Vonatkozik ez a megállapítás különösképpen bizonyos foglalkozásokra, így például a vegyes lakosságú környezetbe került román tisztviselőkre. Különbözik a vegyes házasság és a férfiak foglalkozása közötti összefüggés ugyancsak fontos tényekre derít fényt. Magyar viszonylatban ilyen volt az endogám házasságok aránya: állami tisztviselők 82,2; magántisztviselők 80,8; tiszttek, altiszttek 74,1; szabadfoglalkozásúak 84,4; mesteremberek 81,5; földművesek 89,2; mások 80,8 százalék. (Lásd D. C. Georgescu: *Realitatea românească*. Recenzií. Sociologie Românească, 1938. 1—3.)

A nemzetiségi életformát ábrázoló közlemények tekintélyes része a monografikus iskola bánság—körösvidéki részlegének, az *Institutul Social Banat-Crișana*-nak égisze alatt indult folyóiratban (*Revista Institutului Social Banat-Crișana*) jelent meg. Ez az intézet 1932-ben Gusti kezdeményezésére Temesváron jött létre. A vidék sokoldalú szociológiai feltérképezését tűzte ki célul, beleértve ebbe az itt élő nemzetiségek életkörülményeinek a bemutatását. Ez a törekvés egyébként szervezeten is tükröződött: az egyik részleget „kisebbségi osztály”-nak nevezték.

A folyóiratban, sajnos, több elfogult cikk jelent meg az e tartományokban élő kisebbségekről. Szinte vezérmotívummá vált az a tétel, hogy a főhatalomváltozás ellenére a gazdasági kulcspozíciók továbbra is a kisebbségek kezében maradtak, s ez minden baj forrása. Tipikus félrevezető érvelés volt ez olyan körülmények között, mikor a gazdasági válság hullámai elborították az egész országot. A szociológiát jobboldali politikai törekvések igazolására felhasználó közírók nem a tőkés viszonyokból vezették le a gazdasági nehézségeket, hanem bünbakként bizonyos nemzetiségű vállalkozókat s az általuk folytatott gazdaságpolitikát támadták.

Találunk természetesen a lapban becsületes szándékkal megírt értekezéseket is. Olyanokat, amelyek a nemzetiségek önálló művelődéshez való jogát elismerve, a román államigazgatás szerves részeként fogadták el őket. Jó példája ennek az együttélést adottságként értelmező szemléletnek Sabin Evușian tanulmánya a bánsági és körösvidéki iskolapolitikáról (*Aspecte de politică școlară în Banat și Crișana*. Revista Institutului Social Banat—Crișana, B—C. 1933. 2—5.). A szerző, miután részletekbe menően s grafikusán ábrázolva szemlélteti a nemzetiségi iskolák helyzetét e nyugati országrészben, eljut néhány elvi következtetéshez. Íme a leglényegesebbek: „A többségi őslakosság mellett a kisebbségi nemzetiségek, a román állam több mint nagylelkű iskolapolitikájának következtében kulturális szempontból (az elemi és középfokú oktatás tekintetében) számarányuknak megfelelően beépülnek az államiságba.” (I. m. 19—20.) Eltekintve attól, hogy a következtetésben egy tanfelügyelőnek az állam oktatáspolitikájával kapcsolatos apologetikus álláspontja érvényesül, maga a konklúzió egy alapvető tétel nyílt elismerését is jelenti: a kisebbségeknek joguk van számarányuknak megfelelően anyanyelvükön tanulni. Az iskolarendszernek tehát tükröznie kell a lakosság nemzetiségi összetételét.

A magyar művelődés szociográfiai bemutatásában kivételes súlya volt annak, hogy a monografikus iskolába bekapcsolódó szakemberek esetenként a magyar nemzetiségű lakosság népművészeti alkotásait is elemezték. Itt említjük meg Mac Constantinescu magvas tanulmányát, amelyben összeveti a fogarasi Drăgușban és az udvarhelyi Korondon készített népi kerámiát (*Ceramica populară*. Arhiva pentru știința și reforma socială, 1932. 1—4.). A magyar adatszolgáltatóktól (Mihály Béla, Fekete Dániel, Józsa Sándor, Balázs Márton, Balázs József, Bajkó Ferenc, Katona Sándor, Koncz Sándor, Katona János) szerkesztett anyag alapján, képileg-írásszerű kísérve leírja a „kompakt székely vidék” e falvának — amelynek „majdnem minden lakosa kisipari kerámia készítésével foglalkozik” — mintegy kétszáz fazekasműhelyében folyó munkát, a munkafolyamat technológiáját, hagyományait, s ezzel nemcsak a román szakemberek, hanem a Gusti lapját önismereti céllal olvasó magyar érdeklődők számára is ismertté teszi ezt a gazdag népművészeti tevékenységet.

Balázs Sándor

Részlet a *Szociológia és nemzetiségi önismeret* című, készülő könyvből.

Testamentum-sorozat Gondolatok a könyvtárban

A múltat kutatva a jövőt szolgálják hasznos kis kötetei. A Politikai Könyvkiadó e sorozattal nemzetiségi kultúránk új, szükséges színterét teremtette meg. A Kriterion „fehér sorozata” és a Téka-kötetek mellett könyvvilágunkban egyre jobban körvonalazódik a Testamentum-fejléccel megjelenő könyvecskék helye. Demény Lajos 1972-ben, a sorozat indításakor a román—magyar együttélés haladó hagyományainak, a romániai magyarság társadalompolitikai gondolkodása tradícióinak kutatását, a hazai társadalmi küzdelmek monografikus feldolgozását, a kölcsönös megismerés elősegítését tűzte ki célul. Az eltelt öt év alatt hét kötet jelent meg, s ez már elegendő alapot nyújt arra, hogy megállapítsuk: a sorozat hű maradt a tervekhez. Igaz, az egyes mozgalmakat feldolgozó monográfiák még váratnak magukra. Az eddigi kötetek címlapján egy-egy név szerepel: Mocsáry Lajos, Szabó Árpád, Márki Sándor, Vasile Goldiş, Kovács Katona Jenő, Bitay Árpád. Olyan egyéniségek, akik hosszabb-rövidebb ideig sokat hallattak magukról, akiknek a neve — legalábbis bizonyos körökben — fogalom volt, s akik azután rendre kiestek a köztudatból, mert nincs olyan jelentős irodalmi munkásságuk, hogy meglehetősen irodalomközpontú sajtónk, könyvkiadásunk felfigyelt volna rájuk. Inkább a tett emberei voltak, akiknél az írás csak a megnyilatkozás egyik formája, magát a tettet segíti elő vagy igazolja.

Igy Mocsáry Lajost és Vasile Goldiş-t elsősorban politikusként temette el a köztudat. Mocsáry 1865 és 1892 között mint parlamenti képviselő küzdött a dualista Magyarország nemzetiségeiért. Az őt bemutató Kemény G. Gábor szerint a kiegyezés korának egyik legváltozatosabb szakirodalmi termését hozta létre: könyvekkel, röpiratokkal, cikkekkel, nyilatkozatokkal gazdagította a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó irodalmat. Egykori népszerűségére jellemző, hogy amikor az 1887-es képviselőválasztáson megbukik, a Román Nemzeti Párt a karánsebesi pótválasztáson juttatja mandátumhoz. Ekkoriban épp e kárpátalji kisvárosban kezd a tanári és publicisztikai pályáját a Mocsárynál három és fél évtizeddel fiatalabb, de szintén a nemzetiségi küzdelmekben híressé váló Vasile Goldiş. Minden bizonnyal e harcokban érlelődnek benne azok a gondolatok, amelyeket főművében, *A nemzetiségi kérdéstről* című — először 1912-ben, másodszer pedig Hajós József tanulmánya kíséretében most megjelent — magyar nyelvű könyvecskéjében foglalt össze. Goldiş következetességét mutatja, hogy az Erdély és Románia egyesülését kimondó gyulafehérvári népgyűlésen 1918. december 1-én elhangzott, „antológiába illő beszédében” most már többségi, uralkodó helyzetben is kiállt a nemzetiségek szabadsága, jogegyenlősége mellett. Kár, hogy az elkövetkező években nem vált ereje érvényt szerezni ezen elveinek.

Goldişhoz hasonlóan gimnáziumi tanárként, méghozzá éppen Aradon vált ismertté, s utóbb Kolozsvárt jutott egyetemi katedrához Márki Sándor, a polgári radikális szemléletű pozitivistá történetíró. Részben a történelmi materializmus hatására, részben ösztönösen nem egy megállapításában rátapint a fejlődés rügőira. Helyesen értékeli a gazdasági alap, a néptömegek, az osztályharc szerepét a történelem alakításában. Ő teszi a becsmélrt, megvetett Dózsát a népi küzdelmek hősévé, s műveiben az erdélyi román parasztmozgalmak is új megvilágításba kerülnek. Történelmet ír saját életének gazdag tapasztaltait összegezve Beke György monográfiájának címszerelője, Veress Sándor is, Akárcsak egykor II. Rákóczi Ferencnek, Kossuthnak és hű követőinek szintén török földre kellett menekülniük a császári megtorlás elől. Veress lett az 1848-as emigránsok Mikes Kelemenje. Kétkötetes emlékirata, bár forrásértékű, csak melléktermék. Veress forradalmár volt, s Világos után követte Kossuthot Sumlába. Itt „szégyelltünk még

dolgozni“ — vallja meg. De amikor 1850 nyarán feloszlatták a menekülttábor, munka után kellett néznie. Várnában kitanulta a szabászatot, s néhány év alatt elegendő tőkét gyűjtött magának ahhoz, hogy Londonba mehessen, és elsajátítsa a mérnöki tudományt. Harminckét éves fejjel, újonnan szerzett diplomájával érkezik a polgárosodás útjára lépett s a jó szakembert tárt karokkal fogadó román fővárosba. Földet mér, térképet rajzol, vasutat és hidat tervez, járja az országot, csak megpihenni tér bukaresti otthonába. A közös munka során megszereti a román népet, azonosul annak társadalmi és nemzeti törekvéseivel, s ugyanakkor nem feledkezik meg anyanyelvéről sem: a Bukarestben letelepedett magyar értelmiségiekkel, iparosokkal együtt magyar tannyelvű iskolát hoznak létre, művelődési egyesületet szerveznek, és újságot adnak ki. Példát mutatnak arra, hogyan lehet az állampolgári hűséget összeegyeztetni az anyanyelvi kultúra ápolásával. Mert Veressnek még három társa, barátja is tollat ragadott, hogy a mindennapi munka mellett rögzítse emlékeit; így váltak külön csoporttá a bukaresti emlékirók: a mérnök Veress, a tanár Koós Ferenc, valamint a két orvos, Oroszhegyi Józsa és Fialla Lajos.

A sorozat három, derékba tört életű ember testamentumát is felméri. Mindnyájan a XX. század áldozatai. Közülük a legidősebb és kétségtelenül a legtehetségesebb Bitay Árpád, a román—magyar művelődési kapcsolatok szervenvelyes kutatója és kiépítője volt. Rendületlen munkakedvvel mindig a pillanatnyilag leg-sürgetőbb feladatokra vállalkozott: antológiát állított össze, fordított románból magyarra, magyarból románra, s bárhova hívták, mindig készségesen vállalkozott előadások tartására. Így kutatómunkája többnyire megrekedt az adatközlésnél, két-három oldalas jegyzetknél. Nem jutott ideje az összegezésre. A piavei csatában elszenvedett gázmérgezés okozta betegsége volt korai halálának fő oka.

Kovács Ferenc már az utókor szemével, inkább a hagyatéka támaszkodva vizsgálta Bitay munkásságát, Jordáky Lajos bevezető tanulmányai harcostársak-ról, vértanúvá lett kortársakról szólnak, akik tevékenységüket a Román Kom-munista Párt irányítása alatt fejtették ki. A Szilágyságból származó Kovács Ka-tona Jenőt a filozófia tartja büvőkörében, az irodalomban a fiatal nemzedék zász-lóbontó kötete, az *Új Arcvonal* (1931) munkatársaként jelentkezik. Anyagi nehé-zségek közt tengeti életét, regényeit a kiadók visszautasítják. A Vásárhelyi Ta-lálkozóon mindenben a baloldalt támogatja, s megismerkedik annak olyan kép-viselőivel, mint Józsa Béla, Nagy István, Balogh Edgár. 1937 őszén mutatkozik be a *Korunknál*, Gaál Gábor közli egy szilágysági faluról írt monográfiáját, majd maga mellé veszi a szerkesztőségbe. Az itt töltött három év Kovács Ka-tona Jenő életének legtermékenyebb korszaka. A bécsi döntés és a folyóirat be-tiltása után többször is behívják katonának. Közben szervez, ír, fordít, újra egyetemre jár. Meggyőződéses marxista, sehogy sem tud megbarátkozni a kolozs-vári professzorok idealista filozófiájával. Egyre súlyosbodó tüdőbaja 1944 tava-szán és nyarán kórházi ágyhoz köti — ekkor születik naplója —, a város felsza-badításának előkészítése közben, pár órával a nagy esemény előtt a Gestapo hurcolja el, s örökre nyomavész. Hasonlóan tragikus volt Szabó Árpád mind-össze három évtizedre szabott élete. Kolozsváron és Temesváron ismerkedik meg a munkásmozgalommal, a marxista filozófiával. Már a MADOSZ keretében munká-lkodik, amikor 1937-ben a *Brassói Lapok* riporterként alkalmazza. A Zsilvöl-gyéről és a Székelyföldről írja legsikeresebb riportsorozatokat. Egy év múlva a párt aktivistájaként vesz részt a temesvári *6 Órai Újság* szerkesztésében, s a román—magyar szellemi közeledésről cikkezik. 1939-ben új feladatot kap, a párt a kolozsvári *Erdélyi Magyar Szó* szerkesztését bízta rá. A lap Petőfi-ünnepsé-geket, irodalmi estélyt, magyar népi találkozókat rendez. A bécsi döntés után ille-galitásba vonul, s Aradon, Temesváron tevékenykedik, míg 1943 februárjában le nem tartóztatják és halálra nem kőnozzák. A hűség ára a halál.

A tett embereiről szóló sorozatban a válogatásról, a kötetvégi szemelvények-ről áttevédik a hangsúly a bevezető tanulmányra. Ennek terjedelme legtöbbször dominál, a szemelvények legfeljebb illusztrálják a tanulmányban elmondottakat. Maguk a tanulmányok pedig meglehetősen változatosak. A sorozat szerkesztősége szabad kezét ad a kötetek összeállítóinak. Így Kemény G. Gábor, Hajós József és Kovács Ferenc nehéz fajsúlyú értekezéseket, átfogó monográfiákat írnak. Hivatko-zásaikat, utalásait jegyzetekkel támasztják alá, s nemcsak magát a „hóst“, ha-nem a kort, a felmerülő problémákat is bemutatják. Formáját tekintve Kovács Géza Márki-portréja is ide illeszkednék be, de Márki túlzottan bonyolult, ha-talmas életművet maga után hagyó egyéniség ahhoz, hogy nem egészen félszáz oldalon teljes pályaképet adhassanak róla. Ő különben az egyetlen, aki munkás-ságának csak egy vetülete révén illeszkedik be a sorozatba. A többieknél a nem-zetiségi kérdés, a román—magyar kapcsolatok ápolása, a pártmunka vörös fonál,

melyre egész életüket felfűzheti a szerző. Így van ez Veress Sándor, Kovács Katonán és Szabó Árpád esetében is. Már említettük, hogy Beke György átfogó monográfiája élvezetes olvasmány, a szélesebb olvasókörök érdeklődésére is számíthat. A szemelvényeket beledolgozza a tanulmány szövegébe (dőlít betűkkel szedve), majd kommentálja, tisztázza a felmerülő részletkérdéseket, de nem vész el bennük, a főszereplő végig Veress marad; műveiből sem akar mindent bemutatni, csak azt, ami maradandó, amiből az utókor is tanulhat. S hogy a tudományos színvonal ne szenvedjen csorbát, összevonva közli jegyzeteit a kötet végén. Jordáky Lajos tanulmányai ma már, hogy szerzőjük sem él, forrásértékűek, s feltehetően mindent összegeznek, amit a két harcos publicistáról az utókornak tudnia kell. Mint írja, szándékosan mellőzte „az olvasót fárasztó” lapalji jegyzeteket. Sajnos azonban, az olvasó sokszor gondolkodóba esik egy-egy megállapításnál, vajon ez személyes élményből, kéziratoss feljegyzésekből fakad-e, vagy csak feltételezés? Különböző több bevezető tanulmány írója igen határozottan állapít meg — véleményünk szerint — ma már csak feltételezhető dolgokat. Mert azt például, hogy egy diák iskolai tanárától, professzorától mit tanult, vagy miért nem hallgatta valamelyikük előadásait, az évkönyvek adatain túl ma már csak feltételezhetjük, ha viszont írásos feljegyzésekre, visszaemlékezésekre támaszkodunk, azt jelölni kellene.

A sorozat keretében jó volna, ha megőriznék a nagyjából kikristályosodott kötetfelosztást, s legalább a terjedelem egyharmadát tartásák fenn a válogatás részére, történelmi tanulmányok esetében „perdöntő” dokumentumok közlésére. Már az eddig megjelent kötetek jó része is doktorátusi dolgozat melléktermékeként jött létre, s jó volna számba venni a készülődő levő disszertációkat, hiszen még sok kiadói szerződés megkötésére nyújthatnak alkalmat, s így biztosítani lehetne, hogy folyamatosan évi két kötetet hozzanak ki.

Mindenekelőtt a bukaresti emlékirókról kellene még egy-két kötetet készíteni, azután jöhetnének a Iosif Vulcanról, Veress Endréről, Kristóf Gyögyről, Octavian Gogáról, Jakabffy Elemérről, Emil Isacról és Józsa Béláról szóló monográfiák. Aradi Viktor és George Bariț idevágó munkásságát már feldolgozták a Patria sorozatban, amely — úgy tűnik — teljesen átadhatja helyét a Testamentumnak. Mindemellett Aradiról még elkélne egy részletesebb tanulmány. Külön kötetek dolgozhatnak fel egy-egy, a román—magyar kapcsolatokat ápoló folyóirat történetét, valamely történelmi esemény, törvény körüli vita visszhangját a román és a magyar sajtóban. Szintén e sorozat nyújthatna lehetőséget a levéltárak dokumentumértékű anyagának szakszerű feldolgozására (például egy magyar tudós vagy író román értelmiségiekkel folytatott levelezése, a román szellemi életre is nagy hatást gyakorló kolozsvári piarista liceum korszerű története). Nos, a lehetőségek végtelenek és csábítóak. Egyelőre Demény Lajos *Bábolna* című kötetét várjuk, mely feltehetően megindítja a történelmi monográfiák új vonulatát e sorozatban.

Gaal György

A nyelv győzelme és a forma fájdalmának szélfaküszrepezstőéke

Azért írunk, hogy szeressenek, s úgy olvasnak, hogy nem szerethetnek.

ROLAND BARTHES

Nehéz kétértelműségekről egyértelműen beszélni, ezt minden kritika tudja. Az olvasó a két- és többértelműségek közül bizonyára egy értelmet választ, mást a kritikus sem tehet, bár megkísérli mégis érzékeltetni a jelentés folyamatát is. Csakhogy különbséget kell tenni a formailag tiszta és a felbomló keverékfor-

ma kétértelműségei közt. Az utóbbi eset a valóban bonyolult, amikor tudjuk, hogy nem az irodalomtörténetileg már automatizálódott dinamikus rendszerekkel van dolgunk, és nem is egy, ezekkel ellentétes konstrukciós elvet érvényesítő műről, hanem a kettő közti átmenetet tipikusan képviselő alkotásról. Paradox

módon épp az új konstrukciós elv létrejöttének folyamata az új konstrukciós elv.

Palocsay Zsigmond kötete* irodalmi és kulturális tényként és tettiként itt található meg koordinátáit — és itt is leli csapdáját. S hogy máris szó lehet erről, az a mű szerencséje, hiszen más-különböző irodalomtörténeti ítéletekhez semmilyen távlatunk nincs, csak távol-ságunk a műhöz viszonyítva, ami pillanatnyilag éppen elég.

Az *Aki búsul, megöregszik* ugyanis nyilvánvalóan nem gyermekvers-mese (s így nem is értelmezhető és menthető fel ilyenként); elég itt a Felnőtt Gyermek metaforájára utalni, amely nem egyetlen, de talán a legtipikusabb bizonyítéka e megállapítás helyességének. Másrészt nem is (elmélkedő, természet-leíró, filozofikus, allegorikus stb.) költemény. Tulajdonképpen nincs műfaja. Az ilyen műfaj-talankodás nem meglepő, csupán a kultúra összefüggéseiben aggasztó (hiszen nem járul hozzá semmilyen stabilitás létrehozásához). Utóbbi megállapítás nem a mű elmarasztalása, talán ezt nem kell külön bizonygatni.

A kötet éppen a fenti koordinátákat lehetővé tevő, zavarbaejtő sajátossága miatt figyelemre méltó. A szöveg (a költői beszéd) intellektuális látványa eleve egy új konstrukciós elv keresésére készlet, valamilyen szembenállás megállapíthatóságát előlegezve — dinamikus és dialektikus rendszerként kínálva magát a történetietlen időben a jelentéstelen-automatizálódott rendszerekkel szemben. Ám éppen ez a megejtő látvány (a nyelvi varázslatról van szó) okozza az első zavart, hiszen ez a látvány nyelvi, a szubjektum csodásított (tehát védekező) látványa. Ez a nyelvi látvány (vagy nyelvi élmény) viszont azt a látszatot kelti, hogy ő maga az új konstrukciós elv, s meglehet, ez a látszat legyőzhetetlen, ha egyébert nem, hát azért, mert hozzászoktunk látszatok tényként való kezeléséhez. Mindez annak ellenére, hogy ez a nyelv tudja: nem lehet ő maga az új konstrukciós elv, egyszerűen azért, mert új konstrukciós elv nincs is, másrészt a nyelvezet (language) nem lehet konstrukciós elv, mert nem lehet forma, csak annak megvalósítója.

Mégis van és marad a látszat, mert a szubjektumnak szüksége van rá. Hiszen a nyelv a szubjektum, a szubjektumnak pedig szüksége van önmagára.

Palocsay mesét mond, de ez a mese már nem követi az automatizálódott kánonokat, a jó ugyan elnyeri végül jutalmát, de a rossz nem nyeri el bün-

tesését, csupán megfeddik. Röviden: a kilépés kétoldalú: kilépés a verses meséből és kilépés a filozófiai költeményből. E kettős, tehát látszólagos kilépésnek egyetlen eredménye a bentmaradás — de ne lépjünk a dolgok élébe.

Van ugyanis egy harmadik (és lényegi) kilépés — a jövőbe, a képzeletbe. Jelen mű már „státusa” miatt is kénytelen elvégezni ezt a kilépést, de nem erről van szó. Egy másik talajról, az *édesdszungel*ről; a lehetséges és a vágyott talaja ez, amint azt utólag írott *Édesdszungel* című didaktikus versében igyekszik kifejteni (*Utunk*, 1977. 22.):

*A SEMMI helyén innen
a VAN palánkján túl,
ahol a képzelet gyöngyöt gyűr.*

Ez egyértelmű beszéd, ám nem helyezi tárgyunkat semmilyen új megvilágításba. Ez csak fájdalom a botfülű kritika láttán, és nem magyarázat, hiszen az ideológiai bizonyítványt nem kell magyarázni, talán nem is lehet. Különbösen is e vers és az *Aki búsul*... viszonya tautológia.

Ha a képzeletbeli, a jövő fogalmaival közelítünk a mű egy rétegéhez, egyúttal azt állítjuk, hogy a művet egyfajta szabadságvágy hozza létre, tehát erőteljes emfatikus viszonyulás a jelenhez. Ezt a viszonyulást kitűnően emeli ki a mű természetszemlélete, amely poétikává akar válni, és nemcsak azért, mert toposz-sora rousseau-i, hanem mert ez az egyetlen ideológiai érv önmaga léte mellett. Az ilyen romantikus természetszemlélet a legtokéletesebb kilépést valósíthatja meg, csak hogy Palocsay mindek ellenére nem tud teljesen elszakadni jelenétől: „észrevesz az idő” — figyelmezteti önmagát, amihez néhány frappáns célzás kapcsolódik. Szóval a jelen a kifutópálya és a célpont is, e kettősségben őrlődik fel a mű. Ám kell lennie szembenállásnak is, s hogy ez a szembenállás nem nyilvánvaló, az a mű szerencséje. A szembenállást talán majd ott kell keresni, ahol iónia van.

Az epikai tények szerkezete a mű ideológiája szempontjából, tehát a szerző kommunikációs álláspontja tekintetében is különösképpen jelentéssel. Az első és alapvető epikai tény a gyermekek megérkezése egy pusztuló világba. Programjuk: „segítsünk mi mindenem ésszel”, e két tény — az epikai és az ideológiai — hozza létre azoknak a transzformációknak a sorát, melyek meghatározzák a strukturális tény. A továbbiak ennek az illusztrációi, allegóriái. Tulajdonképpen ez a heurisztikai kód, melyet időnként átszó a hermeneutikai kód (a szubjektum jelenléte mint idegen szó a po-

* Palocsay Zsigmond: *Aki búsul, megöregszik*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca, 1976.

lifóniában). Az említett első epikai tény még szimbolikus, és ezt a szimbólumot még néhány cselekvéssor fenn tudja tartani, nem tör létére, a baj csak ott kezdődik, amikor megjelennek a szimbólum testén az allegóriák (a harcra, a görény, a farkas megjavítása). Ez a rög-tönzött, bár mint látni fogjuk, egyáltalán nem ideológiamentes „javítóintézet” végül is megbontja a műegyensúlyát — mind szerkezetileg, mind ideológiailag.

A szubjektum a szerkezeti pluralitást választja és a terjengősséget, s az értelmi egyenértékűség létrehozása a semlegesítést, az édesdszungel monolitikus világát, ahol minden a jó szintjére kerül és semlegesítődik. Az epikai tények a szubjektum metaforikus fogantatású travesztiái. A szubjektum posztulál egy ideális világot, transformációkat hoz létre, ám ez az ideális világ nem találja sehol értelmét. A gyermekek érkezése mint szimbolikus és transzformálható elem hatja át az epikai tényeket, melyek ehhez az elemhez viszonyítva epikai metaforaként szerepelnek, s mint jelentők a maguk semlegesített mivoltában vagy létrehozhatnak valamilyen értelmet, vagy inkább távolodnak attól — ezt végül is nem tudjuk eldönteni.

E szinten különbségek és egybemosások játéka kápráztatja az olvasót, aki szeretné követni saját szabályait, a célzásokat, ám célzásokat egyelőre keveset talál, viszont több allegóriát. Hamar rájön, hogy a lényeg a szubjektum lát-lelete, és a kvázi-epikai szint transzformációit hajlamos mellékeseknek tekinteni. Csakhogy a műben minden jelent. De már most észreveszi, hogy az epikai tények emelkedő grafikont mutatnak (az ábrázolt világ tökéletes lesz), a lírai tények egyszintűsége viszont a szubjektum és a forma fájdalmát erősíti.

Másfelől viszont már átlátható az a törekvés is, hogy a szerző megtalálja-megőrizze azt a tartós formát (verses mese, énekek, meseszerűség), amely valamennyire megközelítheti a történelmileg megérthetőt. Az utolsó ének, ahol a szubjektum jelenléte a legerőteljesebb, és az utalások rendszere sokkal átütőbb az allegóriáknál, ilyen szempontból is fontos. Sajnos, az is előre látható, hogy a nyelv győzelmet arat, a szubjektumnak pedig marad az, amije volt: transzcendálhatósága és fájdalma — lényegi némasága. A mesemondó lázálmai és célzásai a kilencedik énekből beteljesednek. Az ironia, amely a nyelv tökéletessége által és a semlegesítés ábrázolásában akar megszületni, hiányzik, s végül is rájövünk: meg sem fogamzott.

Az édesdszungel mégiscsak takar valamilyen ellenállást, ez az ellenállás azonban felemás, hiszen a fantáziára és

a semlegesítésre alapoz, a fantázia viszont monolitikus, a semlegesítés pedig monolitikus, noha mindkettő együtt jár a helyzet tudatosságával, azzal a helyzetével, amelyben vagyok és kommunikálok. Következésképpen ezek a helyzetre irányulnak. Csakhogy Palocsay kvázi-konstrukciós elve éppen a semlegesítés, amely lényegénél fogva nem alkalmas a társadalmasodásra, mert csak talaja a társadalom, iránya már csak nagyon kis mértékben az, ha iránya nem éppen a távolodás, a fájdalom batyujával.

A választás, amelyből a mű született, ilyenformán nem radikális választás, tehát nem valamilyen forradalom, csupán egy nyelv választása, amelynek csodás egzotikumra fenntarthatja a semlegesítés ábrázolhatóságát (búcsú a negatívumoktól), kritikáját már nem végezheti el, mert távolság van a nyelv és a semlegesítést bemutató epikai tények között. S ez a nyelv nem tartalmazza azt az ironiát, amely mindezt lehetővé tenné, éppen mert nem távolság, hanem szakadék. Ez a szakadék pedig nem más, mint a mű értelmi szakadéka, melyet végül is törekenyen hidal át egy apologetikus nyelv. Nincs pluralitás a jelentést létrehozó epikai tények sorában, a szubjektum osztódása nem az. Csak a monolitikus édesdszungel van és a lázálmok (az álom is monologikus), s a monolitikusság csak semlegesítéssel (minden jó és szép lesz) érhető el. A mesemondó rokonszenves jelenléte a kvázi-cselekményben idegen szó, beavatkozás egy szimbólumba, melyet allegóriák bomlasztanak úgyis.

Ezentúl a teljes nyelvi radikalitás az értelmi radikalitást nem hozza létre, tehát látszat-radikalitás.

A totális semlegesítés talaján értelmi megalkuvás tenyészik, melyet nem tud ellensúlyozni a viaskodás a sárkányokkal, sem az utolsó ének célzásrendszere. A természetbe vonulás szeretett volna szimbólum lenni, így csak az, ami: kivonulás a bennmaradáson belül.

A fantázia, a mese, az utópikusság a jövőhöz kapcsolódó fogalmak, ám valamilyen jövő posztulálása szegényes értelmek kőénybokraiban végül a csend felé tart, és nem képes mitizálódni vagy létrehozni egy életképes szimbólumot. Noha nyelvi merészsége miatt egy ideig ellenáll a csendnek, de miután a mese jelentése a körülményekkel együtt a jövőben landol, a nyelvi csoda buboréka pukkan az ideológia légüres terében. Ezzel nem becsüljük le Palocsay nyelvi teljesítményét; az ő nyelve azon ritkák közé tartozik, amelyekre kultúránknak égető szüksége van.

Ilyenformán a mű egy nagy lehető-

ség elszalasztása, elpazarolt csoda: fájdalom és hiány. A jelentés a csendig és a semmiig hátrál a többségben levő banalitás talaján, és nem hozza létre azt a különös értelmet, amelyet kerestünk; felmutatja ugyan a nyelv lehetséges győzelmét, de nem radikális választásból született (gondoljunk csak az *édesdzsungel* metaforára és az *aki búsul, megöregszik* ideológiai motívumra), másrészt nem tartalmaz igazi döntést, csak fájdalmat. Bár magának a kísérletnek a létrejötte is némileg kérdés, a szubjektum olyan kérdést tett fel magának,

melyet nem tud megválaszolni perspektivikusan sem, azaz rosszul tette fel a kérdést, mert kérdése nem saját igazi kérdése.

Egyetlen szerencséje: fájdalma nemcsak az övé, a miénk is. Ezért lehet és kell is szeretni Palocsay művét, legalább nyelvéért, mert nyelvi győzelme szerencsére a mi győzelmünket is jelenti, ez pedig nem is kevés. Csakhogy a fájdalom és a hiány láttelele ma már elégtelen. Gyönyörű dadogás. Mindenén túl Palocsay egy dolgot világosan lát: „*hull az idő*” — belepi a történelmet.

Boér Géza

Két hazai tudományos könyv

A romániai magyar tudományos könyvkiadással foglalkozó kerekasztal-értekezletünkön (*Korunk*, 1976. 1—2.) és más alkalmakkor is elhangzott az az igény, hogy legrangosabb és egyben legnépszerűbb tudományos könyveink, a Kriterion gondozásában megjelenő *Korunk Könyvek* sorozat kötetei legyenek az eddiginél nagyobb mértékben — az értekezlet egyik felszólalója szerint kb. felerészben — hazai szerzők munkái. Természetesen anélkül, hogy a sorozat „felhigulna”, hogy csökkenne Marx György és Robert Escarpit, Szent-Györgyi Albert és Jean Piaget neve jelezte színvonala, valamint örvendetes népszerűsége.

Az elmúlt hónapokban a *Korunk Könyvek* sorozat egyszerre két újabb kötete nyújtja ismét hazai szerzők munkáját, s ez a tény elégedettséggel tölt el mindannyiunkat: szerzőgárdánk kezd a sorozat eddigi hét hazai szerzője nyomában a rangos külföldiekhez felzárkózni. Ehhez képest kisebb jelentőségűnek, de nem elhanyagolhatónak tartjuk azt, hogy a két kötet gondosabb szerkesztést és szakellenőrzést igényelt volna: hogy az egyik túl szűk kerete és túl széles témaköre miatt nehezen érthető a nagyközönség számára, a másik pedig, amely olvasmányosabb ugyan, sok helyt pontatlan-szakszerűtlen. Mikor kritikuskaink itt következő két írásukban a könyvek méltatása mellett erre az utóbbi jelenségre figyelmeztetnek, szándékuk — és szándékunk — szerint a romániai magyar tudományos közírás fejlesztésének, szakszerűségének és jó értelemben vett népszerűségének ügyét szolgálják.

Kibernetika és energiaválság

A századforduló óta a fejlett országokban valósággal forradalomszerűen újult meg a tudomány és a technika („tudományos-műszaki forradalom”), aminek a hatása természetesen egyre inkább érezhető a közepesen fejlett és a fejlődő országokban is. E folyamat részeként a tudomány haladása napjainkban számos, *minőségileg új* vonást mutat. A mai tudományt az ismeretek szinte robbanásszerű halmozódása, egyre újabb tudományterületek kialakulása, az egyes tudományágak hálószerű összefonódása és „tudományágak fölötti tudományok” — ún. interdiszciplinák — megjelenése, a matematikai, a kiber-

netikai és a szimbolikus logikai módszerek térhódítása, a tudományos kutatás szervezetségének fokozódása, valamint a tudomány közvetlen termelőerővé válása jellemzi.

Ma a tudomány összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepet tölt be a társadalom életében, mint eddig bármikor, s talán ezzel magyarázható az a nagy érdeklődés, amellyel korunk embere a tudomány által elért eredmények és felvetett kérdések felé fordul. Napjainkban tehát a tudomány is mindinkább integrelődik az egyetemes művelődésbe: a kultúra sajátos részterületévé válik.

A tudományos-műszaki forradalom ko-

rában a tudományos ismeretterjesztésre, e fontos társadalmi tevékenységre háruló feladatok között nagy szerepe van a könyvkiadásnak, s — itt és most — főképpen a *Korunk Könyvek* sorozatnak. Szükségszerű, hogy a hazai magyar olvasóközönség is korszerűen tájékozódjon, és akár „első kézből”, a tudományos kutatók műveiből, akár monográfiák és népszerűbb feldolgozások útján eligazodjon a rohamosan fejlődő tudomány és technika adatsűrűségében, s hogy tiszta képet kapjon a tudományos-műszaki forradalom gazdasági és társadalmi vetületeiről. Örömmel állapítható meg, hogy az eddigi kötetek — mintegy öt év termése — ennek az igénynek eleget tettek: igyekeztek általános kitekintést nyújtani a huszadik század tudományos és műszaki gondolkodására, s legtöbb esetben sajátos interdiszciplináris szemlélettel a tárgyalt jelenségek, a bemutatott tudományterületek filozófiai, szociológiai, sőt etikai vonatkozásaira is kitértek. De nem szándékom általános mérleget készíteni az eddig megjelent kötetekről: a sorozatnak az idei két első kötetét óhajtom ismertetni a fentebb említett igény figyelembevételével. Előljáróban megjegyzem, hogy a két kötet úttörő munka mind a *Korunk Könyvek* sorozatban, mind a hazai magyar tudományos ismeretterjesztésben, s mindkettő az olvasóközönség által régóta behatóbban megismerni vágyott témaköröket tárgyal.

Vincze János és Vincze Mária tanulmánykötete* rendkívül nagy anyagot ölel fel: a kibernetikával s ennek „természetes” és „mesterséges” eszközével, az idegrendszerrel és a számítógéppel foglalkozik. A szerzők — a romániai magyar tudományos ismeretterjesztésben eddig alig tapasztalt — többszörös interdiszciplináris „határátörést” valósítanak meg, ami elkerülhetetlenül maga után von bizonyos előnyöket és hátrányokat.

Mint jeleztem már, könyvpiacunkon régóta „hiánycikk” egy olyan magyar nyelvű könyv, amely tudományosan és közérthető formában (a kettő elvileg nem zárja ki egymást) ismerteti a kibernetika alapvető tételeit. Gyakorlatilag persze nem könnyen megoldható kérdés, hogy miképpen lehet egyszerűen és világosan, de nem szakszerűtlenül megmagyarázni például a kibernetikai rendszerek modellezését és a jelek kódolását, vagy lehet-e olyan példákat találni, amelyek szemléletesen megmutatják a különböző, egymástól látszólag

igen távoli gazdasági, biológiai vagy műszaki rendszerek „viselkedése” között észlelhető hasonlóságot. Már ezek a példák is jelzik, milyen nehezen leküzdhető nehézségekkel számolhat az, aki ilyen könyv megírásába fog — a Vincze-szerzőpár azonban, a vesztély vállalásával is, megpróbálkozott ezzel.

A bevezető fejezetben a szerzők igyekeztek az olvasók széles köre számára megfogalmazni a kibernetika fő gondolatait és módszereit. A fejezet kényszerű rövidsége miatt azonban (ez maga kitéhetett volna egy külön könyvet) az az olvasó, akinek nincs megfelelő matematikai felkészültsége és elegendő ideje arra, hogy Wiener, Shannon és Kolmogorov munkáit olvassa, nem sokat tud meg a mélyebb megértés szintjén erről az átfogó tárgykőről.

A könyvben ezután a matematikai logika alapjaival ismerkedünk: a halmazok és algebrai műveletek tárházán át kalauzolniak a szerzők a logikai műveletek és dilemmák felé. Az újabb fejezet még több matematikai felkészültséget igényel, s az ezzel nem rendelkező átlagolvasót jól „megdolgoztatja”, de az itt szerzett tapasztalatokat az olvasó nem gyümölcsöztetheti a logikai áramkörök terén. Ezek tárgyalása talán jobb kulcsot adott volna a *Neurokibernetika* és az *Elektronikus számítógép* című fejezethez is; az utóbbiban sok a számítástechnikai fogalomzavar, ezeket azonban itt hely hiányában nem tisztázhatjuk. (Egyébként is fölösleges erre a sajtónkban már megvitattot kérdésre visszatérnünk. — *A szerkesztőség megjegyzése.*) A könyvben feldolgozott információk történeti sorrendje és a kibernetika „hőskora” előtti tisztelgés lehet az oka annak, hogy a számítástechnika új és legújabb eredményeit a szerzők nem mutatják be (talán a könyv korlátozott terjedelme miatt is). Pedig ha figyelembe vesszük a bevezetőben mondottakat, erre bizony szükség lett volna.

A biológiát az ezgakt természetudományokkal összekapcsoló számos határp probléma között vezető helyet foglal el az emlékrögzítés mechanizmusának kérdése, amely az utóbbi évek biofizikai és molekuláris biológiai felfedezéseinek tükrében az egyik „legdivatosabb” kutatási területté vált. E tudományos közérdeklőséget csak növelte az információelméleti és kibernetikai ismeretanyag bővülése, valamint az a kézenfekvő analógia, amely a korszerű számítógépek néhány működési elve és az emberi agy információfeldolgozásának menete között felfedezhető. A probléma népszerűsége és az interdiszciplináris közléség tette szükségessé a Vincze-szerzőpár könyvé-

* Vincze János—Vincze Mária: Kibernetika — idegrendszer — számítógép. *Korunk Könyvek*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1977.

ben is a neurokibernetika tárgyalását, abból a megfontolásból, hogy mindkét folyamat döntő mozzanata a rögzítés, mindkét apparátus fontos alkotórésze a memóriaegység.

A kibernetika fiatal tudományág, csak a második világháború után alakult ki — természetesen korábban is létezett elemeiből — mint önálló szakterület. Rohamos fejlődése következtében ma már nagy szerepet játszik a kutatási módszereknek és a gyakorlati feladatok megoldásának fejlődésében-korszerűsödésében a tudomány és a technika legkülönbözőbb területein (biológia és orvostudomány, híradás- és számítástechnika, automatika, közgazdaságtan stb.). Jóllehet az első hazai magyar kibernetikakönyvnek egyfelől választott címe, másfelől adott terjedelme is szűkszavúságra kötelezte a szerzőket a kibernetika széles társadalmi vetületeit illetően — a *Korunk Könyvek* sorozat célját és feladatait tekintve, épp ebből a tárgykörből bővebb ismeretanyagra lett volna szüksége a kötet olvasójának, hogy kelendő betekintést nyerjen a kibernetikai rendszerek óriási lehetőségeibe.

Minden korban foglalkoztatta az embereket az, hogy miképpen alapul a jövő — a maguké, közvetlen környezetüké (népüké, hazájuké), esetleg az egész emberiségé. Ez nemcsak a kíváncsiság ténye: az ember tudatos lény, s ez mindeneke előtt azt jelenti, hogy mielőtt cselekszik, képes végiggondolni majdani cselekvésének útját-módját, eszközeit, s várható következményeit is, jövőjét tehát tudatosan alakíthatja.

Az 1955-ös nemzetközi atomenergia-konferencia megnyitóján senki sem gondolt arra, hogy húsz év múlva energia-válság fenyegeti majd a világot, s hogy szigorú energiatakarékosági intézkedésekre lesz szükség. A századvég és a jövő század energiaproblémáit kutató futurológusok borúlátóbbjai úgy vélik, hogy civilizációnk számára az energiaínség következményei katasztrofálisak lehetnek. Vajon igazuk van-e; vajon tényleg le kell mondanunk a civilizált élet egyes kiváltságairól? Mennyi ebben a kérdésben a profitházásásnak és mennyi az energiahordozók valós hiányának a súlya? — erről szól Niederkorn János könyve*. A szerző nem annyira borúlátó, mint az említett jövőkutatók, s az energiahordozók felsorolásakor legtöbbit időz az atomenergia lehetőségeinél, szerinte ugyanis ez az energiaválság megoldásának kulcsa.

* Niederkorn János: *Változó energia*. Korunk Könyvek. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1977.

Az első fejezet azonban nemcsak az energiahordozók pusztá felsorolása, hanem valóságos technikatörténeti áttekintés is, amelyből nem hiányzik a fizikából ismert energiaegységek értékviszonyainak tárgyalása sem. Ugyanitt — a sok gazdasági tényezőzt bemutató összehasonlító táblázat révén igen időszerrű fejezetben — a szerző az energiahordozók jövőjének kérdését is felveti, előre sugallva azt, hogy ezek közül legfontosabb az atomenergia, s ezzel mintegy meghatározva a további fejezetek tartalmát. (Hogy itt is alkalmazzuk az interdiszciplináris szempontot, örömmel állapítjuk meg, hogy a szerző a környezetszennyeződés kérdésre is kitér.)

A bevezetőnek is tekinthető első fejezet után a könyv egy kis atomfizikával és atomtechnika-történettel folytatódik, hogy aztán az olvasó szinte észrevétlenül az atomreaktorok fizikájával kezdjen megismerkedni. Itt sem hiányoznak a szemléletes táblázatok, ábrák és egyenletek, jóllehet ezekben — s néhol a szövegben is — többször előfordulnak kisebb-nagyobb pontatlanságok. (A könyvnek erre a „szépséghibájára“ mutat rá részletekbe menően következő közleményünk. — *A szerkesztőség megjegyzése.*) Az egyes reaktortípusok leírása, ipari alkalmazásuk perspektíváinak felvillantása révén az olvasó előtt megvilágosodik az energiatermelés — a tudományos-műszaki forradalom egyik fő problémája — gazdasági-társadalmi vetületeinek bonyolult kérdésköre.

A tudomány fejlődésének legújabb eredményein alapuló eszközök és berendezések, az általuk nyitott lehetőségek összehasonlíthatatlanul kedvezőbb feltételeket biztosítanak az emberiség számára, mint amilyeneket korábban egyáltalán elképzelhettünk: nagyjából ez a kötet végső konklúziója. A szerző ugyanakkor, ha nem is publicisztikus egyértelműséggel, de mintegy „a sorok között“ megérteti az olvasóval, hogy a huszadik század második felében, az „atomkorban“, emberiségmértetben kell gondolkodni: nem lehet másokkal nem törődve, csak a magunk hasznát nézve a környezetet szennyezni, a bioszférát veszélyeztetni, az energiát pazarolni, egyszóval visszaélni az adott lehetőségekkel. Bár ezzel kapcsolatban nem lett volna érdektelen — a *Korunk Könyvek* más kötetei példájára — a tudomány és a technika fejlődésének erkölcsi vonatkozásait, a felelősség kérdését is felvetni, a *Változó energia* így is betekintést nyújt az energiatermelés körül felmerülő problémák sűrűjébe.

Selinger Sándor

Amikor kezembe vettem a *Változó energia* című kötetet, azt reméltem, hogy választ kapok sok olyan kérdésre, amely nemcsak a közgazdászokat, hanem a fizikusokat is érdekli. Kissé lehangolt, hogy a hátsó borítólapp reklámszövegében a kiadó *energiaforrásokról* ír, holott a magyar szakirodalomban már néhány évtizede nem energiaforrásokról, hanem *energiahordozókról* beszélünk. A szövegben is sok helyen használ a szerző olyan kifejezéseket, amelyek csak a századfordulón megjelent művekben vagy rosszul sikerült fordításokban találhatók meg. Néhány ezek közül: hermetikusan (légmentesen), pompa és pumpa (szivattyú), préselés (összenyomás), precízen (pontosan), kanális (csatorna) stb. A nyelv tisztasága ellen akaratlanul elkövetett vétéseket a szerkesztőnek vagy szaklektornak feltétlenül ki kellett volna javítania.

Ezektől a hibáktól az ép nyelvérzékű olvasó még eltekinthet. Sajnos, nem ez a helyzet azzal az információs anyaggal, amely a kötetben található. A könyvben tömegesen fordulnak elő *hibás képletek*. Ugyancsak csodálkozhat mindenki, aki valaha Coulomb törvényét tanulta, hogy az elektrosztatikának ez az alaptörvénye ennyire lerövidült (25. lap). Az még elfogadható magyarázat, hogy a távolság jele a nyomdai munkálatok során elveszett, de az már semmiképpen sem, hogy az arányossági tényező is eltűnt. Hasonlóan sok hiba található a magreakciókat feltüntető egyenletekben. A szerző nem tartja magára nézve kötelezőnek sem a tömegszám, sem a töltésszám megmaradásának törvényét. Így például a 83. lapon a 92-es rendszámú uránból 40-es rendszámú cirkónium és 58-as rendszámú cézium lesz. Hasonlóképpen hibásak a 106., 140. és 156. lapon feltüntetett magreakciók, valamint a 151. lapon a *j* értékét megadó kifejezés.

Ilyenformán az energia megmaradásának elve nemcsak a magreakciókban látszik megdőlni, hanem akkor is, amikor a szerző azt állítja, hogy a mai hőerőgépeknél *kiküszöbölik a sűrűlódást* (21.). Hatalmas mennyiségű anyagmegtakarítást lehetne elérni, ha ennek a titkát is elárulná! A 7. lapon azt olvashatjuk, hogy az ember elemi létezéséhez napi 3000 *kilokalória* szükséges. Ezt az óriási mennyiséget csak megfelelő orvosi felügyelet mellett ajánlanám például azoknak a sportolóknak, akik a légsúlyú kategóriából — egyik napról a másikra — a nehézsúlyba szeretnének átkerülni. Az eljárás azonban még így sem ve-

szélytelen, mivel az emberi szervezet napi kalóriaigénye 2—7 kilokalória között mozog. Az is érdekes megállapítás, hogy a szelenergia és a vitorla rendkívüli szerepet játszott a *csillagok* tanulmányozásában (11.). A hajózás valóban sokat köszönhet a csillagászati ismereteknek, s ezek bővüléséhez maga is hozzájárulhatott — a szelenergia szerepe azonban ebben annyira közvetett, hogy a rá való hivatkozás itt furcsa. Mint az is, ahogyan a szerző a dugattyús gőzgépeknél a haladómozgásnak forgómozgássá való átalakítását elképzei. Szerinte ehhez nem szükséges egyéb, mint az, hogy a dugattyú mozgását (!) vasrúddal meghosszabbítsuk (20.).

Téves az indukcióra vonatkozó megállapítás is (26—27.). Áram csak zárt vezetékben jöhet létre. Indukciós áram keletkezéséhez nem okvetlenül szükséges a helyzetváltoztatás. Indukált áram akkor is keletkezik, ha a mágneses fluxus nyugalmi állapotban lévő vezető körül változik. Hasonlóképpen nehéz elképzelni azt a dinamót (28.), amely egy vashengerbe épített külső tekercsből és egy másik vashengerbe épített belső tekercsből áll. Hibás Lenz törvényének a megfogalmazása is (28.). Elemi fizikai ismeretek hiányára vall az a megállapítás, hogy a potenciális energia például a gravitáció vagy az anyagot összetartó erők összessége (33.). Az energia az erőtől jól megkülönböztethető fizikai mennyiség.

Hibás továbbá az üvegházhatás magyarázata (53.). Semmiképpen sem áll az, hogy a légkör a visszavetődő (!) sugárzást átengedi, a föld felületén megtört és hullámhosszát változtató hősugárzást viszont elnyeli. Itt két különböző hullámhossztartományról van szó. A légkör átengedi a rövid hullámhosszú infravörös sugarakat, de visszaveri a nagyobb hullámhosszú sugárzást.

A kémiai ismeretek terén is sok zavar mutatkozik. A kémiai elemek jellemző adata a *rendszám*, nem a *tömegszám*. Ezért nem állja meg a helyét az a megállapítás, hogy az új elem tömegszáma 17, és ez nem lehet más, mint az oxigén izotópja (81.). A szerző nem tesz különbséget *fém* és *érc* között sem (93.). A legmegdöbbentőbb megállapítást a 94. lapon találjuk, ahol nátriumlúg (!) semlegesítéséről van szó — nátrium-bikarbonát adagolásával. Eddig a lúgokat *savakkal* semlegesítették!

A turbina sem *áramfejlesztő gép*, amint a 110. lapon olvasható. A *gőz* és a gázturbina valójában *erőgép*, áramtermelésre pedig a közös tengelyre szerelt

turbina és a generátor (turbogenerátor) alkalmas. A plazmát sem tekintjük márnak az anyag negyedik halmazállapotának (160.). Az árapályhullámban — a szerző szerint — nemcsak a Holdnak és a Napnak a Földre, mindenekelőtt az óceánokra gyakorolt együttes hatása, hanem az egyetemes tömegvonzás is megnyilvánul (197.). Valójában az árapály jelenségét a Holdnak és kisebb részben a Napnak a Földre gyakorolt együttes általános tömegvonzása hozza létre, amint ezt már Newton óta tudjuk.

A könyvben sok esetben összecserélődik a *tömeg* és a *súly*, valamint az *energia* és a *teljesítmény* (180., 181., 185., 209.). Itt említtem meg, hogy a szerző függetleníti magát a Nemzetközi Mértékrendszer egységeitől is, amelyek pedig már évek óta bevonultak középiskolai tankönyveinkbe.

A sajnós, nem kis mértékű „információs ártalom” terjesztéséhez egyes ábrák szintén hozzájárulnak. Például a 9. ábrán nem a szabályozó rudakat mozgató mechanizmust, hanem magukat a rudakat láthatjuk; a 10. ábrán az 5-ös alatt nem gőzfejlesztőt, hanem gőzturbinát, a 6-os szám alatt nem szivattyút, hanem generátort, a 7-es szám alatt nem turbinát, hanem kondenzátort láthatunk. A 18. ábra jelmagyarázata nem egyezik a szövegben megadott leírással.

Hogy e hibákon túl, amelyeket egy szaklektor kijavíthatott volna, néhány

tartalmi vonatkozásra is kitérjek, megjegyzem: az egyes energiahordozók ismertetése nem áll arányban jelenlegi felhasználásukkal. A nukleáris energiáról szóló rész túlméretezettsége annak is tulajdonítható, hogy számtalan ismétlésre bukkanunk a szövegben (például az urán izotópjairól, az izotópok szétválasztásáról szóló részekben). Nem érthetünk egyet a szerzőnek azzal a megállapításával sem, hogy az elektromos energia a hőenergia származéka (19.), valamint azzal sem, hogy a mai energetika kizárólagos alapja a gőzturbina (22.), és hogy az elektromos energiát csaknem kizárólag hőenergiából nyerik (31.). Akkor miért építenek hazánkban — és szerte a világon — olyan sok vízerőművet? Azzal sem érthetünk egyet, hogy az energiateljesítmény nagy része az iparban sem elektromos energia formájában történik (64.). Mivel hajtják akkor a munkagépeket üzemeinkben?

A könyvet végigolvasva nem tartom valószínűnek, hogy a sorozat szerkesztői valaha is látták a kéziratot, holott erre igen nagy szükség lett volna. Mint ahogy magára az időszerű témájú könyvre is szükség volt, s mint ahogy arra is szükség van, hogy új, fiatal szerzők kapcsolódjanak be tudományos közírássunkba — de több komolysággal, felelősségtudattal, nem feledkezve meg arról, hogy ezzel egyaránt tartoznak a tudománynak és az olvasóközönségnek.

Heinrich László

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

SOCIOLOGIA EDUCAȚIEI ȘI ÎNVĂȚĂMÎNTULUI

Fred Mahler szerkesztésében először jelenik meg román nyelven nevelés- (vagy/és oktatás)szociológiai tanulmánygyűjtemény. Bár a kötet szerkesztőjének nem kellett úttörő munkát végeznie — hiszen olyan átfogó szöveggyűjteményekből indulhatott ki, mint D. F. Swift: *Basic Readings in the Sociology of Education*. London, 1970; Alain Gras: *Sociologie de l'éducation*. Textes fondamentaux. Paris, 1974; vagy Ferge Zsuzsa—Háber Judit: *Az iskola szociológiai problémái*. Budapest, 1974 —, annál inkább meg kellett küzdenie egy alig félévszázados múltra visszatekintő tudományos diszciplína hazai ismeretlenségéből adódó nehézségekkel. A kelet-európai szocialista országokban — talán az egy Lengyelországot kivéve — nincsenek hagyományai a nevelés makro-szintű, társadalmi-intézményes összefüggéseket ágyazott funkcionális megközelítésének. A pedagógiai szemlélet itt a mindennapos oktató-nevelő munkához keres közvetlenül praktikus fogódzókat, s innen nézve a „nevelés” egyértelműen szociológiai megközelítése „pedagógiai kontárkodásnak”, „határsértésnek” minősül. Ezért kiemelkedő érdeme a válogatásnak, hogy először tesz román nyelven hozzáférhetővé olyan tanulmányrészteteket, amelyek a kulturális értékek átadásának mechanizmusát az „esély-egyenlőség” függvényében vizsgálják. A kötet törzsét azok a tanulmányok adják, amelyek az iskola mai

diszfunkcionalitásainak kérdését vetik fel. Hogyan konzerválja az intézményesített nevelési rendszer az adott társadalmi struktúrákat (Ivan Illich), hogyan hat vissza az iskola szelekciőközpontúsága (vizsgaközpontúsága) a képzési funkcióra, és mennyiben befolyásolja a tanári tekintély mint a „szimbolikus represszió” eszköze az alsó rétegek társadalmi mobilitását (Pierre Bourdieu), lehetséges-e a szocializmus viszonyai között egy olyan típusú mobilitás — kollektív mobilitás —, amely nem termeli újra a munkamegosztásból adódó társadalmi egyenlőtlenségeket, hanem kulturálisan úgy homogenizálja, úgy nivellálja „felfelé” a különböző társadalmi rétegeket, hogy „a ma még kedvezőtlenebb helyzetben levők esélyei gyorsabb ütemben növekedjenek, mint a többi társadalmi rétegé” (Ferge Zsuzsa)?

Bennünket különösen ez utóbbi kérdésfelvetés érint. A különböző társadalmi rétegek „közelítésének számos közvetlen eszköze van — írja tanulmányában Ferge Zsuzsa —, mint például a legalacsonyabb bérek átlagosnál gyorsabb emelése, a családi pótlék, a nyugdíj emelése. Ezek a törekvések azonban, kívülről »korrigálják« a struktúrát és nem biztosítják azokat a belső mechanizmusokat, amelyek egy idő után a *korrekciókat* feleslegessé teszi. [...] Ilyen belső mechanizmus a csoportmobilitás. A *kollektív mobilitás* tehát az elsődleges társadalmi cél az egyéni mobilitással szemben”, hiszen az egyéni mobilitás „individuális kiemelkedés individuális eszközökkel”, mely „ha nem is kifejezetten struktúra-konzerváló, nem lehet lényeges struktúra-módosító sem, nem a rétegek közelítésének irányába hat, hanem a társadalom atomizálódásának, az ún. »privatizálódásnak« kedvez. [...]” Ez utóbbi esetben „az egész társadalmat és egyes csoportokat egyaránt előrevívó erők egyének egymás közötti versengésében forgácsolódnak szét — gyengül a szocialista közösségi tudat. [...] Az egyenlőtlenségek növelése általában nem úgy jelenik meg, mint tudatos szándék. Am annyi bizonyos, hogy a pillanatnyi helyzet javítására irányuló általános törekvésen belül egyes csoportok kedvezőbb, mások kedvezőtlenebb esélyekkel indulnak. Így például azok, akik a tudás és/vagy a hatalom magas szintjén vannak, a döntéseket hozzák vagy azokat közvetlenül befolyásolják, az átlagosnál jobb lehetőségekkel rendelkeznek arra, hogy csoport- és egyéni érdekeiket is az össztársadalmi érdekeken túl, esetleg azokkal szemben érvényesítsék.“ [...] „Másképp társadalmunknak igen nagy szüksége van magasán képzett emberekre, de még nem vagyunk elég gazdagok ahhoz, hogy a potenciálisan szinte mindenki benn lévő adottságokat kibontakoztassuk. Ezért az iskolának ki kell választania azokat, akiknek adottságai a legkevesebb erőfeszítéssel vagy ráfordítással fejleszthetők. Ezek — nyilvánvalóan — az iskolázottabb, általában kulturáltabb és anyagilag is kedvezőbb helyzetben lévő gyermekei és legfeljebb az úgynevezett »tehetséges« munkás-paraszti gyerekek. Mindez — egyéni és csoportérdektől függetlenül is — előnyös helyzetek átörökítése és a kollektív kulturális mobilitással nem szükségképpen párhuzamos egyéni mobilitás felé visz.“

Ferge Zsuzsa vizsgálatának végkövetkeztetése: „ellentmondás van az iskola sajátosan pedagógiai és kultúraátadó szerepe és társadalmi feladatai között. Egyfelől a »nem-tehetségesekről« lemond az iskola, másfelől olyan helyzet alakul ki, hogy a jobb és rosszabb adottságúak szétválasztásánál a gyerek társadalmi helyzete is szerepet játszik. Belekerülünk abba a cikulus vitosusba, ahol a társadalomból tanulmányi, majd ebből ismét társadalmi hátrány keletkezik. [...] A »fizikai származású gyerekek« segítségére irányuló szándék, noha önmagában fontos és szükséges törekvést jelez, külsőleges, mert nem az alapvető cél, a kollektív mobilitás oldaláról közelíti a kérdéshöz, hanem az egyéni mobilitásra helyezi a súlyt. [...] Az iskola demokratizálása végső soron rendkívül hosszú folyamat, ahol csak hosszú távon lehet eredményeket elérni, ahol ad hoc, kampányszerű beavatkozás nem sokat segít.“ (*Editura didactică și pedagogică. București, 1977.*)

A. J.

KELEMEN JÁNOS: A NYELVFILOZÓFIA KÉRDÉSEI

A szemiotikai és kommunikációelméleti irodalom, a nyelvelméleti tanulmányok utóbbi évekbeli bővítése, a módszertanként nagymértékben elterjedt nyelvkritika mintha elfeledtette volna, hogy a hagyományos nyelvfilozófiai kutatás (mindezen szakágak elméleti alapja) háttérbe szorult. Ennek magyarázata nyilván az, hogy a jelzett tudományok, interdiszciplináris jellegüknél fogva, nyelvfilozófiaként is működhetnek, azonban a hagyományos nyelvfilozófia kérdéseit — gondolkodás és nyelv, grammatika és logika, nyelv és társadalom, nyelvi rendszer és valóságstruktúra viszonyát — ki nem kerülhetik. A haladáshoz a nyelvre irányuló reflexió eredményeinek, a nagy nyelvfilozófiai rendszereknek a kritikai

hasznosítása szükséges, mert bár a marxizmus klasszikusainak utalásai egy marxista nyelvfilozófiai rendszer építéséhez elegendő módszertani alapot szolgáltatnak, egy ilyen rendszer — többek között a dogmatikus gondolkodás alapvetően helytelen kérdésfeltevése miatt — máig sem született meg.

E cezura leküzdésének szükségességét tudatosító Kelemen János egyéb kutatásai mellett — strukturalizmus-elmélet, nyelv és oktatás összefüggései — a *Világosság*, a *Valóság* és a szaklapok hasábjain évek óta nagy rendszerességgel és pontossággal közölte a nyelvi reflexió történetileg kialakult problémakörre és rendszereire vonatkozó tanulmányait. E tanulmányokat itt együtt olvashatjuk. Alapkönyvet tartunk tehát kezünkben, amelynek kiindulópontja a polgári nyelvfilozófia legnagyobb hatású, cassireri rendszerének sarkalatos megállapítása: „Mind a modern költészet, mind a modern filozófia formájában az az új viszony fejeződik ki, mely a középkorból az újkorba való átmenet évszázadaiban a szubjektum és az objektum, az En és a Világ közt létrejött.”

A marxista nyelvfilozófia lehetőségeiről a szerző ezt írja: „A marxizmus rendszerében a nyelvfilozófiai kérdésfeltevéseknek megvan a természetes helyük, s e kérdésfeltevéseket nem lehet a nyelvfilozófia valamelyik aspektusára szűkíteni. [...] Fontos hely illeti meg a nyelvészet filozófiáját, értve ezen a nyelvtudomány eredményeinek filozófiai általánosítását és ellenőrzését, valamint a marxista nyelvtudomány alapvetését. Emellett jelentőséget kell tulajdonítanunk a marxista filozófiában felmerülő különböző konceptuális problémák nyelvi-logikai analízisének: teljesen jogos, hogy ezek megoldását — ideértve az ontológiai kategóriarendszer finomítását — a természetes nyelvek vagy az erre a célra létrehozott mesterséges nyelvek struktúrájának szintaktikai-szemantikai elemzésével előrevigyük. Végül nélkülözhetetlen az a megközelítés is, mely nem a nyelvtudomány fogalmait és módszereit elemzi, nem is prizmának tekinti a nyelvet az általános filozófiai problémák tárgyalásában, hanem magát a nyelvet vizsgálja sokoldalú meghatározottságában.”

E könyv legnagyobb erénye, hogy az olvasó által közvetlenül hasznosítható szintetikus következtetések kiemelésével Kelemen módszerét is érzékeltethetjük:

„A nyelv és a gondolkodás mind a karteziánus, mind az empirista ismeretelmélet szerint független egymástól: mindkét felfogásban csak faktuális-kontingens és nem logikailag szükségszerű kapcsolat van közöttük. Mindkét irányzatra jellemző továbbá, hogy a nyelv másodlagos az individuum pszichikus életének alapformáihoz képest, és nem feltétele a gondolkodásnak.” Am ez a felfogás paradoxonhoz vezet: „a lélek ismérve a nyelv lesz, az a nyelv, mely egyébként nem szükségszerű hordozója a lelki életnek, a gondolatoknak, az ideáknak. [...]

Condillactól Maupertuis-n át Rousseau-ig a felvilágosodás legjelentősebb teóriái megegyeznek abban, hogy a nyelv a természetből ered, s a kezdet kezdetén a gesztusok és artikulálatlan kiáltások univerzális jelei alkották. Ebből az állapotból az artikuláció bevezetése, a szórend stabilizálódása és a fokozódó konvencionálizálódás vezetett tovább. A két szakasz közötti átmenet magyarázata azonban — mint Rousseau-nál is kiderül — rendkívüli nehézségekbe ütközött...”

De ez már a gondolkodás analíziséhez és a polgári gondolkodás alapvető — itt nyelvfilozófiai formában jelentkező — antinómiájához vezető kérdés. (Kosuth—Akadémiai Kiadó. Budapest, 1977.)

E. P.

RONALD MELZACK: A FÁJDALOM REJTÉLYE

„A fájdalomérzés képessége nélkül született emberek meggyőző bizonyosságot szolgáltatnak a fájdalom hasznosságáról. Közülük sokan gyermekkori égési sebek, horzsolások, zúzódások nyomait viselik magukon. Evés közben gyakran mélyen beharaptak nyelvükbe, és sok nehézség árán tanulták csak meg, hogy mit is kell tenniük nagyobb sebek, sérülések elkerülése érdekében. Sokan csaknem meghaltak vakbélgyulladásban, mivel nem érezték azt az igen erős hasi fájdalmat, melyet a gennyesen megduzzadt féregnyúlvány átfúródása okoz. Egy férfi törött lábball sétálgatott egészen a nyílt törés bekövetkeztéig.”

„... az antropológusok szerte a világon olyan kultúrákat is találtak, ahol a *couvade* (férfi-gyermekágy) általános gyakorlat. Az asszony itt gyakorlatilag nem szenved a szüléskor. Szinte a gyermek megszületéséig kint dolgozik a mezőn. Szüléskor a férj úgy nyög az ágyban, mintha nagy fájdalmai lennének. Extrémebb esetekben még az újszülöttel is a férj marad az ágyban, hogy felépüljön ebből a borzalmas megpróbáltatásból, az anya pedig rögtön visszamegy vigyázni a termésre.”

Ilyen példákkal vezeti be olvasóit Ronald Melzack, a kanadai McGill Egyetem pszichológiaprofesszora a fájdalomkutatás lebilincselő történetébe. Könyvének címe — *A fájdalom rejtélye* — utal arra, hogy ebben a problémakörben még ma is számos tisztázatlan kérdés, megoldásra váró feladat áll az elméleti kutatók és gyakorló orvosok előtt. A könyvben felsorakoztatott anatómiai adatok, élettani kísérletek, lélektani megfigyelések viszont arról is meggyőznek bennünket, hogy a fájdalom mechanizmusának megértése érdekében tett óriási erőfeszítések nem maradtak eredmény nélkül. Minden újabb felfedezés, legyen az bármilyen szerénynek tűnő, egy-egy lépést jelent az évezredek emberi törekvés céljának: a fájdalom és a vele járó szenvedés enyhítésének elérése felé.

„...a fájdalom személyektől függően, nagymértékben változó szubjektív érzés, melyet a kulturális környezet által megszabott módon elsajátított tényezők, a situáció jelentősége, a figyelem és más kognitív tevékenységek befolyásolnak“ — hangzik Melzack meghatározása, amelyből kiindulva megvizsgálja az utóbbi száz évben alkotott fájdalomelméleteket, melyek — bár ismereteinket fontos szempontokkal gazdagították — elégtelenek voltak bizonyos jelenségek magyarázatára. Sok állatkísérlet, valamint a pszichológiai és neurológiai tényezők bonyolult egymásrahatásának tanulmányozása után végül P. D. Wallal alkotott új fájdalomteóriát, amely „kapuelmélet“ néven a fájdalom folyamatait megértése felé tett egyik legnagyobb lépésként vált ismertté.

A fájdalom kapuszabályozási elmélete lehetővé teszi olyan jelenségek mechanizmusának értelmezését, amelyek az eddigi, klasszikus teóriák alapján nem lehetett megmagyarázni. Ilyen például — a kauzalgia és a különféle neuralgiák mellett — a fantómvégtag fájdalma, amelynek titokzatos voltát a szerző Ambroise Paré 1552-ből származó leírásával illusztrálja: „Valójában ez a meglepő dolog csodával határos furcsaság, melyet aligha hisznek el azok, kik nem látták saját szemükkel, és nem hallották, hogy azok az emberek, akiknek lábát sok hónappal ezelőtt levágták, kétségbeesve panaszkodnak, hogy rendkívül erős fájdalmat éreznek hiányzó lábukban.“ Új megvilágításban látjuk a fájdalomcsillapító gyógyszerek hatásmechanizmusát, a fájdalomsebészet gyakori sikertelenségének okát, a pszichogén fájdalmak megjelenését és a szuggeszióval elért meglepő eredményeket. „A kapuszabályozási elmélet szerint — írja Melzack — olyan pszichológiai folyamatok, mint a múltbeli tapasztalatok, a figyelem és az emóció, a gerincvelői kapu-mechanizmuson keresztül befolyásolhatják a fájdalom-percepciót és a fájdalomhoz kapcsolódó választ. Bizonyos pszichikus működések nyithatják a kaput, mások pedig zárhatják. Az a nő, aki egyik nap a mellében csomót vesz észre, és aggódik, hogy rákja van, hirtelen elkezdhet a mellében jelentkező fájdalomról panaszkodni. Ha a rák miatti szorongása tartós, fájdalma egyre erősebb lehet, és ráterjedhet a vállára és a karjára is. Később viszont pusztán az orvos szóbeli megnyugtatása, hogy ennek a csomónak semmi következménye nincs, azonnal tökéletesen csillapíthatja a fájdalmat.“

A könyv külön fejezetet szentel a fájdalom elleni küzdelem különböző módszereinek. „A kapu-teória — fejtegeti Melzack — újabban utat nyitott a szenzoros input módosítására alkalmas új technikák kidolgozására. Rámutat, hogy a fájdalomcsillapítás a normális élettani működés serkentésével jobban megvalósítható, mint a működés — roncslással, többé már nem jóvátehető léziók általi — kiküszöbölésével. Ezért olyan próbálkozásokhoz vezetett, hogy a fájdalom csillapítása érdekében gátló mechanizmusokat aktiváljanak.“ Melzack javasolja a fájdalom kutatásával foglalkozó intézetek, „fájdalomklinikák“ létrehozását, mert a fájdalom „izgalmas rejtélyénél többet jelent számunkra: olyan sürgős megoldást követelő problémát, mely az egész emberiséget érinti.“ (*Gondolat, Budapest, 1977.*)

M. Zs.

VERS ÉS KÖZÖSSÉGE (Echinox, 1977. 6—7.)

Amióta a vers létrehozása nem közvetlenül adott közösségi cselekvés, amióta a költői aktus kezdeti ősegsége visszavonhatatlanul szétesett: verstermek és versfogyasztók kettősségére, tudja-e a költő, hogy kihez szól? Lehet-e a költészetnek közösségi funkciója, vagy a közvetlen „címzett” — és a „postai továbbítás” (megjelenés) — hiányában megmarad az egyéni kifejezés szintjén. És ha a vers el is játszatja közösségével a „közösség” szerepét, vajon a felelős költészet hús-vér maszkjait hogyan ölteti magára arc nélküli bábok tömege? Az esztétikai szférán kívül vagy belül kell-e keresnünk egy nemzetiség közösségi tudatát? E kérdésekre kísérel meg válaszolni Egyed Péter *Hús-vér maszkok járókelőnek, avagy a vers és közössége* című tanulmányában.

„Jőjj hát, öcsém, jó barátom, / gyere gyermekkori társam! / Daloljuk dalunkat együtt, / ketten kezdjük énekelni, / mert most megint összegyűltünk.” A Kalevala a közösséghez-szólás ősi egységét őrzi. Manapság, amikor már a Kalevala eredeti funkciói olyannyira nem részei élettevékenységünknek, hogy észre sem vesszük benne a népköltészeti alkotást, a közvetlenül adott közösségi cselekvésnek ez a költői lehetősége is eltűnt. De vajon a közösségi cselekvéssel együtt eltűnt a közösséghez szólás lehetősége is?

A költészet fejlődésének ez az esztétikai szükségszerűsége nem zárja ki azt, hogy a történelem kivételes pillanataiban, például forradalomkor az esztétikai szférán kívüli tények ne állíthassák helyre a költői aktus közvetlenül közösségi jellegét. 1848-ban Petőfi forradalmi versei nem a közösség költői aktusának eredményei. De a forradalmi ideológia ez esetben mint sajátos jelrendszer segítheti elő a költemény hagyományos (esztétikai) jelrendszerének érvényesülését. A forradalmi cselekvés közegeiben a közösségnek költői aktusba való bekapcsolása nagymértékben a két jelrendszer szervesülésének köszönhető. Itt a szavalat teremti meg a közösségnek mint az alkotói aktus közvetlen részesének illúzióját. A történelem, bár a költői aktus közvetlen közösségi jellegét a munkamegosztással (a költő társadalmi státusának megteremtésével) visszavon-

hatatlanul közvetetté teszi, e közvetettségen belül megteremt egy újabb típusú *közvetlenséget*, vagy ennek lehetőségét.

Ebből a szempontból különösen jól körvonalazódik az aktivista költészet ontológiája: forradalmi helyzet híján a lírát újból közvetlenül közösségivé tenni akaró törekvések az esztétikai szférán belül maradnak. Kérdés, hogy lehet-e a költői aktust pusztán esztétikai szférán belül közvetlenül közösségivé tenni. Lukács György az avantgardizmust az esztétikum önfelbomlasztásának nevezi, József Attila kiutasítja az aktivista Kassákot a szocialista irodalomból. E válaszok elvileg tagadják az ilyen kísérlet létjogosultságát. A közvetlenül közösségivé tétel csak az esztétikai szférán kívül történhetik, a költői aktus közvetlenségét létrehozó társadalmi gyakorlat megváltoztatásával. Am e változások a líra közvetlenül közösségivé tételének csak lehetőségét hozzák létre, a megvalósulás ismét csak az esztétikai szférán belül várható. Az irodalmi szemiatizmus főbúne az a dogma volt, amely szerint ez a dialektika már „ma” érvényesül. Így fordult — többek között — a líra is közvetlenül a közösséghez, holott az az egyetemes közösség, amelyhez fordult, még nem létezett. Ezért tartozik egy elfelejtett — elejtett — irodalmi műlthoz a problémátlan traktoristák vig tülkölése a harmatos réteken stb.

Melyek azok a formák és a műalkotásnak — itt versnek — azok a szintjei, amelyek által a közösség, közvetett módon, kifejezésre jut? Miképpen tárgyasul a versben egy virtuális közösségkép? *A befogadás poétikája* (M. Glowinski és az ő nyomán Edward Balcerzan) nem tartja a *virtuális befogadót* szociológiai-lag azonosítható társadalmi kategóriának. A „befogadó” azonban mégsem elvont vonatkozási rendszer, nem azonosítható arc nélküli bábok tömegével, amelyek egy társadalmisított forgatagban mozognak. A költő többé-kevésbé pontosan tudja, hogy kiknek ír — ez alkotói lelkiismeretének és tudatosságának ismérve. Ennek hiányában hogyan is tudná olvasóit a versolvasásból fakadó olyan meghatározhatatlan következmények vállalására készíteni, mint amilyen értékrendszerük állandó változtatásának kényszere, adott nyelvük állandó megtagadása egy új költői nyelv elfogadása érdekében?

Az alkotó viszonya befogadójához meg-

határozza közösségét. Mi történik, ha a versolvasó nem vállalja szerepét, nem akar tudni arról, hogy ő egy költői aktus alkotórésze? A költőt is megfosztja szerepétől, letépi válláról rangfokozatait, megtagadja költőjét, s arra kényszeríti a lírai alanyt, hogy az folyamatosan bizonyosságot tegyen közösségével való azonosulásáról. A költőnek játszania kell közösségével szerepét, hogy ő is játszhasza a magát. Költő és közössége együvé tartozásának tudata nemcsak az alkotói biztonság kérdése, hanem a költészet létfeltétele is. Szilágyi Domokos *Vád* című versének e soraiban: „s miért nem nyugtattok meg, hisz *ti*, / mégis csak *ti*, / *ti* vagytok én” — az *én* és *ti* is deiktikus kifejezések. Ez azt jelenti, hogy azok a tények, amelyekre vonatkoznak, csak a beszélőkhöz való viszonyuk által határozhatók meg. Tehát *te* nélkül nem tudhatom, hogy ki vagyok *én* és *én* nélkül nem tudhatod, hogy ki vagy *te*, és e körből nincs kitérés, csak válság, amelyben elmélyül e meghatározás.

Jelenkori romániai magyar költészetünk nem esik (eshet) abba a hibába, hogy magát csak szűk közösségével tételezi. A továbbiakban eme állítás igazságát próbálja a tanulmányíró Szilágyi Domokos, Király László és Balla Zsófia költészetének közösségi jelentésével bizonyítani. Az értelem egyetemességének mértékében a közösség mint formateremtő elv is új változatokban jelentkezik. E változatok mindegyike a közösségetudat építésének funkcióját is új szinten valósítja meg, és az esztétikai szféra társadalmasításának igénye — és a szocializmus adott körülményei — alapján e funkciók egyre kevésbé csak-ideologikusak. Az ideológiai funkciót — a közösségi tudat alakítását — egyre inkább közvetlenül, az esztétikai szférán belül teszik.

A versnek mint egységnek szintjén a közösség versszervező szerepét játssza. 1. immanensen, a „befogadó” poétikai irányításként működő jelenléte által; 2. tematikusan, azáltal, hogy a közösségi kérdéskör az esztétikai szféra (itt vers) tárgya; 3. a személyes névmások deiktikus jellege által; végül 4. a közösségre utaló — nem-deiktikus — névszói szerkezetek és ezek gyakorisága által.

Dsida séta közben csak Tinti kutyájának fejtette ki természetes harmóniát, a mai romániai magyar líra jellemző darabjában — Király László *Sétalovaglás* című versében — a közösségi szerepek jelenléte megkérdőjelezi a természetes harmónia mai megvalósítási esélyeit. A közösség szereprendszere itt tehát egy retorikai alakzatot — a sétalovaglás allegóriáját határozza meg. Az

olvasó azonban ezúttal sokkal nehezebben azonosul az allegóriával, mint a kutyáját sétáltató kirándulóval. A befogadói folyamat intellektualizálása folytán az allegória kevesebbet vállal a meghatározásból, az olvasóra bizza azt. E súlyponteltolódás a költészeti aktus egységének fenntartása szempontjából nélkülözhetetlen. A modern költő a közösségek felrajzolásában nem a változóhoz nyúl, hanem a maradandót ragadja meg, s a maradandóság szerepeit az olvasóra kényszerítve közösségeknek tagjait önmaguk partikularitásának a közösségi általánosban való felismeréséhez segíti hozzá.

Jogos a kérdés: mennyire általánosítható a szerep, avagy meddig terjed a nem-meghatározás szabadsága? Végeredményben a költői szerep ott ér véget, ahol eltűnik a szerephez tartozó szöveg, és eltűnnek a szerepjátszásra vonatkozó költői (rendezői) útmutatások. Marad a létről való egyetlen (és ezért tragikus) kérdés és a negatív önmeghatározás lehetséges formái. Kicsoda az, aki „nem muzeográfus, s nem díshaltenyésztő, nem moziátogató vagy kocsmatulajdonos, nem vezető állású tisztviselő, nem halottmosó, nem könyvkupec?” (Balla Zsófia: *A távolságok ideje*) Alighanem a közösség nagy Meghatározatlanja, aki nek épp meghatározatlansága miatt „hollókkal táncol szabadsága”. A negatív önmeghatározás — a szabadságért vállalt szerep ígérete.

Költő és közösség kölcsönös meghatározottságának folyamatában újrarajzolódnak a szerepek, és változik a hang. Egyvalami nem változhat: maga a kölcsönösség. Jean Cocteau programatikus szavai: „Fogalmam sincs, vajon e magok termékeny talajba hullanak-e. Én vagyok a magok, ti a talaj. Mit tehettek erről?” — a tömegkommunikáció korában a költészet halálos ítéletévé változnak. Nincsenek „magok”, nincsen „talaj”, háromszor van *ti*, és csak egyszer *én*. Ha nincs ez a természetes egység, az *én* nem érzékeli a *ti*-t, nem tudja megmondani *ti*-ről, hogy ő kicsoda. Pedig meg kell mondania, létfeltétele ez. Ha nem teszi, elpusztul. A *ti* pedig költőjével együtt lírai öntudatát is elveszti.

A FŐISKOLAI DIPLOMÁK NEMZETKÖZI ELISMERÉSE (Mír Nauki, 1977. 2.).

A főiskolai diplomák és a különféle tudományos fokozatok elismerése nemzetközi szinten — viták, megbeszélések tárgya évtizedek óta. A kérdés csak az UNESCO keretében 1953–1976 között több mint hat politikai és gazda-

sági találkozó témája volt, s egyes vonatkozásaira kitér a Helsinkii Ertekezlet záróokmánya is. A nemzetközi megbeszélések eredményeit összegezve, az UNESCO javaslatot dolgozott ki a probléma végleges megoldására; ezt ismerteti és a korábbi viták anyagát elemzi újabb számában a Tudományos Dolgozók Nemzetközi Szövetségének negyedévi, öt nyelven megjelenő folyóirata.

Az elemzés középpontjában a politikai, anyagi és erkölcsi érdekeltségek védelme áll. Az anyagi oldalt tekintve a kérdés ütközéspontja a hazai és a bevándorolt tudományos erők fizetése közötti különbség. A nyugati országok számára előnyös a főiskolai végzettségű munkaerő importja, egyrészt mivel kisebb fizetésért végzik ugyanazt a munkát, amit a hazaiak nagyobbért, másrészt mivel olyan helyzetet teremtenek, amelyben a hazai munkanélküli szakemberek kénytelenek a végzettségüknek nem megfelelő bérért szerződni. A felső képzettségű munkaerő vándorlása azonban nemcsak egyéni anyagi hátránnyal jár, hanem — túl az egyéni érdekeken — egyre inkább gazdasági és politikai jelentőségre tesz szert.

Az „agyátszivárgás” nagyon is egyoldalú — a gyengébben fejlett államokból a fejlettebb kapitalista államokba irányul. Ezzel az amúgy is gyenge szellemi potenciálú fejlődő országok ereje csökken, a tény tehát újabb lemaradás forrása; ezenkívül számottevő anyagi kárt is jelent, tekintetbe véve a főiskolások oktatására fordított alapokat (gyakran éppen valutaalapokat, mivel sok főiskolást küldenek külföldre tanulni). Ez a jelenség különösen feltűnő a Földközi-tenger térségében, ahonnan az elmúlt évtizedben nagyon sok, főiskolát végzett fiatal vándorolt ki a nyugati kapitalista államokba. A recenzeált elemzés szerint az „agyátpumpálás” katasztrofális következményekkel járhat elsősorban a gyarmati uralom alól nemrég felszabadult államokra nézve, de nem kis veszteséggel számolhatnak a nyugat-európai államok is, ahonnan szintén elég nagy a kivándorlás az Egyesült Államokba.

Ebben a helyzetben különös jelentősége van a diplomák nemzetközi elismerésének. A jogegyenlőtlenség gyakorlatát védelmezők a szakemberek képzettségi szintjében mutatkozó különbséggel érvelnek, ezt azonban jelenleg csak becslés alapján állapítják meg. Természetesen vannak különbségek a felkészítés színvonalában, de a felső szint egy adott országban függ attól, mennyire magas képzettségűek az előadók (ez a tényező a kivándorlással egyre gyengül), hogy mennyire jól szer-

vezett az oktatás, és milyenek az anyagi alapjai. Az oktatás nivóját felső szinten ugyanakkor befolyásolja az elemi és középfokú oktatás minősége is, meghatározva azt, hogy milyen lehet a jövő szakembereinek tudományos felkészítése. Minden országnak törekednie kell tehát a felkészítés, az oktatás tökéletesítésére, amiben a nemzetközi együttműködés is sokat segíthet — olyan meg egyezések alapján, amelyek tiszteletben tartják az államok függetlenségét, egyenjogúságát, a főiskolák és tudományos kutatóintézetek kölcsönös előnyeit, s kizárják azt, hogy egyes államok ideológiai vagy gazdasági nyomást gyakorolhassanak más országokra.

Egy általános nemzetközi egyezménynek elő kellene írnia a külföldön szerzett diplomák otthoni elismerését is. A kérdésnek ez az oldala a Földközi-tenger övezete államainak nice-i értekezletén merült fel 1976-ban, ugyanis sok esetben a — politikai konfliktusokkal kapcsolatos — belső megtorló intézkedések következtében az ifjak külföldön kénytelenek tanulni, visszatérésük pedig akadályokba ütközik, holott szabad hazatérésük és diplomájuk elismerése csak erősítené az adott ország szellemi életét, elmozdítaná tudományos haladását. Szükséges lenne, hogy az erre vonatkozó egyezmény kidolgozásában részt vegyenek a Tudományos Dolgozók Nemzetközi Szövetségének képviselői is, valamint hogy e szervezetnek és a szakszervezeteknek joguk legyen ellenőrizni az egyezmény előírásainak betartását — állapítja meg végül az elemzés.

AZ ORVOSTUDOMÁNY „ELVESZETT PARADICSOMA” (Poland, 1977. 8.).

Az orvostudomány lehetőségeiről indított vitát a folyóiratban Tadeusz Kielenowski neves lengyel orvosprofesszor.

Úgy tudjuk — állapítja meg —, hogy az orvostudománynak sikerült a himlőt leküzdenie, ma már a gyerekek nem halnak meg torokgyíkban, s az utóbbi harminc évben a tüdőbaj sem szed újabb áldozatokat. Naponta olvashatjuk az újságban és halljuk a rádióban, hogy a vese- és szívátültetésekkel emberleteket mentenek meg. Ézért van az, hogy az emberek nagy része abban a hitben él: a még pusztító főbb betegségek, mint például az érlelmeszedés, a rák és az elmebetegségek megszűntetése csak idő kérdése, s az emberi nem az egészség és a hosszú élet új aranykorába lép. Ennek ellenére egyes epidemiológusok korántsem ilyen optimisták. Ázsiának és Afrikának azokon

a vidékein, ahova még nem jutott el az orvostudomány, az egyes víruscsaládok a majmokban élnek tovább, s a maláriát sem sikerült még az egész világon megszüntetni. Milliók hálnak meg még napjainkban is tüdőbajban, és a lepra áldozatainak száma is meghaladja a tizenöt milliót. A helyzetet a Rifampycin nevű új antibiotikummal sem lehet segíteni. A rákbetegségek elleni küzdelemben sem várhatók a közeljövőben jelentős eredmények. A rákkutatók véleménye szerint a rák elleni végső győzelemre csak évtizedek múlva lehet számítani. Az öregek számarányának növekedése természetesen az orvostudomány haladásának és eredményeinek köszönhető. Sajnálatos tény viszont az, hogy az öregedés nemcsak az egyént, hanem a környezetét is érintő fizikai és pszichikai tünetei az emberi életnek pontosan ugyanabban a periódusában (ha nem korábban) jelentkeznek, mint ötven vagy száz évvel ezelőtt. Az öregek „népességrobbanása“ a világ legtöbb országában fenyegető gond. Létük többletproblémát jelent a modern világ túlnépesedett, lakáshiánnyal küzdő városaiban. A gdański egyetem neves orvostudomány professzorának véleménye szerint ez visszajükra fordítja, tehát kétségessé teszi az orvostudomány újabb és újabb vívmányait. Azt is mondhatjuk, az orvostudomány fejlődése csak a rokkantak számát növeli. Meghosszabbítja az emberek életét, de nem ígér teljes gyógyulást. A gyomor- és nyombélfekély például a modern világ leggyakoribb betegsége. Az orvosok számára ma már nem jelentenek problémát a korábban végzetes kimenetelű esetek, mint amilyen a gyomorvérzés, a perforálódás, vagy a hashártyagyulladás, de e betegségek kezelése nem minden esetben eredményes, és a betegség többnyire életreszóló. A cukorbetegség például egy életen át az inzulinra vannak utalva. A beszédet és az új gyógyszerek a szívbetegség „félrokkant“ életét is meghosszabbították. A veseátültetésekkel szintén hosszú éveket nyer a vesebeteg. S nem is említettük a neurózisban szenvedők és a pszichiátriai kezelésre szorulóknak növekvő számát. Az orvostudomány jelenlegi állása mellett ők sem nézhetnek túlzott derülattással a jövő elébe. Egyszerűen kétségtelennek látszik, hogy a fizikai és szellemi „félrokkantak“ száma továbbra is növekedni fog, mivel az orvostudomány mai eszközeivel csak a hosszú életet garantálja, a teljes gyógyulást nem.

Majdnem biztosra vehető, hogy eljön az az idő, amikor az orvostudományt tehetetlenséggel fogják vádolni. Az orvostudomány mindenhatóságába vetett

hit már napjainkban sem korlátlan. Az antimedicina kora következik? Hova vezet a mai rutinos orvosi gyakorlat, melynek erejéből nem futja többre, mint meghosszabbítani a szenvedők szenvedéseit? Mit ér az az orvostudomány, amely meghosszabbítja ugyan az életet, de nem törődik ennek az életnek az értékével? Milyen következményekkel járhat a „félrokkantak“ tömegtermelése? Nem vezet-e ez hosszú távon katasztrófához? E dilemmának két, homlokegyenest ellentétes megoldása van. Az első, a hangyák, a természetek és a méhek rovartársadalma mintájára, nem tűr meg semmiféle betegséget vagy rokkantságot: a sérült vagy beteg egyedet saját sorsára hagyják. A „társadalmi darwinizmusnak“ nevezett biológiai módszer ezt rafináltabb módon valósítja meg. Ez a módszer, bár hatása csak nemzedékek múlva érzékelhető, úgy mond „humánusabban“ éri el kitűzött célját: az utódok nemzésének jogát kizárólag a testileg és szellemileg teljesen egészséges emberek számára tartja fenn. Innen már csak egy lépés a mesterséges megtermékenyítés általános bevezetése. A lengyel orvosprofesszor a kultúrával és erkölcsi érzékkel összeegyeztethetetlennek tartja ezt a perspektívát. Marad a második lehetőség. Miért elképzelhetetlen, hogy azok az emberek, akik fizikailag vagy szellemileg nem minősülnek „normálisnak“, úgy élhessenek a társadalomban, hogy ne kelljen „rokkantságuk“ erkölcsi következményeivel számolniuk, és létükkel környezetüknek se okozzanak problémát? Határozottan el kell vetnünk minden olyan elképzelést, amely szerint a fizikailag vagy szellemileg hátrányban levők számára a leprások telepeihez hasonló állandó kolóniákat létesítenének, amelyben a betegek a társadalomtól elkülönítve, mesterségesen fenntartott jómódban és kényelemben élnek. A családi házak tervezésekor és általában a lakásépítési programokban figyelembe kellene venni nemcsak a fiatalok és egészségesek, hanem a betegek igényeit és szükségleteit is, éppúgy, mint az éttermek, kávéházak, színházak és mozik tervezésében.

A társadalomnak hozzá kellene szoknia a „félrokkantak“ látványához és jelenlétéhez, sajátos kapcsolatkultúrát kellene kifejlesztenie velük szemben, különleges tiszteletben kellene részesítenie őket. Volt már erre példa a történelemben: a középkori keleti kultúrák korai szakaszában kultikus tisztelet övezte a betegeket. Ma ennek a kultusznak csak olyan formális maradványaival találkozunk, mint a rokkantaknak fenntartott hely a buszban vagy villamoson.

Ahogy eddig a népek és nemzetek az egészséghez való jogért harcoltak, és sikerrel, ezentúl azért kell harcolnunk, hogy elismerjék: betegnek lenni is jogunk van. Nem hagyhatjuk, hogy a betegség vagy rokkantság egyfajta megbélyegzettséghez vezessen, mely kiközösíti a beteget a társadalomból. Az egészséges fiatal atléták „sztarolása” mindaddig nem ártalmas, amíg bálványozásuk csak játék, amíg a tolószékben ülők is önfeledten tudják tapsolni a bajnokot. Ez a kultusz csak akkor vezet katasztrófához, ha megszűnik ez az önfeledtség.

A modern orvostudomány tehát mindössze a hosszú öregkor ígérétével ajándékozott meg bennünket. De ne higgyünk a hamis prófétáknak, akik az egészséges földi paradicsomáról regélnek.

FAULKNER LEVELEI

(Saturday Review, 1977. február 5.)

Sokszor leírták már: Faulkner szeretett vadászni, halászni, gazdálkodni, szerette a whiskyt és a pipadohányt és nem utolsósorban a szép, fiatal nőket. De mondják, gyűlölte az irodalmi beszélgetéseket, s ha saját munkájáról kérdezték, nyersen válaszolt, vagy éppen hallgatott. John W. Aldridge, a michigani egyetem angol irodalom tanára, az amerikai irodalomtörténet tekintélyes képviselője személyes emlékei alapján megerősíti ezt a kialakult képet; ő is akkor tudott közel kerülni a világhírű íróhoz, amikor kiderült, hogy hasonló farm-élményeket őriz ifjúkorából, s attól kezdve jól el tudtak beszélgetni a déli életformáról, a gazdaságról, a földfajtákról, a növénytermesztés kedvező idejéről és az őszvérek bámulatosan titokzatos pszichológiájáról.

William Faulkner leveleinek első átfogó gyűjteménye (életrajzírója, Joseph Blotner kiadásában) ugyanezt a társasági, irodalmi élettől visszahúzó szerzőt mutatja, aki irtózott az újságírók és a rajongók zaklatásától; 1953-ban írta: „Svédország Nobel-díjat adott nekem. Franciaországtól a *Becsületrendet* kaptam. Amit szülőházam tett értem — csupán annyi,

hogy tiltakozásom és kérésem ellenére rámtört.”

A korai levelek jelentős része 1925-ből való, Faulkner első európai útját idézi. Azt várná az ember — írja Aldridge —, hogy egy művészi érzékenységű, vidéken élő fiatal amerikai számára az európai étellel és kultúrával való találkozás revelációt jelentsen; jellemző, hogy a leglelkesebb levélét egy kis faluból, az olasz Alpokból írja, ahová az amerikai turisták elől menekült, és ahol kitűnően szót értett a helybeli parasztemberekkel. Ezek után nem meglepő, hogy nincs szó a levelekben európai vagy amerikai írókkal együtt töltött napokról, felrázó találkozásokról (melyek oly sokat jelentettek például Hemingway-nek, Fitzgeraldnak, Dos Passosnak, Steinnek, Joyce-nak vagy Picassónak). A későbbi évek dokumentumai ugyancsak azt mutatják, hogy Faulkner nem kötött szoros barátságot valamelyik írótságával. Mielőtt Európába utazott volna, öt hónapot töltött New Orleans-ban, és itt Sherwood Anderson biztatta az írásra; a Blotner-féle életrajz szerint Faulkner inaskodásának fontos időszaka ez de erre sincs utalás a levelekben, legfeljebb arra, hogy e barátságának bizonyos okból vége szakadt.

Bár többször járt Hollywoodban, forgatókönyveit írta ott, érdemben erről a világról sincs mondanivalója. Kivéve kiadónak címzett, előleget sürgető kéréseit, Faulkner, úgy tűnik, nem írt személyes hangú leveleket, még legközelebbi hozzátartozóihoz sem. Különböző, nőkhöz írt levelei, sajnos, ugyancsak többnyire kimaradtak a kötetből. Aldridge szerint az író „a sztoikus méltóság barikádja mögé vonult vissza”. Emlékező-értékelő cikkében (mely ezt a jellemző címet viseli: *Mule Talk in Yoknapatawpha County*) a szerző több mint maró iróniát lát abban, hogy a Nobel-díj elnyerése után Faulkner mind több időt töltött az amerikai Oxfordon kívül, elfogadta a meghívásokat, egyetemi előadásokat tartott, mindinkább föladata magányosságát. Egészsége gyengülésének ideje ez, alkotó energiája hanyatlik — a találkozások egy növekvő úrt hivatottak valamennyire betölteni...

BINDER PÁL (Brassó). — A *Korunk* 1977. 8. számában Gömöri György értékes adatokat közöl a XVII. században Angliában peregrináló Adami Jánosról (*Erdélyi költő a tizenhetedik századbeli Angliában. 649—652.*). Az angliai kutatás új s érdekes részletekkel egészíti ki a gyulafehérvári kollégium egykori diákjának londoni munkásságát. Nem hallgathatjuk azonban el azt aényt, hogy Adami Londonról írt egy lapos latin versét — még a múlt század végén — Kropf Lajos fedezte fel a British Museumban (Kropf Lajos: *Bastrius Izsák életéhez. Történelmi Tár, 1889. 501.*). Szinnyei József is átvette ezt az adatot (*Magyar írók élete és munkái, I. Budapest, 1891. 58.*), ő azonban tévesen a XVI—XVII. század fordulóján élt Hannes Adam, magyarul verselő kolozsvári szász patricius szerzeményének tartja az 1670-ben megjelent londoni költeményt.

Már Szinnyei intuícója is — habár időrendi szempontból tévesnek bizonyult — sejteni engedi, hogy Adami János kolozsvári illetősége nagyon valószínű. Az *Adami* címszó Szinnyeinél közölt adatai arra utalnak, hogy az *Adami* és az *Adam* családnév gyakori volt az erdélyi szászoknál (lásd Fritz Keintzel-Schön: *Die siebenbürgisch-sächsischen Familiennamen. 1976. 47., 101., 164., 214.*). Adami János erdélyi származása még nem elég ok arra, hogy „fiatal magyarnak”, „erdélyi magyar peregrinusnak” nevezzük, hiszen egy latinul és angolul verselő erdélyi ember más nemzetiségű is lehet. A kolozsvári Adam vagy Adami családból több művelt értelmiségi és kereskedő került ki. A már Szinnyeinél is említett „Domino Joanni Adamo” 1600-ban Konrad Rittershausen és Gyulafi Lestár baráti köréhez tartozott (verseit a *Régi Magyar Költők Tára XVII/1. köteté* közölte, 531—534.). A XVII. század elején Erasmus Adam kolozsvári szász jegyző egy ideig az erdélyi fejedelmek titkára volt. Steffen Adam kolozsvári patricius fia, Peter Adam alias Razman pedig 1648-ban halt meg. Ennek fia lehetett Peter Razman alias Rázmány Péter, aki az 1660-as években a leydeni és a londoni egyetem hallgatója, 1668—1673 között a kolozsvári unitárius kollégium lektora, majd 1673 után — 1683-ban bekövetkezett haláláig — a kolozsvári szászok prédikátora volt (vö. Kathona Géza: *Pótlások az 1711-ig Angliában tanult magyar diákok névsorához. Irodalomtörténeti Közlemények, 1976: 1. 98.; Gáll Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története, II. Kolozsvár, 1935. 528.*). A Razman alias Adam család tagjainál mindkét vezetéknev használatos volt; a már említett Rázmány Péter fia, Ádám Lőrinc 1678-ban a kolozsvári szabóchén nótáriusa volt. Az előbbieken említett adatok esetleg Adami János származásához nyújtanak támpontot, de nem hazai tevékenységéről, ami előttünk is ismeretlen. Amennyiben Adami János kolozsvári illetősége biztosra tehető lenne, úgy 1691-ben is életben volt, és a kolozsvári Monostor fertály („Extra Moeniam”, tehát az egykori Külmonostor utcában) adófizető „Adam Ianos“-ával azonos lehetne (vö. Fritz Valjavec: *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa, I. Mittelalter. Anhang V. Das Ende des mittelalterlichen Deutschlands in Klausenburg. München—Oldenburg, 1953. 254.*).

A KORUNK GALÉRIA ÜNNEPI ADY-KIÁLLÍTÁSA

Október 1-én, szombaton délben 1/2 1 óraker nyitottuk meg 32 képzőművész 51 munkáját (grafikát, festményt, plakettet, szobrot, fotót) bemutató centenáriumi Ady-émlékiállításunkat. — Kiállítóink: Ábrahám Jakab, Aranyossy György, Arkossy István, Baász Imre, Balázs Péter, Bardócz Lajos, Bortnyik György, Buday György, Cseh Gusztáv, Deák Ferenc, Erdős I. Pál, Fülöp Antal Andor, Gál Éva, Gergely István, Györkös Mányi Albert, Jovián György, Kabán József, Kádár Tibor, Macskássy József, Márkos András, Ioachim Nica, Paulovics László, Plugor Sándor, Vasile Pop-Silaghi, Simon Györgyi, Simon Sándor, Gy. Szabó Béla, Szabó Tamás, Törös Gábor, Veress Pál és Weiss István. — Kántor Lajos megnyitója után Balogh Edgár beszélt Ady időszerűségéről. — A műsorban Ady-verseket mondott Török Katalin színművésznő (*A Kalota partján, Hiába hideg a Hold, Élet helyett órák, Asszony és temető, Biztató a szerelemhez*) és Boér Ferenc színművész (*Új vizeken járok, Küldöm a frigy-ládát, A muszáj Herkules, Az izgága Jézusok, Hunn, új legenda, Intés az őrzőkhöz*), majd előadták Ady Mózesné, a *Múzsza* című párbeszédés novelláját. — Terényi Ede zeneszerző Ady-versekre írt dalait és gyermekkórusait Berezky Teréz főiskolai hallgató, valamint a 13. számú Általános Iskola irodalmi körének tagjaiból alakult, Terényi Lenke vezette kórus szóialtatta meg.

**FELHÍVJUK
KÜLFÖLDI
OLVASÓINK
FIGYELMÉT,**

hogy lapunkat 1978-ra
a következő címen rendelhetik meg:

ILEXIM

Departamentul export-import presă
P.O.B. 136—137 — Telex: 11226
70116 BUCUREȘTI
Strada 13 Decembrie nr. 3